

Пламен Калчев
Скали за агресия в юношеска възраст
Част 1. Многомерна скала за агресивност

Пламен Калчев

Скали за агресия в юношеска възраст. Част 1. Многомерна скала
за агресивност

Copyright © Пламен Калчев, 2009 г.

Издателство „Изток–Запад“, 2009 г.

ISBN 978-954-321-556-0

Пламен Калчев

**Скали за агресия в юношеска
възраст**

Част 1. Многомерна скала за агресивност

**София
2009**

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	11
1. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА.....	14
1.1. ОЦЕНКА НА ИНДИРЕКТНАТА АГРЕСИЯ.....	20
1.2. ДИХОТОМЕН ИЛИ ТРИХОТОМЕН МОДЕЛ НА АГРЕСИЯ?..	30
1.3. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ВЪПРОСНИКА ЗА АГРЕСИЯ В РАЗЛИЧЕН КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ	40
2. КОНСТРУИРАНЕ НА МНОГОМЕРНАТА СКАЛА ЗА АГРЕСИВНОСТ.....	46
2.1. ЕТАПИ НА КОНСТРУИРАНЕ НА СКАЛАТА	47
2.2. ФАКТОРЕН АНАЛИЗ	55
<i>Експлораторен факторен анализ.....</i>	55
<i>Конфирматорен факторен анализ.....</i>	67
2.3. ВЗАЙМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА АГРЕСИВНОСТТА	70
3. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ.....	87
3.1. НАДЕЖДНОСТ	87
3.2. ВАЛИДНОСТ	90
<i>Първи етап на изследването</i>	90
<i>Втори етап на изследването.....</i>	105
<i>Трети етап на изследването</i>	112
4. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ. НОРМИ. СКАЛА ЗА НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ОТГОВАРЯНЕ	148
4.1. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ	148
4.2. НОРМИ. СТАНДАРТНА ГРЕШКА НА ИЗМЕРВАНЕ	167
4.3. СКАЛА ЗА НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ОТГОВАРЯНЕ	170

5. ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ	173
5.1. ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ИЗЧИСЛЯВАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНИЯ БАЛ	173
5.2. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ	180
ЛИТЕРАТУРА	200
ПРИЛОЖЕНИЕ А. ПРОФИЛНА БЛАНКА	212
ПРИЛОЖЕНИЕ Б. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ.....	214

ТАБЛИЦИ

ТАБЛИЦА 1.1. РАЗГРАНИЧИТЕЛНИ ПРИЗНАЦИ НА РЕАКТИВНАТА ОТ ПРОАКТИВНАТА АГРЕСИЯ.....	32
ТАБЛИЦА 2.1. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ИЗСЛЕДВАННИТЕ ЛИЦА (ПЪЛНИ ПРОТОКОЛИ) ПО ПОЛ И КЛАС – ТРЕТИ ЕТАП НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.	54
ТАБЛИЦА 2.2. СТАНДАРТИЗИРАНИ ФАКТОРНИ ТЕГЛА НА АЙТЕМИТЕ ОТ МСА.....	68
ТАБЛИЦА 2.3. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА АГРЕСИВНОСТТА ..	72
ТАБЛИЦА 3.1. ВЪТРЕШНА СЪГЛАСУВАНОСТ НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ОТ МСА И СРЕДНО РАВНИЦЕ НА КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ АЙТЕМИТЕ – Ученици.....	88
ТАБЛИЦА 3.2. ВЪТРЕШНА СЪГЛАСУВАНОСТ НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ОТ МСА И СРЕДНО РАВНИЦЕ НА КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ АЙТЕМИТЕ – Студенти	89
ТАБЛИЦА 3.3. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ СКАЛТИТЕ ЗА АГРЕСИЯ И ВИКТИМИЗАЦИЯ И СКАЛТИТЕ ОТ ПЪРВАТА ВЕРСИЯ НА ВЪПРОСНИКА НА Бъс и Пери	92
ТАБЛИЦА 3.4. КОРЕЛАЦИИ НА ПИРСЪН И ПАРЦИАЛНИ КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ СКАЛАТА ЗА АГРЕСИЯ НА Бъс и Пери И СКАЛАТА „ПРЕДЪВКВАНЕ–РАЗПАДАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ“ – ОБЩ БАЛ И КОМПОНЕНТИ	101
ТАБЛИЦА 3.5. КОРЕЛАЦИИ НА ПИРСЪН МЕЖДУ МСА И СКАЛАТА „ПРЕДЪВКВАНЕ–РАЗПАДАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ“ – ОБЩ БАЛ И КОМПОНЕНТИ	113
ТАБЛИЦА 3.6. КОРЕЛАЦИИ НА ПИРСЪН МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА МСА И КОМПОНЕНТИТЕ НА СКАЛАТА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ	126
ТАБЛИЦА 3.7. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ СКАЛТИТЕ ОТ КРАТКАТА ВЕРСИЯ НА CATI И КОМПОНЕНТИТЕ НА МСА.....	134
ТАБЛИЦА 3.8. ЕФЕКТИ НА ЛИЧНОСТНИТЕ СТИЛОВЕ ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА АГРЕСИВНОСТТА.....	136
ТАБЛИЦА 3.9. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА СКАЛАТА ЗА ЕМПАТИЯ И МСА	143

ТАБЛИЦА 4.1. ДЕСКРИПТИВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ НА МСА И СТОЙНОСТИ НА Т-КРИТЕРИЯ ЗА ЗНАЧИМОСТ НА РАЗЛИКИТЕ ПО ПОЛ	149
ТАБЛИЦА 4.2. СТАНДАРТНА ГРЕШКА НА ИЗМЕРВАНЕ (SEM) И КОНСТАНТА ЗА ФОРМИРАНЕ НА ДОВЕРИТЕЛНИЯ ИНТЕРВАЛ ПРИ ОЦЕНКАТА НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ОТ МСА	169
ТАБЛИЦА 4.3. СУРОВ БАЛ, Т-ОЦЕНКИ И ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СКАЛАТА ЗА НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ОТГОВАРЯНИЕ	171
ТАБЛИЦА 5.1. ИНТЕРВАЛИ НА ДЕФИНИРАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ И ВИДОВЕТЕ АГРЕСИЯ И ПРОЦЕНТ НА ЛИЦАТА В СЪОТВЕТНАТА ГРУПА	182
ТАБЛИЦА 5.2. ИНТЕРВАЛИ НА ДЕФИНИРАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ПО ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ, НЕДОВЕРИЕ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ И ПРОЦЕНТ НА ЛИЦАТА В СЪОТВЕТНАТА ГРУПА	183
ТАБЛИЦА 5.3. ОТНОСИТЕЛЕН ДЯЛ НА ВИДОВЕТЕ АГРЕСОРИ ПО ТРИТЕ ВИДА АГРЕСИЯ	198
ТАБЛИЦА Б.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА АГРЕСИВНОСТ ОТ МСА В Т-ОЦЕНКИ И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	214
ТАБЛИЦА Б.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ФИЗИЧЕСКА АГРЕСИЯ (ОБЩО И ПО ПОЛ), ВЕРБАЛНА АГРЕСИЯ И ИНДИРЕКТНА АГРЕСИЯ ОТ МСА В Т-ОЦЕНКИ И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	215
ТАБЛИЦА Б.3. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ, НЕДОВЕРИЕ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ ОТ МСА В Т-ОЦЕНКИ И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	216

ФИГУРИ

ФИГУРА 2.1. SCREE-ТЕСТ НА КЕТЬЛ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ БРОЯ НА ФАКТОРИТЕ.....	56
ФИГУРА 2.2. ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СКАЛАТА МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ.....	64
ФИГУРА 2.3. ЙЕРАРХИЧЕН МОДЕЛ НА МСА С ФАКТОР ОТ ВТОРИ РЕД.....	74
ФИГУРА 2.4. Коригиран йерархичен трикомпонентен МОДЕЛ НА МСА	76
ФИГУРА 2.5. Структурен модел на компонентите на МСА	79
ФИГУРА 2.6. Два варианта на редуциране на изходния структурен МОДЕЛ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА МСА	80
ФИГУРА 2.7. Структурен модел на компонентите на МСА с МЕДИАТОРНА РОЛЯ НА ГНЕВА	81
ФИГУРА 2.8. Редуцирани структурни модели на компонентите на МСА с медиаторна роля на гнева.....	82
ФИГУРА 3.1. Равнище на гняв, враждебност, обидчивост, злопаметност и отмъстителност при четирите статуса на агресия–виктимизация	103
ФИГУРА 3.2. Взаимоотношения между виктимизация, социална тревожност, гняв, враждебност и агресия – структурен модел с латентни променливи	109
ФИГУРА 3.3. Равнища на гняв, враждебност и социална тревожност при четирите статуса на агресия– виктимизация от връстниците	111
ФИГУРА 3.4. Структурен модел на компонентите на МСА и общия показател за предъвкване на негативния опит	116
ФИГУРА 3.5. Структурен модел на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит.....	117
ФИГУРА 3.6. Редуцирани структурни модели на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит	118
ФИГУРА 3.7. Структурни модели на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит с медиаторна роля на гнева	119

ФИГУРА 3.8. ЕФЕКТИ НА ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ	127
ФИГУРА 3.9. ЕФЕКТИ НА ВРАЖДЕБНОСТ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ, С МЕДИАТОРНА РОЛЯ НА ГНЯВ	128
ФИГУРА 3.10. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА МСА ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ	129
ФИГУРА 3.11. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА – ОТДЕЛНО И В СЪЧЕТАНИЕ С ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ, НЕДОВЕРИЕ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ, ВЪРХУ ВИДОВЕТЕ АГРЕСИЯ	145
ФИГУРА 4.1. ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА АГРЕСИВНОСТ.....	151
ФИГУРА 4.2. РАВНИЩА НА КОМПОНЕНТИТЕ НА МСА ПРИ МОМЧЕТА И МОМИЧЕТА.....	152
ФИГУРА 4.3. ВЪЗРАСТОВИ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ТРИ ВИДА АГРЕСИЯ – ОБЩО..	163
ФИГУРА 4.4. ВЪЗРАСТОВИ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ТРИ ВИДА АГРЕСИЯ – МОМЧЕТА	163
ФИГУРА 4.5. ВЪЗРАСТОВИ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ТРИ ВИДА АГРЕСИЯ – МОМИЧЕТА	164
ФИГУРА 4.6. ВЪЗРАСТОВИ ИЗМЕНЕНИЯ ПО ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ, НЕДОВЕРИЕ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ	167

УВОД

Агресията в училище предизвиква основателно беспокойство у родители, учители и обществото като цяло. През юношеските години с нарастване на физическата сила се увеличава и рисът за сериозно физическо нараняване и саморазправа. Проблемът обаче не се ограничава до потенциалната физическа или психична вреда, нанасяна на жертвата, защото агресивността е част от по-общ жизнен стил, свързан с положителни нагласи към насилието, пренебрегване на правата на околните и проблемни отношения с връстниците, нарушаване на нормите на поведение вкъщи и в училище, отклоняващо се поведение и проблеми с полицията. Значителна част от агресивните деца формират нагласи за света като грубо, безкомпромисно място, в което оцелява по-силният; отношението към другите се основава на недоверие и очаквана враждебност/провокация. Паралелно се развива изкривена представа за значимостта на собствената личност. В дългосрочен план за тях е по-малко вероятно да завършат образоването си и да си намерят подходяща работа. Налице е повишен риск от криминални прояви и разстроени партньорски отношения в зряла възраст. Накратко: от подкрепа и закрила се нуждаят на първо място потенциалните жертви, но помош е необходима и за агресивното дете, за да бъде предпазено от последиците на собственото си поведение. По тази причина предотвратяването на агресията в училище означава и ранна идентификация и консултиране на децата с високи равнища на агресивност.

От съвременна гледна точка фокусът в изследванията се измества от агресивния *акт* към развитието на агресивните *лица*, т.е. от агресивните постъпки и ситуацията, които ги провокират, към оценка на агресивното дете в рамките на екологичната система (Hartup, 2005, р. 3). В този контекст оценката на агресив-

ността като стабилна личностна характеристика е актуална изследователска и практическа задача и у нас, особено, ако се има предвид дефицитът на налични инструменти.

Настоящата монография представя конструирането на описателна многомерна скала за агресивност (MCA), предназначена за юношеска възраст. Въпросникът е разработен на три етапа и на всеки от тях са валидизирани направените по-рано корекции. Данните са за 3232 лица в юношеска и младежка възраст. При конструирането на скалата изходен е *Въпросникът за агресия* на А. Бъс и М. Пери (The Aggression Questionnaire, Buss & Perry, 1992), като на първите два етапа (1998–1999 и 2001–2002 г.) усилията са съсредоточени към потвърждаване на оригиналната 4-факторна структура, включително и чрез включването на допълнителни айтеми. На третия етап (2004–2009 г.) към скалата са добавени значителен брой нови признания, чрез които в рамките на експлораторно и конфирматорно изследване върху независими извадки е идентифицирана 7-факторна структура: *Физическа агресия, Вербална агресия, Индиректна агресия, Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм*. Окончателният вариант на въпросника е нормиран с балансирана по пол и възраст юношеска извадка от 1204 ученици от 7.–11. клас.

Изложението е структурирано в пет глави:

- *Първа глава* описва основни параметри за анализ на агресията, включително междукултурни различия в 4-факторната структура на изходния въпросник (Buss & Perry, 1992).
- *Втора глава* представя структурата на MCA, извлечена чрез разширяване на обхвата на емпиричните признания (айтеми) чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ.
- В *трета глава* се обсъждат данните за надеждността и валидността на инструмента.
- *Четвърта глава* съдържа нормативните стойности, различията по пол, както и други психометрични данни, необходими за използване на въпросника.
- В *пета глава* е описано провеждането на диагностичното изследване, процедурите на изчисляване и трансформация

на индивидуалния бал, както и интерпретацията на получените резултати, включително на категориално равнище.

- В *Приложението* са представени таблици за преобразуване на сировия бал на общия показател и компонентите в стандартни оценки и кумулативни проценти. За скалата *Физическа агресия* нормите са диференцирани по пол на базата на статистически критерии.

Тук *не е публикувано* пълното описание на МСА, тъй като представеният въпросник е от категория „В“ (според приетите на Третия конгрес на психолозите в България, октомври 2005 г., правила за категоризиране) (вж. също *Българско списание по психология*, 2, 2006, с. 45–46). Квалифицираните потребители с необходимата базова и специализирана подготовка по психология на развитието, психометрия и психодиагностика могат да се свържат с автора за договаряне на условията за предоставяне на инструмента¹.

Настоящата монография е първа част от по-обща разработка за оценка на агресията в юношеска възраст. Във втората част на изследването ще бъдат представени скали за злопаметност и отмъстителност, екстернализирани проблеми на развитието, емпатия и поведение в конфликтни ситуации. Данните от тях са полезни за допълване на резултатите, получени с помощта на основния инструмент (МСА).

¹ За контакти: София, бул. „Цар Освободител“, № 15, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Катедра по обща, експериментална и генетична психология, етаж 3, каб. 49; тел. 9308 240, e-mail: ppkalchev@yahoo.com

1. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

След публикуването му през 1957 г. въпросникът на А. Бъс и А. Дюрки (Buss & Durkee, 1957) се превръща в един от най-често използваните самоописателни инструменти за оценка на агресията и в Индекса за цитиране в социалните науки (SSCI) има 242 позовавания само до 1989 г. (Buss & Perry, 1992). Популярността на скалата се дължи и на възможностите, които предлага за анализ на седем основни компонента – *Физически атаки, Вербална агресия, Индиректна агресия, Раздразнителност, Негативизъм, Негодуване (озлобеност) и Подозрителност*. През 1992 г. обаче А. Бъс и М. Пери публикуват втора версия – Въпросник за агресия (*The Aggression Questionnaire*), която по същество представлява нов инструмент (Buss & Perry, 1992). Кое налага принципната ревизия на толкова популярен и използван за изследователски и приложни цели в продължение на десетилетия въпросник?

Основната причина е, че заложените в инструмента от 1957 г. скали не са извлечени по емпиричен път (чрез факторен анализ), а са формулирани предварително, без впоследствие да се валидизират. Всъщност оригиналното факторно изследване (Buss & Durkee, 1957) идентифицира два големи компонента, означени като: „Агресивност“ (формирана от *Физически атаки, Индиректна агресия, Раздразнителност и Вербална агресия*) и „Враждебност“ (включваща *Негодуване и Подозрителност*). Макар по-късните факторизации да свидетелстват и за други възможни решения, метаанализът на Б. Бушман и съавтори (Bushman et al., 1991) идентифицира отново два големи фактора, означени съответно като „Открита“ и „Прикрита

враждебност“ (Bushman et al., 1991)¹. На практика, въпреки честата употреба и обозначенията на посочените скъали, наличието на седемфакторна структура не може да се приеме за емпирично потвърдено. През 1990 А. Бъс директно заявява, че данните от факторния анализ не съответстват на оригиналните скъали (Buss, 1990, цит. по Björkqvist et al., 1992).

Проблемът с предварителното „етикетиране“ на заложените във въпросника компоненти може да се илюстрира със скълата за оценка на „индиректната агресия“. От съвременна гледна точка *индивидуалната агресия* (Lagerspetz et al. 1988) се операционализира като вид социална манипулация: агресорът манипулира другите, за да атакуват те жертвата вместо него (напр. чрез разпространяване на слухове, клевети, водещи до дискредитиране и отхвърляне на другия)². Ако от тази гледна точка се оценят признаките от скълата, означена като *Индиректна агресия* от оригиналния въпросник на Бъс и Дюрки (1957), анализът показва, че само един от айтемите (разпространяване на слухове/клюки) единствено съответства на идеята за социална манипулация, докато останалите (напр. удряне по масата, тръшване на вратата, чупене на вещи) са натоварени с друг смисъл (Björkqvist et al., 1992). Въщност от психометрична гледна точка, въпреки наименованието на скълата, подобен фактор (индивидуална агресия) не е идентифициран ясно при нито един от факторните анализи. Според данните на К. Бърквист и съавтори (Björkqvist et al., 1992) повечето от айтемите от тази скъла се обединяват от фактор, означен като „Раздразнителност“.

На следващо място дихотомният характер на отговорите – „вярно/невярно“ (влияещ върху стойностите на коефициентите в корелационната матрица и резултатите от факторизацията) – в съвременната психометрична практика до голяма степен е изоставен в полза на Ликъртовия тип скъали.

Съществен аргумент за преработването на инструмента са и слабите дискриминиращи възможности на част от айтемите и

¹ Опитът да се валидизира предварително заявлената факторна структура в частност се оказва неуспешен и в италианска издадка (цит. по Caprara et al., 1994).

² Проблемът за оценката на индицитетната агресия се обсъжда подробно по-долу.

при покриването в съдържанието, като разпределението им в качеството на емпирични индикатори за даден фактор трябва да се обоснове емпирично (Buss & Perry, 1992).

Накратко, въпреки широкото разпространение и популярността си, скалата от 1957 г. е конструирана 35 години преди датата на публикуване на новия инструмент при по-различни психометрични стандарти, което обаче не може да служи като оправдание за продължаващата ѝ употреба (Buss & Perry, 1992, р. 452). Затова е необходима цялостна преработка и по същество конструиране на нов въпросник, който да запази основното преимущество на предишния инструмент – анализ на равнището на отделните компоненти на агресията, но да отговаря на съвременните психометрични изисквания. Новата самоописателна скала за оценка на агресията е публикувана през 1992 г. под името *Въпросник за агресия* (Aggression Questionnaire, Buss & Perry, 1992)¹.

Новият инструмент е конструиран на базата на 52 изходни айтема (част от които от стария инструмент) върху три студентски извадки от 406, 448 и 399 лица (общо 1253, от които 612 мъже и 641 жени), с използване на 5-степенна Ликертова скала за отговори. Структурата на изходните айтеми е анализирана с първата извадка по метода на главните фактори и ротации по Облимин (с оглед на очакваните корелации на факторите). Данните са валидизирани с втора извадка чрез конфирматорен факторен анализ, след което експлораторният факторен анализ отново е приложен с втората и третата извадка.

Резултатите от експлораторния анализ при първата извадка свидетелстват в полза на 4-факторно решение, като подборът на айтемите се базира на два критерия: (1) минимално факторно тегло по оценявания фактор от 0,35 и тегло под 0,35 по останалите фактори; (2) първото условие трябва да е изпълнено и в трите извадки. Двадесет и три от изходните 52 айтема не отговарят на посочените условия и след отстраняването им въпросникът се изгражда от 29 признака. Въпреки прогнозираната 6-факторна структура, данните свидетелстват в полза на 4-факторно решение, като три от компонентите отговарят на предварителните очаква-

¹ Изследването е докторска дисертация на М. Пери, разработена под ръководството на А. Бъс.

ния (Buss & Perry, 1992): *Физическа агресия* (9 айтема с вътрешна съгласуваност – α на Кронбах: 0,85); *Вербална агресия* (5 айтема, $\alpha=0,72$); *Гняв* (7 айтема, $\alpha=0,83$), а четвъртият фактор, означен като *Враждебност*, обединява признаците, предназначени първоначално за оценка на „Негодуване (озлобеност“ и „Подозрителност“ (8 айтема, $\alpha=0,77$)¹. Шестият, предварително заложен компонент („Индиректна агресия“) не се обособява като отделен фактор. Предвидените за тази цел айтеми се оказват с високи тегла само в едната, но не и в останалите две извадки и нестабилността на решението е основание за отстраняването им. Освен това част от „индиректните“ айтеми са с ниски тегла по всички фактори. Авторите тълкуват този резултат като потвърждение на факта, че индиректната агресия се припокрива с останалите компоненти, т.е. че човек може да бъде индиректно агресивен по различни начини. Например възможно е индиректната агресия да се прояви както във физически (да правиш „реални“ номера на някого), така и във вербални форми (да разказваш истории, за да навлечеш неприятности на някого), или да реагираш така, че „жертвата“ (мишената) да реши, че е обект на гняв или враждебност (например чрез мълчание).

Извлечената с първата извадка структура е валидизирана чрез конфирматорен факторен анализ с втората. Данните за степента на съответствие на проверяваните три конкурентни модела: еднофакторен (с натоварване на всички айтеми върху един фактор), 4-факторен (със свободни корелации на факторите) и йерархичен (с дефиниране на фактор от втори ред, обясняващ първичните фактори), свидетелстват в полза на последните два варианта. Според авторите няма статистическа база за сравняване на втория и третия модел, но йерархичният има предимство, тъй като представя факторите като компоненти на по-общ фактор – агресия (Buss & Perry, 1992).

Физическа и *Вербална агресия* са по-силно корелирани помежду си ($r=0,45$) в сравнение с връзките им с *Враждебност* (съответно $r=0,28/0,25$); за сравнение: корелациите и на *Вербална*, и на *Физическа агресия* с Гняв са $r=0,48$.

¹ Вътрешната съгласуваност на цялата скала (29 айтема) е $\alpha=0,89$.

Според авторите получените резултати дават основание традиционното трикомпонентно разделяне на личностните черти на инструментален, афективен и когнитивен компонент да се приложи и към агресията. *Физическата и Вербалната агресия* като действия, целящи нараняване/увреждане на другите, се интерпретират като инструментален (моторен) компонент; *Гневът*, включващ физиологична възбуда и подготовка за агресия – като афективен, а *Враждебността*, характеризираща се с озлобеност и чувство за преживяна несправедливост – като когнитивен компонент (Buss & Petty, 1992). Относително по-силната корелация между *Физическа и Вербална агресия* е очаквана, доколкото те представляват инструменталните компоненти на агресията. Пост slabata им корелация с *Враждебност* се обяснява чрез връзката им с *Гнева* и затова при контрол на единичните корелации с *Гняв* парциалните корелации на *Физическа и Вербална агресия* с *Враждебност* се оказват незначими (съответно $r=0,08/0,05$). От тази гледна точка гневът се интерпретира като „психичен мост“ между инструменталния и когнитивния компонент: от една страна, гневът е предпоставка за агресия, но от друга, като състояние на силна възбуда той неизбежно намалява във времето и когато напълно премине, остава когнитивна „утайка“ на злонамереност, негодуване и възможна подозрителност към другите.

Разбира се, концептуализирането на психичната активност от гледна точка на афекта, поведението и когницията (т. нар. трифакторен „ABC“ модел от *Affect, Behavior, Cognition*) има дълга история както във философията, така и в психологията (вж. напр. Martin et al., 2000). В рамките на този модел с термина „гняв“ обикновено се означава определено афективно състояние (вариращо по интензивност от леко раздразнение до ярост), докато враждебността се характеризира като нагласи/убеждения, отразяващи тенденцията да се гледа на света и другите по отрицателен, циничен начин. Описан като емоционално състояние, гневът се разглежда по-скоро като интраперсонален феномен, враждебността означава ориентирано към другите отношение, а агресията е вид поведение¹ (Martin et al., 2000). В случая обаче от същест-

¹ Терминът „когнитивен“ в случая се използва до известна степен условно, доколкото този тип знание, свързано с преживяна несправедливост, подозрителност и озлобление, очевидно се асоциира с негативен афект, който обаче е раз-

вено значение е фактът, че отношенията между оценяваните от въпросника на Бъс и Пери фактори не само могат да се интерпретират от позицията на трикомпонентния модел, но са налице и емпирични аргументи в полза на това.

В оригиналното изследване са представени и резултати за тест-ретест надеждността, както и за конструктната валидност на новия въпросник чрез връзки широк кръг личностни променливи, както и корелации с оценки от връстниците.

В заключение: психометричните данни за инструмента изглеждат обещаващи и се очаква широката му употреба за приложни и изследователски цели (Archer et al., 1995a; 1995b). Прогнозата се оказва вярна и конструираният първоначално със студентска извадка въпросник получава широко разпространение в голям възрастов диапазон и в различен културен контекст: Великобритания (Archer et al., 1995a; 1995b), Италия (Fossati et al., 2003; Sommantico et al.), Германия (von Collani, & Werner, 2005), Япония (Ando et al., 1999; Nakano, 2001), Канада (Harris, 1995; 1997), Испания (Garcia-León et al., 2002; Santisteban et al., 2007), Унгария (Gerevich et al., 2007), Гърция (Tsorbatzoudis, 2006), Иран (Samani, 2008) и др. Разработена е и кратка версия на въпросника от 12 айтема (по три за всеки от четирите фактора) (Bryant & Smith, 2001) с обещаващи психометрични данни (вж. например Gallardo et al., 2004; Ang, 2007; Horns veld et al., 2008)¹. И двете версии се използват за оценка и на специални популации, в които по обективни критерии се предполага по-високо равнище на агресия (затворници) (Williams et al., 1996; Pham, 2002; Diamond & Magaletta, 2006).

личен и вероятно значително по-устойчив в сравнение с гнева. От терминологична гледна точка е по-правилно използването на термина „агресивност“, а не „агресия“, тъй като в случая става въпрос за оценка на агресията като личностна черта – устойчива диспозиционна характеристика, склонност към определен тип действия (по същия начин е по-точна употребата на „гневливост“ вместо „гняв“). Следвайки обаче оригиналната терминология на авторите (Buss & Pergy, 1992), в изложението по-долу двата термина („агресия“ и „агресивност“) ще се използват най-общо като синоними с уговорката, че се отнасят до стабилни личностни характеристики, а в тесен смисъл „физическа“ и „вербална агресия“ ще се смятат за действия, обозначаващи инструменталния компонент.

¹ В изследването на Р. Хорнсфелд и съавтори конфирматорният анализ подкрепя 4-факторната структура на кратката, но не и на пълната версия (Horns veld et al., 2008).

Някои автори смятат въпросника за „златен стандарт при измерването на агресията“ (Gerevich et al., 2007).

Дори ако такава оценка изглежда прекалено оптимистична, получените психометрични данни в широк културен контекст обосновават актуалността на адаптацията му в български условия. Значението на тази изследователска задача допълнително се определя от дефицита на подобни инструменти у нас (в частност за юношеска възраст). Преди представянето на българската адаптация на инструмента ще се дискутират накратко някои потенциални ограничения в използването на оригиналната версия: (1) проблемът за оценка на индиректната агресия; (2) дихотомният или трихотомният модел на класификация на агресията и (3) инвариантността на 4-факторната структура в различен културен контекст.

1.1. ОЦЕНКА НА ИНДИРЕКТНАТА АГРЕСИЯ

Различаването на видовете агресия следва традиционните критерии, дефинирани още в работата на А. Бъс (Buss, 1961): (1) физическа и вербална; (2) директна и индиректна и (3) активна и пасивна. Въпреки че от теоретична гледна точка и трите посочени параметъра са широко приети, само първият е послужил като основа за многообразни операционализации и измервания.

За разлика от физическата и вербалната агресия, *индиректната* е значително по-слабо проучена. Приетото в тази книга разбиране за индиректната агресия следва тезата на К. Лагерспец и К. Бьорквист, която я операционализира като вид *социална манипулация* – агресорът манипулира другите, за да атакуват те жертвата вместо него (Lagerspetz et al., 1988; Björkqvist, 1994; Björkqvist et al., 1992). На практика агресорът използва социалната структура (взаимоотношенията в групата), за да причини вреда, без лично да участва в атаката, което до голяма степен му позволява да остане неидентифициран и да избегне ответните действия (евентуалното отмъщение). Една от най-често използваните и лесни за реализация форми на индиректна агресия е разпространението на слухове и клюки с цел дискредитация и изолация в

групата¹. Със сходно съдържание са и два други термина: *релационна* (Crick, & Grotpeter, 1995; Crick & Bigbee, 1998; Crick et al., 2007) и *социална агресия* (Galen & Underwood., 1997; Paquette & Underwood, 1999).

Релационната агресия включва опит за увреждане на приятелските отношения на жертвата или изолацията ѝ от групата с цел нараняване на другия или установяване на контрол върху него (напр. разпространяване на слухове и клевети, водещи до дискредитиране и отхвърляне на детето). В някои случаи вместо отдръпване се наблюдава приемане на другия, за да бъде по-лесно засегнат или контролиран. Според Н. Крик и съавтори релационната агресия концептуално се различава от индиректната, тъй като се дефинира не чрез *начина*, по който се атакува жертвата (чрез трета страна), а чрез *обекта*, върху който е насочена: взаимоотношенията на жертвата с останалите и особено приятелските връзки и приемането в групата (без значение как се осъществява: директно или опосредствано). Релационната агресия може да е *директна* (например когато дете казва на другото: „Няма да те покая на рождения си ден, ако не направиш каквото искам“, „Няма да съм ти приятел, ако не ми дадеш играчката“) или *индиректна* (например чрез отдръпване на вниманието, пренебрегване или разпространяване на слухове, за да се насърчи изолацията на другия) (Crick et al., 2007).

Според Н. Крик и съавтори индиректната агресия се дефинира в по-широк смисъл като враждебно поведение, при което агре-

¹ В литературата се срещат и друг вид дефиниции на индиректната аграсия. Например в обзора на А. Фроди и съавтори се обобщават няколко подхода към индиректната агресия: (1) като агресия към обект-заместител – „изместена агресия“, т.е. пренасочване на агресивните действия от заплашителната силна фигура към друго лице (или „изместването“ на агресията като защитен механизъм); (2) агресия без обект (мишена): „сляпа ярост“ – чупене, хвърляне на вещи, затръшване на врати („безобектната“ агресия обикновено се означава като „свободно плуваща/флуктуираща“ или като потисната в зависимост от обстоятелствата); (3) нанасяне на вреда на жертвата не директно, а опосредствано (вж. Frodi et al., 1977). Първите два варианта принципно не съвпадат, но третият е сходен с разбирането на индиректната агресия като вид социална манипулация (Björkqvist et al., 1992).

сорът не се конфронтира пряко с жертвата¹, например слагане на захар в резервоара на колата на обекта на агресия, писане на анонимни писма, както и разпространяване на злонамерени слухове (в последния случай индиректната агресия се припокрива с релационната) (Crick et al., 2007).

М. Ъндърууд и колеги обаче определят *социалната* агресия като целяща увреждане не само на социалния статус, но и на самооценката (Galen & Underwood., 1997) и я разграничават от релационната, чийто предмет са само взаимоотношенията. Социалната агресия може да се изразява и невербално чрез негативна лицева експресия или телесни движения.

Посочените възгледи за релационната и социалната агресия, от една страна, пораждат проблеми с разграничаването им от вербалната агресия (Hawker & Boulton, 2000)², а от друга, посъщественият въпрос е дали тези частично припокриващи се по съдържание конструкти, чиято същност се свежда до увреждащо другите поведение по подмолен, прикрит начин, чрез манипулиране на взаимоотношенията, трябва да се означат с различни термини (Vaillancourt, 2005). Независимо от теоретичните дискусии върху дефиницията, от практическа гледна точка разликите между трите вида агресия не изглеждат толкова фундаментални, особено ако се има предвид, че емпиричното им изследване се базира на редица общи признания (вж. Björkqvist & Österman, 1998 и Crick & Grotpeter, 1995). Освен това една от най-честите (и най-лесни за осъществяване) форми и на индиректна, и на релационна/социална агресия е разпространението на клюки и слухове – необходимо е само наличието на „зainteresован“ слушател и отсъствието на засегнатото лице (Paquette & Underwood, 1999). Освен това, докато няма изследвания, потвърждаващи от *емпирична гледна точка* разграничаването на трите вида агресия, е по-добре да се даде предимство на един от термините, в случая *индиректната агресия* (Vaillancourt, 2005). Този подход е възприет и тук,

¹ Подобен подход е сходен с дефиницията на индиректната агресия в комерсиалния вариант на въпросника за агресията (Buss & Warren, 2000) (вж. по-долу).

² Според Н. Крик и съавтори, за да се избегне смесването на понятията, в този случай вербалната агресия може да се ограничи до обиди/оскърбления, които не са насочени към увреждане на отношенията (Crick et al., 2007).

зашото ясно разграничава *директните атаки* (независимо дали са насочени към взаимоотношенията на жертвата, статуса, самооценката или други аспекти на физическото/психичното благополучие), от *индиректните опити* (с помощта на трета страна) за нанасяне на вреда. Айтемите за оценка на индиректната агресия, формулирани на третия етап от изследването (2004 г.), се базират на схващането ѝ като вид социална манипулация.

Очевидно е също така, че индиректната агресия може да се осъществява и във физически форми (т.е. да е насочена към и да причинява физическо увреждане, например когато агресорът манипулира друго лице, за да нападне то физически жертвата), но на практика интересът на изследователите е съсредоточен главно върху вербалните форми на манипулация. От тази гледна точка оценяваните в настоящото изследване видове агресия в по-строг смисъл трябва да се обозначават като *директна физическа, директна вербална и индиректна вербална агресия*, но за краткост по-долу те ще се назовават „физическа“, „вербална“ и „индиректна агресия“.

В сравнение с другите форми *индиректната* агресия по-рядко е предмет на изследване. Вероятно причината за това е не само интересът към по-очевидните, директни форми, но и трудностите с изследователския инструментариум (директното наблюдение и лабораторните експерименти очевидно са неподходящи за анализ на този вид агресия). Оценката на индиректната агресия изглежда проблематична и чрез традиционните самоописателни скали: от една страна, признаването на клюкарстване, интриги и опити за злепоставяне не е социално желателно (директните физически и вербални форми, изглежда, дори се оценяват като социално по-приемливи в детска възраст), а от друга, индиректната агресия може и да не се осъзнава, т.е. човек да не си дава сметка за агресивния характер на действията си и да не оценява така поведението си. Проблемите с оценяването на индиректната агресия обаче не са основание за отказ от нейното изследване, защото пренебрегването ѝ би довело до едностранични възглед за човешката агресия (вж. Björkqvist, 1994; Björkqvist & Niemela, 1992; Björkqvist et al., 1992).

Разграничаването на физическата, вербалната и индиректната агресия има и възрастови аспекти. Според К. Бьорквист (Björkqvist et al., 1992; Björkqvist, 1994) трите вида агресия (директна фи-

зическа, директна вербална и индиректна) са не само три различни агресивни стратегии, но и три фази в развитието на агресията, които частично се припокриват. От социална гледна точка агресията по правило се разглежда като неприемлива форма на поведение и постепенното осъзнаване на този факт от децата води до промяна на агресивните стратегии към не толкова очевидни форми. Малките деца, които все още не са развили достатъчно вербални или социални умения, разчитат предимно на физическата агресия (момчетата, които са по-активни и често физически по-силни, е по-вероятно да използват физическа агресия, докато за момичетата е по-типично отдръпването от ситуацията или търсенето на помощ). С развитието на речта и вербалните умения се появяват повече средства за изразяване на агресията, без да се разчита на физическата сила. В резултат на това се развива вербалната агресия, в която момчета и момичета като че ли са еднакво умели. Поради ефективността си, както и заради явно социално неприемливи си характеристики, физическата агресия започва да се замества с вербална.

Според К. Бьорквист и съавтори (Björkqvist et al., 1992) преходът от една агресивна стратегия към друга се определя от промяната в съотношението *ефект/опасност (полза/цена)*, отразяващо субективната оценка за очаквания ефект и вероятните отрицателни последици от действията. Агресорът оценява: (1) ефекта от избраната стратегия и (2) опасността (физическа, психическа и социална), за да се постигне максимален ефект при минимум опасност. Например физическата агресия може да е много ефективна, но е рискована и затова с напредването на възрастта тя постепенно се измества от други форми. При индиректната агресия отношението ефект/опасност е по-благоприятно: тя също може да е много ефективна (увреждаща, болезнена за жертвата), но агресорът има възможност да остане неидентифициран и да избегне отмъщението. Във възрастов план обаче индиректната агресия се развива най-късно, защото успешната манипулация на отношенията на жертвата с другите изисква определено равнище на социална интелигентност (вж. и Björkqvist et al., 2000).

По традиция индиректната агресия се определя като „женска“ форма на агресия – агресивна стратегия, по отношение на която момичетата (жените) са по-компетентни и използват по-често (Олуеус, 1996; Björkqvist et al., 1992a; Österman et al., 1998; Crick

& Grotpeeter, 1995; Crick & Bigbee, 1998; вж. и обзорни изследвания по проблема в Archer, 2004; Crick et al., 2007; Vaillancourt, 2005). Разликите по отношение на индиректната (релационната) агресия присъстват и в обобщаващи трудове върху половите различия (Lippa, 2005). Тя се оценява като единствения вид агресия, по-характерна за жените, но разликите са относително малки и варират според метода и вида на изследването. Тези разлики като че ли са по-подчертани през юношеските години и за момичетата е по-вероятно не само да използват, но и да са обект на индиректна агресия (Lippa, 2005).

Същевременно получените у нас резултати¹ показват, че полови различия в използването на индиректна агресия отсъстват (момичетата обаче по-често заявяват, че са обект на подобна агресия) (Калчев, 2003, втора глава). Налице са и други данни за отсъствие на различия (напр. Lindeman et al., 1997; Prinstein et al., 2001 [релационна агресия]) или дори за по-високо равнище на индиректна агресия при момчетата (Alsaker & Brunner, 1999; вж. също обзори в Crick et al., 2007; Vaillancourt, 2005). Подобни данни, включително и получените у нас, не се съгласуват с представата за индиректната агресия предимно като „женска“. Този проблем ще бъде обсъден по-подробно в контекста на получените в настоящото изследване резултати (вж. четвърта глава §4.1.)².

Друг характерен резултат е, че директната физическа агресия обикновено се проявява от момчета спрямо момчета (момчетата много по-рядко физически атакуват момичета), но по отношение на индиректната агресия отсъства „сегрегация по полов признак“ – социалната манипулация може да е насочена и към двата пола. Въпросът „Зашо момичетата използват по-често индиректни форми на агресия?“ може да се анализира от гледна точка на про-

¹ С голяма извадка от 3076 ученици от 4.–10. клас с помощта на кратка скъла от 3 айтема: „Колко често се случва в училище да си толкова ядосан, че...“ (1) *да се опитваш да си отмъстиши на някого така, че той или тя да не разбере кой го е направил;* (2) *да разказваш клюки и слухове за някого, който не ти е симпатичен;* (3) *да се опитваш да настроиш другите срещу някого, на когото си ядосан.* Отговорите се дават с помощта на 5-степенна честотна скъла (Калчев, 2003).

² Съществува мнението, че индиректната агресия при момичетата силно зависи от контекста/ситуацията и затова сравняването на данните при момчетата и момичетата без оглед на обстоятелствата на използването на индиректните форми не е коректно (Д. Арчър, цит. по Lindeman, 1997).

цесите на социализация, характера на групите, в които момичето участва, ориентацията към инструментално доминиране в групата (при момчето) или върху личните взаимоотношения (при момичето) и др. (Björkqvist et al., 1992; Crick & Grotpeter, 1995), включително и от еволюционната перспектива за използването на индиректната агресия (Vaillancourt, 2005) (този проблем се дискутира по-подробно при обсъждане на получените в настоящото изследване резултати, четвърта глава).

Както беше посочено, въпреки предварителните очаквания (Buss & Perry, 1992), резултатите от факторния анализ на айтемите не извличат емпирично скала за индиректна агресия – факт, който авторите обясняват с предположението, че индиректната агресия се припокрива с останалите форми, тъй като човек може да бъде индиректно агресивен по различни начини: физически, вербално или да реагира така, че да създаде впечатление у околните за гняв и враждебност, без директно да се конфронтира с тях (например чрез мълчание).

Публикуваната по-късно комерсиална версия *The Aggression Questionnaire* (Buss & Warren, 2000) обаче съдържа скала и за индиректна агресия. По отношение на останалите компоненти двата инструмента – на А. Бъс и М. Пери от 1992 г. (Buss & Perry, 1992) и на А. Бъс и У. Уорън от 2000 г. (Buss & Warren, 2000) – са близки, но не идентични. Освен новата скала от 6 айтема за *Индиректна агресия*, вариантът на А. Бъс и У. Уорън включва 8 (а не 9) айтема за *Физическа агресия*, а броят на признаците в скалите за *Вербална агресия*, *Гняв* и *Враждебност* остава същият. При част от айтемите обаче са налице някои разлики във формулировките, но без съществена промяна в съдържанието. По-конкретно, сравняването на двата инструмента показва, че при *Физическа агресия* 4 от айтемите са идентични, а при 4 са налице минимални промени във формулировката, при *Вербална агресия* съотношението е 4/1, при *Гняв*: 3/3, при *Враждебност*: 5/3. При подготовката на българската версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) тези промени не са отчетени, т.е. айтеми от А. Бъс и У. Уорън (Buss & Warren, 2000) не са използвани по няколко причини:

- От формална гледна точка изходният български вариант на въпросника (вж. втора глава) е подгответен през 1997 г.,

а данните от първия етап са събрани през 1997–1998 г. (по технически причини данни за този вариант са публикувани по-късно (Калчев, 2002; 2003, трета глава).

- Въпросникът на А. Бъс и У. Уорън е комерсиален продукт, чиито авторски права принадлежат на *Western Psychological Services* (2000), и въпроси от него не могат да се използват без разрешението на издателя. Скалата на А. Бъс и М. Пери е получена лично от първия автор, като публикацията съдържа разрешението на авторите айтемите от скалата да се използват за изследователски цели (Buss & Perry, 1992, р. 452).
- В новата скала за оценка на *индицектна агресия* (Buss & Warren, 2000) конструктът се дефинира като „склонност към изразяване на гнева с действия по начин, който избягва директната конфронтация“. Подобно разбиране се различава от схващането за индицектната агресия като вид социална манипулация, прието в настоящото изследване (вж. с. 20). Всъщност прегледът на айтемите от *Индицектна агресия* (от Buss & Warren, 2000) показва, че само два от тях могат да се определят като индикатори за поведение от типа на социална манипулация (напр. разпространяване на клюки), докато други (напр. затръшване на вратата, когато човек е ядосан на някого, или реагиране с мълчание на някого, който е станал причина за раздразнение) очевидно не отговарят на посочената дефиниция. Тъй като представяното тук изследване се основава на разбирането за К. Лагерспец и К. Бърквист за индицектната агресия, при формулиране на изходните айтеми не са използвани въпроси от *Индицектна агресия* (Buss & Warren, 2000).

Накратко: както беше посочено на с. 24, индицектната агресия като вид междуличностна манипулация, целяща нанасяне на вреда чрез социалната структура – дискредитиране, увреждане на взаимоотношенията, отхвърляне, изолация и др., се развива по-късно, защото изисква определено ниво на социална интелигентност. Тъй като е ефективна и по-безопасна (с по-малък риск от отмъщение) има основания да очаква, че тя ще се засилва с напредване на възрастта и ще измества социално неприемливите физически форми (при съхраняване на относително високо равнище

на директните вербални форми). Оценката на този вид агресия е особено актуална в юношеска възраст, когато взаимоотношенията с връстниците придобиват ключово значение. По тази причина добавянето на скала за индиректна агресия към оригиналния вариант на въпросника на А. Бъс и М. Пери е една от важните задачи на изследването.

* * *

В заключение: дефинирането на *индиректната* агресия като противоположност на *директните* форми (физическа и вербална) пояснява съдържанието на конструкта, както и основанията за формулiranето и подбора на емпиричните индикатори за оценка (айтемите от въпросника). От друга страна, макар разграничаването на *директната физическа* от *директната вербална* агресия да е интуитивно ясно и двете форми да са лесно разпознаваеми за масовото съзнание, дефинирането им изисква някои допълнителни уточнения. Очевидно при сравнението им основна роля играе разграничаването на „делата от думите“ (физическите действия и вербалните изказвания). За целите на описаното тук изследване обаче са необходими поне две допълнителни пояснения: (1) директната физическа агресия включва контакт (или поне намерение за такъв контакт) като средство за постигане на агресивната цел; (2) целта на агресивните действия е нанасяне на вреда, но физическата агресия не означава задължително причиняване на физическа болка (като намерение или резултат от действията). С други думи, възможно е физическите действия и контактът да имат инструментална цел (например изнудване за пари) или да са насочени към постигане на доминация, унижение или най-общо причиняване на психичен дискомфорт (сплашване и др.), но не задължително (като намерение и резултат) физическа болка или нараняване.

Посочените уточнения са полезни, ако трябва да се дефинира характерът на действия като затръшване на врата (когато човек е гневен), чупене или хвърляне на предмети (но не по посока на другия с цел нараняване, а като резултат от гневен изблиг). От гледна точка на изложената позиция такива действия не отговарят на изискването за целенасочено *нанасяне на вреда чрез физически контакт* и не трябва да се характеризират като директна физическа агресия (биха могли да се определят като индиректни

форми, например „сляпа ярост“ или „изместена агресия“, но не и в смисъла на индиректната агресия като вид социална манипулация). Има обаче и поведение, чието определяне като физическа агресия поражда неясноти въпреки направените уточнения. Например как да се дефинира заплахата за физическа саморазправа? Това, от една страна, е вербално изказване, но от друга, заявява намерение за физическо нараняване. Въпросникът на А. Бъс и М. Пери включва подобен въпрос, разпределен, макар и с относително по-ниско тегло, към *Физическа агресия*. При българските юноши този айтем (вж. втора глава) също е отнесен към *Физическа агресия*, но с най-ниско тегло, а е натоварен и по *Вербална агресия*. Следователно от емпирична гледна точка има повече основания заплахите да се отнесат към физическите форми на агресия.

Друг пример за проблем с дефиницията еувреждането на личните вещи (например късане на тетрадки, хвърляне на чанта, цапане на лични вещи, което може да се извърши и демонстративно пред очите на жертвата). Тъй като в случая формално няма пряк физически контакт (или намерение за такъв контакт), подобни действия, изглежда, трябва да се характеризират като индиректни форми на физическа агресия, но отново не в смисъла на понятието като вид социална манипулация. Такива въпроси няма в анализирания в настоящото изследване инструмент и липсват данни, които емпирично да потвърждават принадлежността им към някоя от оценяваните форми на агресия¹.

¹ С предварителна уговорка проблемът с класификацията на посегателствата върху личните вещи може да се илюстрира и от обратната страна – виктимизацията от връстниците (детето като обект на агресия). Конструираната за оценка на този проблем скала (Калчев, 2003) съдържа общ въвеждащ въпрос, („Колко често се случва в училище?“), след което ученикът отговаря за различни форми на негативно отношение (проявена агресия спрямо него). Анализът на данните от голяма по обем извадка ($N=3661$, 4.–10. клас) дава 4 фактора: Физическа виктимизация (напр. „Някой от съучениците ти да те удри или да те рита“); Вербална виктимизация (напр. „Някой да те обижда или да ти се подиграва“); Принуда, употреба на власт („Някой от съучениците ти да те кара да правиш неща, които не искаш“); Индиректна виктимизация: („Някой от класа да се опитва да настрои другите срещу теб“). Единственият айтем, който не се разпределя еднозначно към нито една от четирите форми на виктимизация, е „Някой да ти взема от нещата, без да те пита“ (Калчев, 2003).

1.2. ДИХОТОМЕН ИЛИ ТРИХОТОМЕН МОДЕЛ НА АГРЕСИЯ?

Настоящото изложение няма за цел да представя детайлно проблема за агресията (и агресивността)¹. В контекста на 4-факторната структура на въпросника е уместно да се разгледат двете популярни дихотомии за класификация на агресията, разграничаващи: (1) *враждебна–инструментална* и (2) *реактивна–проактивна* агресия.

Враждебна и инструментална агресия. Разграничаването на *враждебната* и *инструменталната* агресия (Feshbach, 1964) е общоприето в психологията и присъства трайно в учебните пособия (напр. Бэрон и Ричардсон, 1997). Според С. Фешбах, ако насиенето на вреда е основна цел на действията (и удоволствие/удовлетворението от причинената вреда е основната награда), агресията се означава като *враждебна*; ако действията се извършват не заради удоволствие от причиняването на вреда, а с друга, „неагресивна“ цел, например получаване на внимание, придобиване на обект или блага, тя е *инструментална*. Б. Бушман и К. Андерсън (Bushman & Anderson, 2001) диференцират враждебната (също афективна, личностроена) агресия от инструменталната по три основни параметъра:

1. *Цел:* при *враждебната* агресия действията са насочени към причиняване на болка или вреда на другия: налице е злонамерено измъчване, самоцелно причиняване на страдание. При *инструменталната* агресия поведението е средство за постигане на конкретна цел, например получаване на материална облага, налагане на себе си и т.н..
2. *Състояние на гняв:* *враждебната* агресия е гневна, афективна, а *инструменталната* – хладнокръвна и без изближ на емоции.

¹ За системна дискусия вж. например: Попов (2007); Берковиц (2001); Бэрон, Ричардсон (1997); Крэйхи (2003); Tremblay et al. (2005) и др.

3. *Планиране на действията: враждебната агресия по правило се разглежда като спонтанна, импулсивна, а инструменталната – като предварително планирана и обмислена.*

Инструменталната и враждебната агресия обаче не са алтернативи: агресивното действие в много случаи е смесица и от двата типа, но се характеризират с различна възрастова динамика (например в предучилищна възраст инструменталната агресия намалява, а според някои данни враждебните, личностно ориентирани изблици се увеличават, Hartup, 1974).

Реактивна и проактивна агресия. Реактивната агресия (Берковиц, 2001; Dodge & Coie, 1987) е реакция на неприятен стимул: възприемането на ситуацията като фрустрираща или заплашителна поражда гняв, който на свой ред може да доведе до отмъстителни (ответни) действия. Функцията на този тип агресия се свежда до справяне с фрустриращата ситуация, а не реализация на вътрешно поставена цел¹. Грешките и неточната оценка на ситуацията, включително приписване на враждебни намерения на другия, обаче могат да предизвикат непровокирани, отмъстителни действия². За разлика от реактивната, проактивната агресия не възниква в резултат на провокация или възприемане на ситуацията като заплашителна, а от оценката на агресивните действия като средство (инструмент) за постигане на конкретна цел. Атакуването на друг човек в този случай цели постигане на материална или социална награда (Берковиц, 2001; Sutton et al., 1999). Очакваният „позитивен“ резултат е факторът, който детерминира агресивните действия. Различията между реактивната и проактивната агресия са систематизирани по-подробно от Ч. Макадамс и Г. Ламби (вж. таблица 1.1.).

¹ Реактивната агресия може да е нападателна или отбранителна според доминиращата емоция – гняв или страх (вж. Gendreau & Archer, 2005).

² По тази причина разграничаването на реактивната от проактивната агресия на база наличие на провокиращо събитие е проблематично, тъй като оценката му зависи както от субективната интерпретация, така и от особеностите на дадената (суб)култура. Например да погледнеш „лошо“ някого може да се интерпретира като проява на неуважение (и да породи агресивни действия) в дадена култура, но да остане без последствия в друга (Gendreau & Archer, 2005).

Таблица 1.1. Разграничителни признания на реактивната от проактивната агресия (McAdams & Lambie, 2003)

Реактивна агресия	Проактивна агресия
Импулсивна, непланирана Целта е редуциране на фрустрацията, тревожността или страхът. Преживява се разкаяние или съжаление за агресивните действия и техните последици. Агресивното поведение е емоционално детерминирано (гневно, хаотично).	Планирана, обмислена Средство за постигане на лична цел. Липсва разкаяние или съжаление за агресивните действия и техните последици. Агресивното поведение е интелектуално обусловено (планомерно, методично).

Разликите между реактивната и проактивната форма се илюстрират от два типа асоциално поведение при децата: в единия случай агресивните действия са „тласкани“ от гнева, а в другия са „подтикнати“ от очаквания положителен резултат. На практика опитите за разбиране на човешката агресия поставят акцент върху реактивния или проактивният аспект на поведението (Dodge & Coie, 1987). Ранната хипотеза за връзката между фрустрацията и агресията (Dollard et al., 1939; цит. по Хекхаузен, 1986; Gendreau & Archer, 2005) определя агресията като враждебна, гневна реакция на възприемана заплаха (подтикът към агресия е резултат преди всичко от блокирането на целенасочени действия и повишеното равнище на гняв и фрустрация). Теорията за социалното учене обаче (Bandura, 1973) разглежда агресията като придобито инструментално поведение, детерминирано от очакваните подкрепления.

Както и при делението на враждебна и инструментална агресия, реактивната и проактивната не са взаимно изключващи се форми. Въпреки че на теоретично равнище те се разглеждат като концептуално различни, между тях е налице от умерена до силна корелационна връзка – в интервала 0,70–0,80 (Dodge & Coie, 1987), 0,71 (Vitaro et al., 1998), 0,87 (Camodeca et al., 2002), по данни от метааналитичния обзор на Н. Кард и Т. Литъл средната корелация от 36 изследвания (претеглена с обема на извадката) е 0,68 (Card & Little, 2006), т.е. на практика в агресивните действия се съчетават и двата аспекта (вж. обзор и във Vitaro & Brendgen, 2005).

Независимо от силните корелации обаче, двата вида се разграничават от емпирична гледна точка (факторните анализи извличат две различни дименсии – преобладаващата част от изследванията

използват 6-те айтема за операционализация на двата типа агресия, предложени от К. Додж и Д. Кои [Dodge & Coie, 1987; вж. обзор във Vitaro & Brendgen, 2005]) и се асоциират с различни предпоставки и последици. Реактивно и проактивно агресивните деца се характеризират и с различни параметри на личностно функциониране: например проактивната (но не и реактивната) агресия прогнозира поведенчески проблеми и нарушаване на нормите през юношеска възраст, а при реактивно агресивните деца се наблюдават по-високи равнища на депресия (Vitaro et al., 1998; Vitaro et al., 2002). Накратко, получените резултати¹ дават достатъчно основания за разграничаване на двете форми въпреки съчетаването им при голяма част от агресивните деца (Vitaro et al., 1998; Vitaro et al., 2002; Vitaro & Brendgen, 2005).

Важно е да се подчертва обаче, че различаването на реактивната и проактивната форма не води до дефиниране на нова дихотомия, различна от предишната (враждебна-инструментална агресия). Идеята е, че двета параметъра характеризират един и същ вид агресия, но от различен аспект: разграничаването на враждебната и инструментална се основава на мотивацията (агресивното намерение), докато на реактивната и проактивната – на наличието на провокиращо събитие. От тази гледна точка двете дихотомии често се използват като синоними, т.е. реактивната агресия се определя и като враждебна, емоционално детерминирана, а проактивната – като хладнокръвна, инструментална агресия (Bushman & Anderson, 2001), което едва ли е учудващо, ако се имат предвид разграничителните признания (вж. също Бэррон и Ричардсон, 1997; Dodge & Coie, 1987). По данни от националното изследване на К. Макадамс и Дж. Ламби (McAdams & Lambie, 2003) в училище проактивната агресия нараства по честота както през началните, така и през прогимназиалните и гимназиалните години, а по отношение на реактивната агресия такава тенденция

¹ Обобщаващи данни за връзките с редица променливи (темперамент, семейен контекст, взаимоотношения с връстниците, интернализирани проблеми, хиперактивност/дефицит на внимание, отклоняващо се и просоциално поведение, статус и виктимизация от връстниците) са представени в трудовете на Ф. Витаро и М. Брэнджен (Vitaro & Brendgen, 2005), Н. Кард и Т. Литъл (Card & Little, 2006) и Х. Полман и съавтори (Polman et al., 2007). Принципното различие между двета типа агресия означава и различен тип интервенция (напр. Brown & Parsons, 1998).

се наблюдава само през начална училищна възраст, т.е. налице са възрастови промени, аналогични на посочените за инструменталната и гневната агресия¹.

Същевременно съществуват и мнения, че отъждествяването на двете дихотомии е проблематично. Например очевидно е, че не само инструменталната, но и враждебната агресия може да е проактивна, т.е. да не е породена от реална или възприемана провокация. От друга страна, враждебната агресия не е задължително емоционално детерминирана (гняв) (Vitaro & Brendgen, 2005). Има макар и малък брой емпирични резултати, според които момчетата с високи равнища на инструментална агресия са оценявани от учителите си като проактивно агресивни, но това се отнася само до отхвърлените от връстниците. Момчетата с високо равнище на враждебна агресия са оценявани от учителите като едновременно с високо равнище на реактивна и на проактивна агресия (дannите се отнасят отново само до отхвърлените от връстниците момчета) (цит. по Vitaro & Brendgen, 2005). Тези автори смятат, че, въпреки паралела между тях, реактивната агресия не може да се отъждествява с враждебната. Такива „скрити, но важни разлики в терминологията трябва да се имат предвид при интерпретацията на емпиричните изводи от различни изследвания“ (Vitaro & Brendgen, 2005, р. 184).

Проблемът за съотнасянето на двете посочени дихотомии може да се постави и от гледна точка на дефинирането на *тормоза над връстниците* (*bullying*) като особена форма на агресия. В контекста на анализирания в описаното тук изследване въпросник на А. Бъс и М. Пери прегледът на компонентите, както и съдържанието на айтемите показват, че той не задава диференцирана оценка на проактивната (инструментална) и реактивната (враждебна) агресия. Възниква обаче въпросът как трикомпонентният модел, върху който се базира инструментът, се съотнася с традиционните дихотомни класификации на агресията²?

¹ Данните са получени чрез оценки на ръководителите (директори и заместник-директори) на 750 училища въз основа на посочените в таблица 1.1. разграничителни критерии.

² Изложената по-долу позиция е представена първоначално в Калчев (2002; 2003).

След пионерските изследвания на Д. Олуеус върху тормоза над връстниците в училище сmisъlt на понятието постепенно еволюира по отношение на обекта, формите и характера на проявление, за да се стигне до консенсус за три основни характеристики, различаващи го от по-общото явление агресия (Олуеус, 1996; Whitney & Smith, 1993; Rigby, 1997 и др.). Тормозът от връстниците в училище се разглежда като форма на: (1) *враждебна, злонамерена агресия* (извършвана с цел причиняване на физическо или психическо страдание), (2) *осъществявана многократно* (системно, за продължителен период от време), (3) от един човек (група) върху друг от позицията на *злоупотреба със сила* (жертвата е очевидно по-слаба и не може успешно да се защити). С други думи, тормозът се дефинира като системна злоупотреба от позицията на силата (вж. по-подробно Калчев, 2003, първа глава).

1. Как би могъл да се класифицира тормозът над връстниците в училище от гледна точка на първата от посочените дихотомии (инструментална срещу враждебна агресия)? Очевидно има форми на тормоз с инструментален характер, например изнудване за пари, ценни лични вещи или с цел доминиране в групата (не толкова над очевидно по-слабата жертва, а за утвърждаване на „властовата“ позиция по отношение на „аудиторията“). От друга страна обаче, „класическият“ тормоз означава системно злонамерено измъчване, причиняване на болка без друга видима цел освен удоволствието от страданието на жертвата и затова подобен феномен би трябвало да се отнесе към полюса на враждебната, личностроена ориентирана агресия. В рамките на посочената дихотомия обаче враждебната агресия се отъждествява с гневната (практически двата термина се използват като синоними). От тази гледна точка проблемът е, че дефинирането на тормоза като враждебна агресия не съответства на характеристистиките на гневната агресия. Отделният инцидент, епизодичното насилие, дори в по-крайни форми, може да е резултат от гневни реакции, но продължителният, системно повтарящ се тормоз (в продължение на седмици, месеци, понякога дори за по-дълъг период) едва ли се подхранва от гнева и емоционалния изблък: това е „хладнокръвно“ извършвано мъчение, често без видими признания на гняв: отстрани мъчителят не изглежда гневен, а като че ли се забавлява от причиняваното страдание. Подобни системно извършвани действия по-

скоро се детерминират от враждебност, злонамереност, натрупано ожесточение. Отстрани „упоритостта“ и постоянството на мъчителя изглеждат толкова необясними, колкото безропотното подчинение, с което жертвата приема ситуацията (Rigby, 1997).

2. От гледна точка на *реактивния* или *проактивния* характер на агресивните действия тормозът очевидно е по-близо до идеята за *проактивната агресия*: действията на мъчителя обикновено не са провокирани от жертвата или от възприемана ситуация на заплаха. Изключение тук са случаите, когато жертвата провокира или дразни, но дори подобна ситуация не включва задължително реактивен характер на агресията: възможно е това поведение на жертвата да я прави подходяща мишена на проактивния агресор (Sutton et al., 1999; Roland & Idsoe, 2001). В полза на тезата за тормоза като проактивна агресия са налице и някои емпирични данни. Например според резултатите на Е. Роланд и Т. Идсоу (Roland & Idsoe, 2001), въпреки че тормозът се детерминира както от реактивна, така и проактивна агресия, втората връзка е доминираща, като е налице тенденция с възрастта да се засилва проактивният му характер. Целите на *проактивната агресия* обикновено се разглеждат като инструментални (придобиване на обект), а не толкова като ориентирани към взаимоотношенията с другите (Crick & Dodge, 1996). Заедно с това обаче Н. Крик и К. Додж (Crick & Dodge, 1999) определят тормоза като проактивна агресия с цел *доминиране* над друг човек. От тази гледна точка на практика се разграничават *проактивна–инструментална агресия* (с цел постигане на резултат извън сферата на социалните отношения, например придобиване на обект) и *проактивна агресия–тормоз* (с цел сплашване и доминиране над връстника) (вж. и Harachi et al., 1999).

От по-различен аспект се интерпретират отношенията между инструменталната и проактивната агресия според Е. Роланд и Т. Идсоу (Roland & Idsoe, 2001). В този случай разликите се основават на доминиращата емоция, преживявана от агресора. Реактивната агресия, произтичаща от фрустрацията, е доминирана от гнева. Проактивната агресия често се означава и като инструментална, доколкото поведението се разглежда като средство за постигане на желания от човека изход. В този случай: (1) целта може да не е нараняване на жертвата, а например придобиване на собствеността ѝ); (2) нараняването на жертвата и причиненото ѝ стра-

дание е възможно да генерират положителни емоции у агресора. Следователно могат да се разграничат „чиста“ инструментална агресия и „чиста“ проактивна агресия в тесен смисъл (случаят, в който нараняването на жертвата поражда положителни емоции у агресора). Според Е. Роланд и Т. Идсоу (Roland & Idsoe, 2001) тези положителни емоции се детерминират от преживяването на власт (доминирането на жертвата) или се обуславят от чувството за принадлежност към тормозещата група (в първия случай те произтичат от отношението с жертвата, а във втория – от отношенията с другите агресори при груповите форми на агресия). От тази гледна точка преживяването на власт или принадлежност се разглежда като централен компонент на удоволствието, изпитвано от състоянието на жертвата, *без да са предизвикани от гнева*. Според получените данни (Roland & Idsoe, 2001) преживяването на власт (доминирането) играе по-важна роля за мотивацията на тормоза при момчетата, докато принадлежността към групата („афилиацията“) е по-съществена за момичетата.

В заключение: и в двете посочени концепции доминирането (установяването на властови отношения над жертвата) се разглежда като основен фактор, обуславящ тормоза над връстниците (като „чиста“ проактивна агресия), което на практика разширява дихотомния модел за видовете агресия до трихотомен: (1) *реактивна*, (2) *проактивна инструментална* и (3) *проактивна агресия с цел доминиране* над друг човек (или преживяване на групова принадлежност). Стремежът към доминиране (в по-широк смисъл и за самоутвърждаване) очевидно е част от мотивацията на тормоза. При това като групов процес, осъществяван в повечето случаи в социален контекст (Lagerspetz et al., 1982), тормозът може да е насочен не само към жертвата, но и да е начин за утвърждаване на статуса в групата, укрепване на „властовата“ позиция спрямо останалите участници в инцидента (напр. *помощника на мъчителя*; *подкрепяция мъчителя*, *страничния наблюдател*, дори *защитника на жертвата*, ако се използва разпределението на ролите в ситуацията според К. Салмивали и сътр. [Salmivalli et al., 1996]). В този случай агресивните действия наистина са непредизвикани и са средство за силово и принудително доминиране и постигане на властова позиция.

Проблем обаче възниква, когато се анализират отношенията между жертвата и мъчителя, характеризиращи се с явен дисба-

ланс на сила. Действията спрямо жертвата сами по себе си не биха могли да се интерпретират като целящи урегулиране на взаимоотношенията (йерархията) в групата, тъй като жертвата не може, а освен това с демонстрираната от нея подчинена позиция показва отсъствието на каквато и да било амбиция да оспорва властта на мъчителя. Тормозът принципно се различава от сблъсъците, конфликтите в групата, целящи по силов начин да урегулират позицията и пълномощията на участниците в нея (Олуес, 1996; Rigby, 1997). На практика всеки в класа обикновено добре осъзнава позицията си от гледна точка на физическата сила. Появата на нови ученици може да доведе до първоначални сблъсъци, но след период на временна нестабилност отношенията се канализират, като всеки приема наложената позиция. От тази гледна точка детето, което системно измъчва другите, не е просто ученик, който се стреми да отстоява мястото си в йерархията или да доминира по силов, принудителен начин, за съжаление в този случай „сценарият не е толкова прост“. При „классическия тормоз целта е не славата от победата“ или чувството за сигурност чрез подчиняването на другия, а насладата от предизвикания дистрес у безпомощната жертва и причиняваното страдание (Rigby, 1997, р. 68). От тази гледна точка дефинирането на тормоза като проактивна агресия с цел доминиране над друг човек вероятно подчакнява злонамерения характер на действията и видимото удоволствие от предизвиканата болка.

В заключение: опитът да се класифицира феноменът на базата на двете широко приети дихотомии за анализ на агресията се натъква на очевидни трудности: „классическият“ тормоз може да се определи като: (1) враждебна, но не и гневна (емоционално детерминирана) и (2) проактивна, но не и типична инструментална агресия. От тази гледна точка тормозът трудно би могъл да се дефинира еднозначно чрез посочените два критерия, при това – в разрез с предварителните очаквания – той се отнася към различни, а не към „съответстващите“ форми на двете дихотомии.

Възможен е обаче и по-различен подход – интерпретация на тормоза като вид агресия от позицията на трикомпонентния модел на агресията, върху който се базира и въпросникът на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992).

На базата на модела теоретично биха могли да се разграничат три типа агресия и съответно – три типа агресори от гледна точка на конфигурацията на компонентите:

- *Инструментален агресор*: високо равнище на *агресивни действия*, ниско – на *гняв и враждебност*. Агресивните действия в този случай обикновено се задвижват не от гняв или враждебност, а са средство за постигане на конкретна цел (в училище например придобиване на пари или други материални облаги чрез изнудване или сила). Основният проблем тук се отнася до сферата на ценностите и готовността да се използват агресивни средства за постигане на личните цели.
- *Гневен агресор*: високо равнище на *агресивни действия* и *гняв*, ниско – на *враждебност*. Действията са тласкани от гнева. Проблемът вероятно произтича от ниското равнище на самоконтрол – необходимо е овладяване на гневните изблици и „канализирането“ им в социално приемливи форми на поведение.
- *Враждебен агресор*: високо равнище на *агресивни действия* и на *враждебност*, ниско – на *гняв*. Действията се извършват не с инструментална цел или за отреагиране на гнева, а „хладнокръвно“, с желание за причиняване на болка и страдание на жертвата като самоцел. Този тип агресия е най-близък до „класическите“ форми на тормоз от връстниците в училище и от тази гледна точка е предпоставка за статуса на *мъчител*. Гневните изблици и импулсивната агресия трудно биха могли да обяснят „класическия“ тормоз – системното, продължаващо месеци или дори по-дълго измъчване на очевидно по-слаба жертва. В основата на такива действия вероятно стои враждебността като когнитивен компонент на агресията – злонамереност, натрупано ожесточение от преживяна несправедливост, унижение, отхвърляне, травматичен опит, остатъци от отмъстителност и подозителност към околните¹.

¹ Данни за емпиричното разпределение на видовете агресори от гледна точка на изложената позиция, получени с първата българска версия на въпрос-

Как могат да се съотнесат посочените три типа агресия (агресори) с дихотомията реактивна–проактивна агресия? Гневната агресия може да се определи еднозначно и като реактивна агресия. Доколкото инструменталната и враждебната агресия не са резултат от провокация или преживяване на фрустрация/заплаха, те биха могли да се дефинират като подвидове на проактивната агресия. Ако тази позиция се сравни с изложената по-рано гледна точка за тормоза като *проактивна агресия* (Crick & Dodge, 1999; Roland & Idsoe, 2001), в единия случай акцентът се поставя върху постигане на доминираща, властова позиция (а при групов тормоз и върху потребностите от принадлежност, произтичащи от отношенията между агресорите), докато при анализа на тормоза като *враждебна агресия* – върху желанието за причиняване на болка, страдание и видимо удоволствие на мъчителя от изdevателствата над безпомощната жертва¹.

1.3. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ВЪПРОСНИКА ЗА АГРЕСИЯ В РАЗЛИЧЕН КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

Както е добре известно, проявите на агресията са културно оцветени и затова един от съществените въпроси пред изследването е в каква степен оригиналната 4-факторна структура на въпросника се възпроизвежда в различни културни условия, както и

ника на А. Бъс и М. Пери, са представени в Калчев (2002; 2003; 2005б), а с окончателния вариант на инструмента – в пета глава.

¹ При анализа на статусите на тормоз и виктимизация от връстниците принципно трябва да се различават „чистия“ („ефективен“) агресор от „смесения статус“ – детето, което не само тормози, но и е обект на такова отношение от другите (или статус на „агресор–жертва“) (вж. Калчев, 2003). От емпирична гледна точка според някои данни (Schwartz et al., 1998) виктимизацията корелира умерено ($r = 0,53$) с реактивната (гневна) агресия, но не и с проактивната (инструментална) агресия (Schwartz et al., 1998). Възрастта също е важна модерираща променлива на връзката между вида на агресията с тормоза над връстниците. При по-големите ученици (8. клас) проактивната агресия корелира по-силно с тормоза над връстниците (Roland & Idsoe, 2001). Съгласно други резултати двата „агресивни“ статуса корелират положително и с двата вида агресия (напр. Samodeca et al., 2002; Salmivalli & Nieminen, 2002). Данни за „профила“ на агресора, агресора–жертва и жертвата на виктимизация от връстниците според равнищата на гняв, враждебност, злопаметност и отмъстителност са представени в трета глава „Валидност“, §3.2.

доколко подходящи са използваните за нейната оценка емпирични индикатори (айтеми). Ето защо по-долу е представен преглед на резултати от изследвания в различен културен контекст¹.

Вероятно една от първите независими оценки, основани на конфирматорен факторен анализ, са данните на Д. Арчър и съавтори с английски студенти. Стойността на $\chi^2/df=1,83$ е близка до получената в оригиналното изследване (1,94, Buss & Perry, 1992), но след допълнителни корекции в модела: освобождаване на ковариации на погрешната (необяснена) дисперсия на някои от айтемите². Според Д. Арчър и съавтори този резултат свидетелства не толкова за необходимостта от алтернативна структура, колкото илюстрира трудностите при получаване на класически „чисти“ мерки от такъв тип въпросници (Archer et al., 1994a).

Данните от друг конфирматорен анализ (в Канада) като цяло също потвърждават оригиналната 4-факторна структура, но поради ниски тегла са налице основания за отстраняване на два от айтемите от скалата за *Враждебност* (Harris, 1995). (В по-късно изследване Д. Харис привежда данни за вътрешната съгласуваност на скалите и конструктната валидност, но и за умерени отрицателни корелации със социалната желателност, Harris, 1997).

В Европа резултати са получени в Испания, Италия, Холандия, Германия, Унгария, Гърция и др. Холандските данни (конфирматорен факторен анализ) също подкрепят 4-факторната структура, но свидетелстват за нездадоволителна степен на съответствие, като възможностите за подобряване са свързани с отстраняване на един айтем от *Вербална агресия* и на два от *Враждебност* (Meesters et al., 1996).

Резултатите на А. Гарсия-Леон и съавтори с испански студенти (чрез анализ на главните компоненти и Облимин ротация) извличат четири фактора, но със съществено разместяване на айтемите: например 4 от оригиналните признания за враждебност се разпределят

¹ Изложението е въз основа само на достъпната база от данни по отношение на пълната 29-айтемна версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери.

² На езика на структурното моделиране значимата ковариация на необяснената дисперсия на емпиричните индикатори означава, че заложените в модела латентни фактори не могат изцяло да обяснят връзките между тях, т.е. двата индикатора измерват нещо, което е общо, но не е представено в модела (нещо друго или допълнително спрямо измервания конструкт) (Jöreskog & Sörbom, 1993a; Kline, 1998).

към скалата за гняв, което в частност води и до преименуване на първата скала като *Подозрителност*, а на втората – като *Гняв и негодуване*; скалата за физическа агресия включва 6 (а не 9 айтема), към скалата за гняв се разпределят по един от оригиналните признания за физическа и вербална агресия, а два айтема не се отнасят към нито една от скалите (Garcia-Leon et al., 2002).

Данните от друго изследване с испански ученици (Santisteban et al., 2007), базирани на конфирматорен факторен анализ, потвърждават оригиналната 4-факторна структура, по показват по-силна връзка между компонентите преди юношеска възраст. Немските резултати също потвърждават оригиналната структура на въпросника (von Collani & Werner, 2005).

Резултатите на А. Фосати с италиански юноши и студенти на базата на експлораторен факторен анализ потвърждават 4-факторното решение, като свидетелстват и за инвариантността на структурата в двете възрастови групи: ученици от гимназията и студенти. За разлика от повечето от останалите изследвания обаче, данните не дават основание за отстраняване на някой от айтемите (Fossati et al., 2003).

В друго изследване с ученици от гимназиалния курс и студенти от Южна Италия (Sommantico et al.) данните от конфирматорния анализ свидетелстват за нездадоволителни индекси за степен на съответствие. По тази причина на следващия етап структурата се анализира чрез експлораторен факторен анализ. Неговите резултати подкрепят 3-факторно решение: (1) *Физическа агресия*, (2) *Враждебност* и (3) смесени айтеми, предназначени първоначално за оценка на *Вербална агресия* и *Гняв* (6 от айтемите не се разпределят към нито един от трите фактора). За разлика от повечето експлораторни изследвания, използващи метода на главните компоненти (вкл. цитираните по-горе на Garcia-Leon et al., 2002), в посоченото изследване решението се извлича чрез факторен анализ (анализ на главните фактори). Ако данните се анализират по традиционно прилагания метод на главните компоненти, се извлича 4-факторна структура, в която по-ясно се обособяват *Физическа агресия* и *Враждебност*, но в останалите два фактора, означени като *Вербална агресия/Гняв 1* и *Вербална агресия/Гняв 2*, се смесват айтеми от двете останали оригинални

скали (поради незадоволителните си характеристики отпадат 6 айтема)¹. Тъй като оценяват като по-подходяща техника анализа на главните фактори, авторите приемат за по-адекватно 3-фак-

¹ Въпреки че в практиката по-популярен е анализът на главните компоненти (*principal component analysis*), който в по-строг терминологичен смисъл не е факторен анализ, експертите препоръчват анализ на главните/общите фактори (*principal/common factor analysis*) (напр. Floyd & Widaman, 1995). Основната теоретична разлика между двата подхода е, че анализът на главните компоненти представлява процедура за редуциране на данните, или свеждането им до по-малка мрежа от дименсии (разглеждани като „причинени“ от наблюдаваните променливи). Във втория случай факторите се оценяват, за да обяснят ковариацията на наблюдаваните променливи (т.е. като латентни променливи, детерминиращи наблюдаваните променливи) (вж. по- подробно във Floyd & Widaman, 1995). При метода на главните компоненти диагоналните елементи на изходната корелационна матрица са единица (корелациите на наблюдаваните променливи със самите себе си) и затова този подход се опитва да представи всички променливи като наблюдавани. При факторния анализ главният диагонал съдържа оценки на общата вариация на наблюдаваната променлива с латентната променлива (*communalities*), като целта е да се представи само общата вариация, обусловена от зависимостта на наблюдаваните променливи от латентната променлива/фактора (процедурата има повторящ се характер, при което началните оценки на диагоналните елементи могат се базират на различни методи, например квадрат на множествения коефициент на корелация). Тъй като при факторния анализ началните оценки на общата вариация отразяват по-точно истинските стойности, той води до по-точни крайни оценки в сравнение с метода на главните компоненти.

Въпреки посочените принципни различия, с увеличаване на (1) броя на променливите, (2) броя на емпиричните индикатори (променливи) за оценка на даден фактор, както и (3) стойностите на общата вариация разликите в резултатите от анализа на главните компоненти и факторния анализ намаляват. (В частност с ограничаването на броя на променливите намалява съотношението между диагоналните елементи в матрицата към тези, които са под диагонала, и съответно се увеличава ефектът от стойностите на общата вариация (*communalities*) в диагоналните елементи). Всъщност много изследователи рутинно интерпретират резултатите от анализа на главните компоненти като приближени оценки от анализ на главните фактори и подобна практика се подкрепя от експертите. Ко- гато обаче общият брой на променливите и броят на индикаторите за всеки фактор е малък, както и при ниски стойности на общата вариация резултатите съществено се различават, като по правило анализът на главните компоненти надценява факторните тегла. Освен това базираните на факторния анализ оценки впоследствие по-добре се обобщават на базата на конфирматорен анализ. От тази гледна точка анализът на главните фактори настоятелно се препоръчва в изследвания, чиято цел е да се разбере анализираният конструкт от гледна точка на по-малък брой латентни променливи.

торното решение. От тази гледна точка данните не подкрепят оригиналната 4-компонентна структура, като са налице и основания за отпадане на част от айтемите. Получените резултати се обясняват с „контекстуалната специфика“ на Южна Италия, където емоционалният компонент на агресията (гнева) е тясно асоцииран с вербалната експресия (Sommantico et al.).

Представително изследване с унгарски възрастни на базата на експлораторен и конфирматорен факторен анализ¹ възпроизвежда три от факторите – *Физическа, Вербална агресия и Враждебност*, но по-слабо – *Гняв*, като степента на съответствие е по-висока в по-ранна възраст (съпоставима с характеристиката на извадката от оригиналното изследване, Buss & Perry, 1992). Авторите препоръчват двата обратно оценявани айтеми (по един от *Физическа агресия и Гняв*) да се отстранят (Gerevich et al., 2007). Изследване с гръцки юноши (конфирматорен анализ) също свидетелства за приемлива степен на съответствие с оригиналната структура (Tsorbatzoudis, 2006).

Структурата на въпросника е оценявана и извън САЩ и Европа: наличието на 4-те компонента се потвърждава например в японска извадка (но отново с препоръка за отстраняване на двата обратно оценявани айтема) (Nakano, 2001), както и с ирански студенти (Samani, 2008).

В заключение: анализът на взаимоотношенията на 29-те айтема от въпросника на А. Бъс и М. Пери в различен културен контекст като цяло потвърждава оригиналната 4-факторна структура, но в рамките на експлораторните изследвания част от айтемите са с разменени места, а при конфирматорните анализи отстраняването на някои от тях подобрява степента на съответствие. От тази гледна точка при адаптацията на българската версия на въпросника е необходимо да се формулират „резервни“ айтеми (тъй като скалите са кратки, например *Вербална агресия* се формира само от 5 признака и отстраняването на някои от тях потенциално би затруднило формирането на показателите). От съществено значение е структурата да се оцени чрез експлораторен факторен анализ (а не само по метода на главните компоненти), до-

¹ Изследването на Й. Геревич и съавтори е едно от малкото, при които факторизацията се основава на полихоричните, а не Пирсъновите корелационни кофициенти.

колкото има индикации за различни решения в двата случая. Изходната матрица трябва да се факторизира и на базата на полихоричните корелационни коефициенти, тъй като използваният 5-степенен Ликертов формат за отговори (в строг смисъл) формира ординална скала.

2.

КОНСТРУИРАНЕ НА МНОГОМЕРНАТА СКАЛА ЗА АГРЕСИВНОСТ

Изследвани лица. Данни са получени от 3232 лица (пълни протоколи) от юношеска и младежка възраст¹. Всички протоколи са събрани от автора, като тези за юношеска възраст са на ученици от град София, а за младежка възраст – на студенти от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (специалности „Психология“, „Педагогика“, „Социални дейности“ и „Неформално обучение“). Емпиричният материал е получен на три етапа в периода 1998–2009 г.:

- На *първия* етап (1998–1999 г.) са изследвани 943 лица, разпределени в две основни възрастови групи: (а) 705 ученици от 6.–12. клас (35,7% момчета, 61,5% момичета, 2,8% непосочили); (б) 238 студенти (19,3% мъже, 78,6% жени, 2,1% неотговорили; средната възраст на студентската извадка е $X=22,18$; $SD=5,53$) (Калчев, 2002; 2003, трета глава; 2005б).
- На *втория* етап (2001–2002 г.) са изследвани 405 ученици от 7.–8. клас (177 момчета [44,7%] и 228 момичета [56,3%]) (Калчев, 2003, седма глава).
- На *третия* етап (2004–2009 г.) изследваните лица са 1884: (а) 1474 ученици от 7.–11. клас (40,6% момчета, 59,0%

¹ Общият брой на непълните протоколи е относително малък: на всички етапи от изследването по отделните въпроси е под 5% и затова е предпочтено „радикалното“ решение за тяхното отстраняване. Честотният анализ не разкрива ясна тенденция за връзка между съдържанието на айтемите и броя на пропуските.

момичета, 0,4% непосочили); (б) 410 студенти (22,2% мъже, 77,8% жени; средна възраст: $X=20,14$; $SD=2,10$). Протоколите от третия етап в ученическата извадка са събирани с цел осигуряване на минимален брой от 100 лица във всяка от възрастовите групи от 7. до 11. клас (разпределението на лицата от третия етап, въз основа на които е конструирана окончателната версия на въпросника, е представено подробно по-долу, таблица 2.1.).

2.1. ЕТАПИ НА КОНСТРУИРАНЕ НА СКАЛАТА

Тъй като получените на първите два етапа резултати са публикувани по-рано (за първия етап вж. Калчев, 2002; 2003, трета глава; Калчев, 2005б, за втория – Калчев, 2003, седма глава)¹, по-долу те са представени в обобщен вид, но резултатите от третия етап, въз основа на които е формиран окончателният вариант на инструмента, са подробно изложени.

Първи етап (1998–1999 г.). Подгответен е изходният български вариант на инструмента. За целта оригиналните 29 айтема от въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) са преведени заедно с Камелия Ханчева (два независими превода), след което вариантите са обсъдени до постигане на съгласие. Подгответената за апробация версия съдържа 34 айтема, тъй като в качеството на „резервни“ са добавени два нови, а три други са зададени с дублиращи формулировки. При скалата за отговори е предпочттен вариантът 5-степенният Ликертов формат да започва с положителния полюс („Напълно вярно“), а не с отрицателния, както е в оригиналния инструмент.

Структурата на заложените 34 айтема е анализирана чрез експлораторен анализ по метода на главните компоненти и ротация по Облимин (с оглед на очакваната интеркорелация между фак-

¹ Статията с резултатите от първия етап е приета за публикуване в *Българско списание по психология* през 2001 г., но поради технически причини е излязла през 2005 г. в *Психологические исследования* (Калчев, 2005). Затова публикуваните резултати за втория етап (Калчев, 2003, седма глава) предшестват тези от първия (частично данни от първия етап са представени в Калчев, 2002; Калчев, 2003, трета глава).

торите). Следвайки оригиналната процедура на конструиране на въпросника (Buss & Perry, 1992), всички изследвани лица ($N=943$) са разделени по случаен път в две извадки (съответно $N=472$ и $N=471$) и като основни критерии за подбора на айтемите са използвани: (1) минимално факторно тегло по съответния фактор 0,35 и тегла под 0,35 по останалите фактори; (2) първото условие трябва да е изпълнено и в двете независими извадки. Тъй като Извадка 1 и Извадка 2 не са напълно балансириани по пол, данните са анализирани поотделно при момчетата и момичетата, а в случаите при разпределение на даден айтем към различен от оригиналния фактор – и в двете основни възрастови групи (ученици и студенти).

На базата на scree-теста на Кетъл данните от факторния анализ и в двете извадки ясно свидетелстват за наличието на четири фактора (съответно 38,4% и 39% обяснена дисперсия), означени като:

1. *Физическа агресия* (формиран от 9-те оригинални айтема, α на Кронбах = 0,81).
2. *Гняв*¹ – към него се включват 6 от оригиналните признания, но и два от изходните айтеми, предназначени за *Вербална агресия* ($\alpha=0,77$).
3. *Враждебност* – с 6 от оригиналните признания и един от допълнително формулираните айтеми (от скалата обаче отпадат два от признаниците от оригиналната версия) ($\alpha=0,65$).
4. *Вербална агресия*, чието конструиране с българската извадка на първия етап изглежда най-проблематично: към нея се разпределят три от оригиналните айтеми, един от новите и един от оригиналната скала на *Гняв* ($\alpha=0,60$).

Обобщавайки данните от експлораторния анализ, получените резултати могат да се оценят като задоволителни от гледна точка на възпроизведената 4-факторна структура и минималните промени в

¹ Както беше посочено, терминологично е по-правилно факторът да се обозначи като „гневливост“ – склонност да се изпада в състояние на гняв, но в случая двата варианта ще се използват като синоними с уговорката, че се отнасят до устойчива (диспозиционна) характеристика.

българската версия на айтемно равнище, но е налице смесването на признacите от *Гняв и Вербална агресия*, което затруднява и конструирането на „чисти“ скали, разграничаващи двета конструкта. В действителност на изискването за „проста структура“ – високи тегла по оценявания и ниски по останалите фактори – в най-голяма степен отговарят айтемите от *Физическа агресия*.

Посоченият проблем може да се анализира като чисто психометричен, т.е. обусловен от формулировката на самите признания, но за него съществуват съдържателни предпоставки. По презумпция въпросникът съдържа два типа айтеми: (1) за форми на поведение (*Физическа и Вербална агресия*) и (2) за емоционални реакции/нагласи (*Гняв и Враждебност*). Очевидно изследваните лица ясно разграничават физическите атаки/сблъсъци от реакциите на гняв/враждебност, но смесват вербалната агресия с гневните емоции, вероятно защото вербалното изразяване на гнева е социално по-приемливо или дори (в определени граници) се разглежда като естествена форма на отреагирането му¹. От друга страна, трябва да се има предвид, че въпросникът не е конструиран за разграничаването на реактивната от проактивната агресия, но в контекста на посочения проблем е очевидно, че различаването на гнева от вербалната агресия изисква включването и на „проактивни“ айтеми за вербална агресия, които не обхващат явна гневна реакция.

В получените данни прави впечатление и по-ниското (в сравнение с оригиналния вариант) равнище на вътрешна съгласуваност на *Враждебност*, т.е. и по отношение на тази скала е необходимо да се апробират допълнителни айтеми с цел повишаване на надеждността.

В рамките на първия етап са налице резултати за валидността на въпросника (вж. трета глава) чрез връзки със: (1) скалата за предъвкане–разпадане на негативния опит (Caprara, 1986), (2) скалата за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2003), (3) скалата за социализация (Gough, 1987; 1994) и (4) кратката версия на въпросника на Ф. Кулидж за личностни разстройства, конструирана само с българска изводка (Калчев, 1997). Анализирано е и емпиричното разпределение на видовете агресори – инс-

¹ Както беше посочено, данни за трифакторно решение, при което се смесват айтемите за вербална агресия и гняв, са получени в работата на M. Сомантико и съавтори (Sommantico et al.).

трументален, гневен, враждебен и враждебно-гневен тип (вж. Калчев, 2002; 2005б).

Втори етап (2001–2002 г.). За решаването на задачите на този етап – разграничаване на скалите за *Гняв* и *Вербална агресия*, както и апробация на допълнителни айтеми за *Враждебност* – са формулирани 10 нови въпроса. За измерване на *Вербална агресия* например са предназначени „проактивни“ айтеми, които не се асоциират пряко с гневни реакции: „Казвали са ми, че понякога се държа грубо и безцеремонно“, „Не си меря приказките с хора, които ми се правят на много важни“, „Умеля да поставям с малко думи другите на мястото им“. Няколко айтема са добавени и за оценката на *Враждебност*, като два от тях са от скалата на Д. Капрара (Caprara, 1986): „Въпреки всички извинения, винаги имам едно наум към хора, които са ме ядосали или засегнали“ и „Околните биха казали, че често изглеждам намръщен, в кисело настроение“ (вторият айтем е „свободен“ превод, базиран на оригиналния *I am often sulky*). В резултат на това броят на айтемите във втората версия на въпросника нараства на 44. Задача на втория етап е и валидизиране на данните от първия чрез конфираторен факторен анализ, като: (1) на базата на модификационните индекси се провери принадлежността на новите айтеми към скалите за „Вербална агресия“ и „Враждебност“ и (2) чрез общи индекси за степен на съответствие се потвърди 4-факторната структура на инструмента.

Резултатите от конфираторния факторен анализ ($N=405$ ученици от 7.–8. клас, чрез LISREL 8; Jöreskog & Sörbom, 1993а) и оценката на „проблемните“ и новите айтеми на базата на модификационните индекси, водят до формиране на 4-те скали по следния начин:

1. *Физическа агресия* (8 айтема, α на Кронбах 0,82);
2. *Гняв* (8, $\alpha=0,75$);
3. *Враждебност* (9, $\alpha=0,75$);
4. *Вербална агресия* (6, $\alpha=0,68$).

Получените данни (и по-специално за равнището на вътрешна съгласуваност) могат да се определят като приемливи за дължината на скалите. В сравнение с първата версия (вж. по-горе) стой-

ностите на α по *Физическа агресия* и *Гняв* са съпоставими въпреки съкращаването на скалите с по един айтем, а стойностите по двете „проблемни“ скали (*Вербална агресия* и *Враждебност*) са по-високи след включването на допълнителни признания. Втората версия на въпросника е съставена общо от 30 айтема и е съпоставима като обем с изходната версия (Buss & Perry, 1992) – 29 признака, от които 24 айтема – от оригиналния вариант, като са налице и минимални разместявания на айтемите между скалите (най-съществените промени се отнасят до *Вербална агресия*).

Индексите от конфирматорния анализ (изчислени при формиране на „пакети“ от по два айтема ($\chi^2_{(71)}=178,06$; $\chi^2/\text{df}=2,51$; SRMR=0,045; GFI=0,94; AGFI=0,91; CFI=0,94; NNFI=0,93) свидетелстват за приемливо равнище на съответствие на моделно дефинираната четирифакторна матрица с емпиричните данни. Допълнително е оценен и втори модел с въвеждане на фактор от втори ред – „Агресивност“. Стандартизираните факторни тегла на първичните фактори по „Агресивност“ са съответно: за *Физическа агресия*: 0,83; за *Вербална агресия*: 0,84; за *Гняв*: 0,92 и за *Враждебност*: 0,48. От тази гледна точка враждебността е най-слабият индикатор на вторичния фактор („Агресивност“ обяснява само 23 % от дисперсията на *Враждебност*). Въпреки значимото факторно тегло, подобен резултат поставя въпроса, доколко обосновано е включването на враждебността като компонент на агресивността наравно с физическите действия, вербалните изказвания и гнева (вж. по-подробно Калчев, 2003, седма глава).

В рамките на втория етап данни за валидността на въпросника са получени чрез връзките със скалата за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2003) и българската версия на ревизираната скала на А. Лагрека за социална тревожност (Калчев, 2007). Проверени са и два структурни модела (чрез LISREL). В първия от тях виктимизация от връстниците се дефинира като независима променлива, агресия – като зависима, а гняв, враждебност и социална тревожност – като променливи медиатори (вж. трета глава „*Валидност*“, § 3.1.). Във втория случай гняв и враждебност се дефинират като медиатори, а социална тревожност – като променлива модератор (вж. по-подробно Калчев, 2003, седма глава).

Трети етап (2004–2009 г.). С помощта на конфирматорен анализ с независима извадка данните от втория етап потвърждават 4-факторната структура на въпросника. Включването на допълнителни айтеми повишава надеждността на *Вербална агресия* и *Враждебност* до приемливо равнище (за дължината на скалите), като са налице и резултати в подкрепа на валидността на инструмента. Възниква обаче въпросът дали работата на следващия етап може да се ограничи с набиране на допълнителни протоколи, балансиране на извадката по пол и възраст и извеждане на нормативните стойности, или е необходимо разширяване на обхвата на инструмента, т.е. включване и апробация на нови айтеми. Изборът в полза на втората алтернатива се диктува от няколко съображения. Първо, в инструмента отсъства скала за *индивидуална агресия*, която се развива на по-късна възраст, но вероятно измества други, социално по-неприемливи стратегии на агресивно поведение. По тази причина пренебрегването ѝ би довело до едностранична оценка на агресията, особено през юношеството и в по-късните години. Второ, въпреки че както във версията от втория етап, така и в оригиналния вариант (Buss & Perry, 1992) е налице един (общ) показател за когнитивния аспект на агресивността (*враждебността*), по традиция тя се разглежда като многомерен конструкт. Всъщност изходните очаквания на авторите на скалата са за разграничаването на два фактора: *Негодуване* и *Подозрителност*, които обаче от емпирична гледна точка се обединяват в общ фактор (*Враждебност*) (Buss & Perry, 1992). Съответно през третия етап на изследването се дефинират две основни задачи:

- Формулиране и апробация на айтеми за оценка на индиректната агресия.
- Аprobация на допълнителни айтеми за оценка на различни аспекти на когнитивния компонент на агресивността (враждебност).

Към тях могат да се добавят и две допълнителни (съпътстващи) задачи: апробация на нови айтеми за скалата за *Гняв* за по-точното му разграничаване от вербалната агресия, както и включване на айтеми за оценка на *импулсивно поведение*. От една страна, гневните реакции по дефиниция са импулсивни, необмислени,

но от друга, импулсивното поведение очевидно навинаги е детерминирано от гнева. По тази причина разделянето на двата свързани конструкта (гняв и импулсивност) би подобрило валидността на оценката на гнева.

За решаването на посочените задачи към всички апробирани до този момент айтеми ($N=44$) са добавени значителен брой нови (общо 49) и така анализът на третия етап се базира на 93 въпроса. Новите айтеми са формулирани въз основа на няколко източника:

За оценка на *индиректната агресия* са формулирани 13 айтема, основани на тезата на К. Лагерспец и К. Бьорквист за индиректната агресия като вид социална манипулация (Lagerspetz et al., 1988; Björkqvist, 1994; Björkqvist et al., 1992)¹. Съдържанието на по-голямата част се основава на въпроси от *Скали за директна и индиректна агресия* (Direct & Indirect Aggression Scales, DIAS, Björkqvist & Österman, 1998). Тъй като DIAS е рейтингов инструмент, предназначен за оценка от съучениците, айтемите са „преведени“ в самоописателна форма².

Юношеската версия на въпросника на У. Кук и Д. Медли за враждебност (публикувана в Liehr et al., 2000) (18 айтема).

Скалата за цинизъм, конструирана чрез факторен анализ на айтеми от Минесотския многопрофилен въпросник (MMPI) от А. Комри – 7 айтема)³ (айтемите са публикувани в Raikkonen et al., 2000).

Подскалата за параноидна идеация от „Ревизирания системен списък за отбелязване 90“ (Revised System Checklist–90) на Л. Дерогатис (6 айтема, публикувани също в Raikkonen et al., 2000).

Добавени са и 6 айтема от фактора *Импулсивност/нетърпение* от въпросника за агресия (Aggression Inventory) на Б. Гладю

¹ Айтеми от скалата за индиректна агресия на А. Бъс и У. Уорън (Buss & Warren, 2000) не са използвани и трябва да се има предвид по-различната дефиниция на конструкта в сравнение с приетата в това изследване.

² DIAS е получен от авторите (К. Бьорквист и К. Йостерман в лична кореспонденция). В описание на метода се посочва, че скалите, както и отделни айтеми могат да се използват без заплащане, като изискването е за позоваване на източника (Björkqvist & Österman 1998).

³ Три от тях съвпадат като формулировки с айтеми от юношеската версия на Кук-Медли за враждебност (поради факта, че въпросникът също е конструиран въз основа на айтеми от MMPI). Руски превод на скалата за цинизъм е даден в Л. Собчик (2004).

(Gladue, 1991). Както свидетелства и самото название, за разлика от скалата за гняв от А. Бъс и М. Пери, въпросите в този случай се отнасят до импулсивно, необмислено поведение, без позоваване на гневни реакции (напр. „Често действам, без да мисля, под влияние на момента“; „Склонен съм да правя нещата прибързано, без да съм ги обмислил достатъчно“).

Изследвани лица. С разширената версия (93 айтема) са получени данни от общо 1657 ученици (7.–11. клас) и 440 студенти. Емпиричният материал е събран от автора в десет училища в София, както и в Софийски университет „Св. Кл. Охридски“ през периода 2007–2009 г. След отстраняването на всички непълни протоколи броят на ученическата извадка е 1481 лица, а на студентската – 410¹. Разпределението по пол и класове в тази втора извадка е представено в таблица 2.1.

Таблица 2.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас – трети етап на изследването, 2007–2008 г.

	Момчета	Момичета	Непосочили	ОБЩО
7. клас	123	143	1	267
8. клас	140	151	1	292
9. клас	116	191	2	309
10. клас	115	169	1	285
11. клас	108	219	1	328
Общо ученици	602	873	6	1481
Студенти	93	317	0	410

Тъй като въз основа на редица изследвания се очакват полови различия по част от компонентите на агресивността, с цел балансиране на състава на извадката за анализ на общите резултати по случаен път са отстраниeni 20 протокола на момичета от седми, 11

¹ Броят на непълните протоколи в ученическата извадка е N=176 (10,6%), а в студентската – N=30 (6,8%) – резултат, който е очакван заради относително големия брой въпроси. Малкият брой протоколи с неотбелязан пол (вж. таблица 2.1.) се дължи на факта, че данните са проверявани в момента на връщането на въпросника.

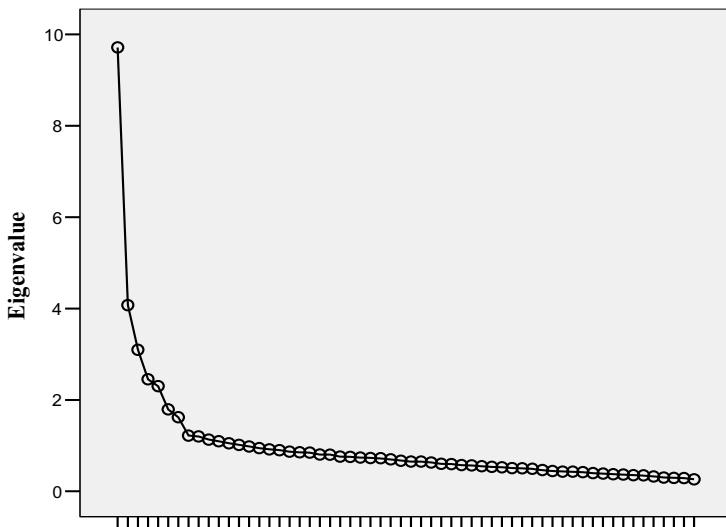
– от осми, 75 – от девети, 54 – от десети, и 111 – от единадесети клас. След отстраняването на тези 271 протокола на момичета обемът на извадката намалява на 1204 ученици, разделени поравно по полов признак във всяка възрастова група.

2.2. ФАКТОРЕН АНАЛИЗ

Общата балансирана по пол извадка е разделена по случаен път на две равни части (от по 602 лица), след което първата от тях с анализирана чрез експлораторен факторен анализ, а втората е използвана за валидизиране на получената структура с помощта на конфирматорен факторен анализ.

Експлораторен факторен анализ

Експлораторният анализ е извършен в два варианта: (1) анализ на главните компоненти на базата на Пирсъновата корелационна матрица (с помощта на стандартен пакет за статистически анализ в социалните науки SPSS 14.0) и (2) факторизация на матрицата, основана на полихорични коефициенти на корелация. Въпреки широко разпространената практика Ликертовият тип скали за отговори (използван и в настоящото изследване) да се приемат за интервални, в по-строг смисъл те се отнасят към ранговите (ординални) скали и по тази причина е коректно изходната матрица да се изчислява на базата на полихоричните коефициенти. За тази цел данните предварително са обработени чрез PRELIS 2 (Jöreskog & Sörbom, 1993b). Тъй като експлораторният факторен анализ по метода на максималната вероятност изисква мултивариативно нормално разпределение, данните са обработени по метода на минималните остатъци (*MINimum RESiduals – MINRES*), който присъства във версии на LISREL след 8.54. MINRES се базира на директно минимизиране на най-малките квадрати, устойчив е на нарушения в нормалното разпределение и може да се използва и когато корелационната матрица не е положително дефинирана (каквато може да е матрицата от полихорични корелации). MINRES е особено подходящ за експлораторен факторен анализ, когато първостепенен интерес представлява оценката на параметрите (а не стандартната грешка на измерване) (Jöreskog, 2003). Ротацията на факторите и в двата случая е извършена по Варимакс и Промакс.

Фигура 2.1. Scree-тест на Кетъл за определяне броя на факторите (N=602, Извадка 1)

Резултатите по метода на главните компоненти и MINRES принципно не се различават (с изключение на частични разместявания на някои айтеми), но приоритет при оценката на структурата (и принадлежността на „проблемните“ признания) имат данните по MINRES. Въпреки че *scree*-тестът на Кетъл свидетелства в полза на 7-факторно решение (43,2% обяснена дисперсия, вж. и фигура 2.1.), допълнително са проучени и други възможни варианти.

Тъй като седемте фактора най-лесно могат да се интерпретират съдържателно, в съответствие с предварителните очаквания усилията за подбор на айтемите са съсредоточени най-вече върху този вариант при използването на критериите от първия етап (вж. също Buss & Perry, 1992) (вж. с. 48). Прилагането на тези критерии намалява изходните 93 айтеми до 59 и в малък брой случаи при вземането на решение за отпадане на даден айтем или за разпределението му към определен фактор са използвани и резултатите от експлораторния и конфирматорния факторен анализ на втората случайна извадка, данни от двата типа анализи с цялата

извадка ($N=1204$) и с извадките от всички налични протоколи на момчетата ($N=602$) и момичетата ($N=873$). По-долу са представени накратко извлечените фактори заедно с коментар на някои от „проблемните“ случаи.

1. Първият и най-голям фактор еднозначно може да се определи като *Гняв*. Айтемите с най-високи тегла в него са:

- „Когато съм ядосан, трудно се владея.“
- „За мен казват, че лесно губя търпение.“
- „Някои приятели ме мислят за „кибритлия“, човек, който бързо кипва.“

От скалата отпада един от оригиналните айтеми: „Когато ми пречат, не крия яда и раздразнението си“. В общата извадка и при момчетата той се разпределя към *Вербална агресия* (с близки тегла и по *Гняв*), докато при момичетата е налице обратното съотношение. Интерпретацията на съдържанието от изследваните лица вероятно е опосредствана от пола, при това той слабо разграничава гнева от вербалната агресия (и е „проблемен“ още на първия етап на изследването, вж. Калчев, 2005б).

Към фактора *Гняв* с високи тегла и при двата пола се разпределят и „импулсивните“ айтеми (напр. „Често действам, без да мисля, под влияние на момента“, „Склонен съм да правя нещата прибързано, без да съм ги обмислил достатъчно“). Както беше посочено, една от допълнителните задачи на третия етап е конструиране на отделни скали за гняв и импулсивност. Задаването на 8-факторното решение обаче не води до обособяване на „импулсивен“ фактор, а и факторизацията само на айтемите от първия фактор (*Гняв*) при форсирano двуфакторно решение не разграничиava двата типа айтеми. С други думи, както се очаква, гневните и импулсивните реакции са тясно свързани (неразличими) от емпирична гледна точка¹. Възникна дилемата дали „импулсивните“ айтеми да бъдат оставени в скалата за оценка на гнева (поради

¹ Скалата за гняв (от оригиналната версия на А. Бъс и М. Пери) корелира със скалата „Импулсивност“, от която са взети повечето от посочените айтеми за импулсивно поведение от въпросника на Б. Гладю (Gladue, 1991) на равнище $r=0,62$ (в изследване с английски студенти: Archer et al., 1994a).

високите си тегла), или да се отстранят поради теоретичните разлики между двата конструкта. С оглед на съдържателната валидност на скалата за гняв е предпочтен вторият вариант и „импулсивните“ айтеми са отстранени.

Към *Гняв* се включва и дублиращ вариант на един от оригиналните айтеми за оценка на физическа агресия. Още на първия етап на изследването оригиналната формулировка „Случвало се е така да се вбесявам, че да чупя неща“ е дублирана с олекотения вариант: „Случва се да съм толкова разгневен, че да хвърлям неща“. Данните от факторния анализ показват, че в българската извадка първият вариант е натоварен с близки тегла по *Гняв* и *Физическа агресия*, но и при двата пола се разпределя към *Гняв*. Олекотеният вариант е със значително по-добри дискриминиращи възможности (факторните тегла по *Гняв* и при момчетата и момичетата са над 0,50, и под 0,25 по *Физическа агресия*). Чупенето и хвърлянето на предмети (без намерението за физическо нараняване), определяно и като „сляпа ярост“, „изместена агресия“, или „бездектна ярост“, не се съгласува изцяло с разбирането за директната физическа агресия като използване на физически контакт за постигането на агресивната цел (вж. първа глава, §1.1.). Това, че подобно поведение се интерпретира от българските юноши по-скоро като гневна реакция, е разбираемо, още повече че олекотеният вариант, който не включва „материални щети“, има по-добри дискриминиращи възможности. Затова въз основа на резултатите „Случва се да съм толкова разгневен, че да хвърлям неща“ е разпределен към *Гняв*, а „Случвало се е така да се вбесявам, че да чупя неща“ е отстранен от въпросника заради слабите си дискриминиращи възможности.

В заключение: въз основа на факторния анализ скалата за *Гняв* се формира от 10 айтема, от които шест са от оригиналната скала на А. Бъс и М. Пери¹, един е преформулиран вариант от оригиналните айтеми за физическа агресия, а три са нови и са допълнително включени във въпросника. Вътрешната съгласуваност на 10-айтемната скала в общата, балансирана по пол извадка

¹ За разлика от част от получените резултати (Nakano, 2001; Gerevich et al., 2007), айтемът с обратна оценка („По природа съм спокоен човек, с уравновесен характер“) е с добри дискриминиращи възможности: факторните тегла при двата пола превишават 0,60 по оценявания фактор и са под 0,20 по останалите.

(N=1204) (α на Кронбах: 0,837) е напълно приемлива за броя на признаниите (за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.).

2. Вторият извлечен фактор включва айтемите, предназначени за оценка на *Индиректна агресия*. С най-високи тегла в него са:

- „Ако не харесвам някого, се опитвам да накарам другите да се отнасят към него по същия начин.“
- „Случвало се е да настройвам познатите си срещу някого, който ми е неприятен.“
- „Забавно ми е да клюкарствам за хора, които не са ми симпатични.“

Емпиричното потвърждаване на фактора *Индиректна агресия* е от съществено значение, тъй като тя няма аналог в оригиналния инструмент и е важно обединяването на съдържателно подбрани айтеми да бъде емпирично защитено. За формирането на скалата първоначално са подгответи 13 твърдения, едно от които („Всеки човек обича да клюкарства, но не всеки си го признава“) оценява не лично извършвани действия, а обща нагласа към разпространението на подобно поведение. При всички анализи, вкл. по пол, този айтем се отнася към друг фактор, означен като *Морален скептицизъм* (вж. по-долу). Освен това са отстранени още два айтема, описващи също не извършвани действия, а предпочитания или нагласи по отношение на ползата от тях (напр. „Ако искаш да си върнеш на някого, най-добре е да накараш друг да го направи вместо теб“). За да се съхрани строгата поведенческа ориентация на скалата, те са изключени, макар да са с приемливи тегла (над 0,45), вкл. и по пол.

Прегледът на факторната матрица показва, че айтемите от *Индиректна агресия* са с добри дискриминиращи показатели: относително високи тегла по оценявания фактор и слаби/незначими по останалите. От тази гледна точка изследваните лица ясно разграничават тази форма на агресия от директните физически и вербални форми.

Индиректна агресия се формира от 10 айтема с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност в общата извадка $\alpha=0,820$ (за

стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.).

3. Третият извлечен фактор обединява три от оригиналните айтеми за враждебност от А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) (напр. „Понякога имам чувството, че хората ми се надсмиват“, „Другите като че ли винаги получават повече шансове и възможности“), един от дублиращите варианти, формулиран още на първия етап („В сравнение с другите в живота съм имал повече неприятности“), четири айтема от юношеската версия на У. Кук и Д. Медли (вж. Liehr et al., 2000) (напр. „Другите не ме разбираат“, „Имам чувството, че често ме наказват без причина“), един айтем от скалата на Л. Дерогатис (вж. Raikkonen et al., 2000) („Другите не уважават достатъчно това, което правя или съм постигнал“) и един айтем, който е свободен превод от скалата на Д. Капрара („Околните биха казали, че често изглеждам намръщен, в кисело настроение“). С най-високи тегла в скалата са:

- „Другите не ме разбираат“.
- „Никой не го е грижа какво се случва с мен“.
- „Понякога имам чувството, че хората ми се надсмиват“.

От скалата отпадат пет от оригиналните айтеми за враждебност (Buss & Perry, 1992), два от които се разпределят към новия фактор *Недоверие* (вж. по-долу), а останалите три – поради незадоволителни психометрични характеристики. Айтемите „Понякога сам се питам защо приемам толкова тежко нещата“ и „Има моменти, когато се изляждам от ревност“ са „проблемни“ още на първия етап (Калчев, 2005б). Проверката в новата извадка отново показва ниски и много близки тегла по *Гняв* и *Враждебност*, при това с различно разпределение по пол. Възможно е подобен резултат да е повлиян от формулировката, но и от възрастовите особености на извадката (особено във втория случай). Третият отстранен айтем („Знам, че някои мои „приятели“ злословят зад гърба ми“) е без индикации за възможни проблеми от предишните етапи, но на третия етап не изпълнява предварителните критерии: той е с ниски тегла по *Враждебност* (под 0,35) и с близки тегла (при момчетата дори над 0,30) по *Вербална агресия* и *Морален скептицизъм*.

В заключение: факторът включва 10 айтема с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност – а на Кронбах в общата извадка е 0,812 (за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.). Как би могла да се обозначи новата скала? При отговора на този въпрос от съществено значение е обосновяването на допълнителния фактор, извлечен също от айтемите, предназначени първоначално за оценката на враждебността – *Недоверие*. От гледна точка на съдържанието си двете скали биха могли да се обозначат като *Негодуване/възмущение* и *Подозрителност/недоверие*, което на практика е връщане към първоначалната идея на А. Бъс и М. Пери при конструирането на въпросника за агресия. Това очакване обаче не се оправдава от емпирична гледна точка, тъй като айтемите формират общ фактор *Враждебност* (Buss & Perry, 1992). Би могло да се предположи, че включването на допълнителни признания води до разграничаването на двата аспекта на враждебността. Алтернативата е названието „Враждебност“ да се съхрани за първия фактор, което не противоречи на съдържанието на включените в него айтеми, но същевременно го различава от темата за недоверието, оценявана чрез други признания. Тъй като названието „Враждебност“ е придобило значителна популярност (под влияние и на използването на въпросника на А. Бъс и М. Пери), и което е по-важно, съдържанието на айтемите не се изчерпва само от темата за негодуване/възмущение, е предпочтен вторият вариант за означаване на скалата (*Враждебност*). От съществено значение е обаче посоченият фактор да се различи както от *Недоверие*, така и от *Морален скептицизъм* като аспекти на когнитивния компонент на агресивността (вж. фигура 2.4.).

4. Четвъртият извлечен фактор еднозначно се разпознава като *Физическа агресия*. С най-високи тегла в него са:

- „Ако трябва да прибягна до насилие, за да защитя правата си, ще го направя.“
- „Ако се почувствам достатъчно предизвикан, мога да ударя друг човек.“
- „Някои хора така ми играят по нервите, че се стига до сбиване.“

Факторът включва само айтеми от скалата за физическа агресия (Buss & Perry, 1992), но два от оригиналните признания са проблемни: „Случвало се е така да се вбесявам, че да чупя неща“ и „Случвало се е да заплашвам някои от познатите си“. И двете формулировки не съответстват изцяло на разбирането за физическата агресия, прието в настоящото изследване (първа глава, §1.1.). Ако обаче първият айтем стабилно се разпределя към *Гняв* (и затова е препрочетен за оценка на този фактор, макар и с дублирация си вариант „Случва се да съм толкова разгневен, че да хвърлям неща“), вторият („Случвало се е да заплашвам някои от познатите си“) е с по-ниски, макар и приемливи тегла в общата извадка и при момичетата, но при момчетата е с много близко тегло и по *Вербална агресия*. Слабите дискриминативни характеристики (при момчетата) биха могли да се обяснят, ако се има предвид, че, от една страна, става дума за вербални изказвания, но от друга, възможно е и физическо нараняване. Анализът на цялата извадка, вкл. по пол, както и данните от конфирматорните анализи общо, по пол и с освобождаване на теглата едновременно по *Физическа и Вербална агресия*, потвърждават първоначалните резултати. Айтемът е с приемливи показатели при момичетата, но слабо различава двете форми на агресия при момчета (макар и с по-високо тегло по физическа агресия). Въпреки това е предпочитено айтемът да не се отстранява от *Физическа агресия*, което би подобрило и възможностите за сравнителен анализ с оригиналния инструмент. По тази причина *Физическа агресия* се формира от 8 айтема – всички от оригиналната версия ($\alpha=0,813$; за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.). Физическата агресия е един от най-добре възпроизведените при български юноши компоненти на оригиналния инструмент¹.

5. Петият фактор включва 6 айтема от скалата за цинизъм, конструирана чрез факторен анализ на айтеми от Минесотския

¹ За разлика от други резултати (Nagano, 2001; Gerevich et al., 2007), айтемът с обратна оценка („Не виждам нито една основателна причина някога да удари човек“) е с приемливи показатели и участва във формирането на общия показател за физическа агресия (той обаче е отстранен от комерсиалната версия на инструмента (Buss & Warren, 2000) вероятно поради нездоволителните си характеристики.

многопрофилен въпросник (MMPI) от А. Комри (въпросите са публикувани в Raikkonen et al., 2000). Примерни айтеми са:

- „Повечето хора биха излъгали, за да постигнат това, което искат.“
- „Повечето хора биха използвали и нечестни средства, за да спечелят.“
- „Повечето хора са честни, само от страх да не ги хванат.“

Факторният анализ разпределя към тази скала и един айтем, предназначен за измерване на индиректна агресия („Всеки човек обича да клюкарства, но не всеки си го признава“), както и един от юношеската версия на въпросника на У. Кук и Д. Медли за враждебност (Liehr et al., 2000) – „Хората са доволни, когато всичко е наред, но обвиняват другите, ако нещата се объркат“. Факторът обединява общо 8 признака с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност за броя на айтемите ($\alpha=0,718$; за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.).

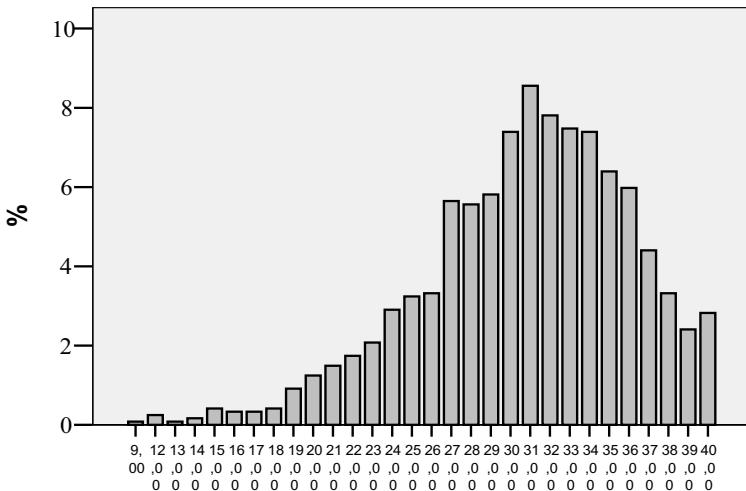
Как би могъл да се обозначи посоченият фактор? От една страна, тъй като в него преобладават айтемите от скалата за цинизъм, би могъл да се използва и този етикет. От друга, от оригиналните признания отпада един айтем (за недоверие – в рамките на изследването този проблем се оценява като отделен фактор), като се включват и два нови въпроса. По-същественото възражение обаче се основава на полученото емпирично разпределение. Всички въпроси от скалата са с отрицателна асиметрия (т.е. с натрупване по посока на високите стойности), като само в един от случаите тя е статистически незначима (при всички останали $p<0,001$). Например 39% от учениците (в балансираната по пол извадка, $N=1204$) са отговорили с *Напълно вярно* на твърдението „Повечето хора биха излъгали, за да постигнат това, което искат“, а 36% с *По-скоро вярно*. При отговорите на въпроса „Повечето хора биха използвали и нечестни средства, за да спечелят“ разпределението е съответно 44% и 37%. В резултат на това с подчертана асиметрия (натрупване по посока на високите балове) е и честотното разпределение на общия показател (вж. фигура 2.2.).

Накратко, преобладаващата част от изследваните лица са изразили съгласие с посочените твърдения, но потенциалният ети-

кет „Цинизъм“ е с подчертано негативна конотация. Ето защо, без да се дискутира съдържателно получената асиметрия, е предпочтен по-неутрален вариант за обозначаване на *доминиращите* в изследваната извадка нагласи: *Морален скептицизъм*. Именно това название на скалата се използва по-долу при анализа на данните.

6. Шестият извлечен фактор обединява айтемите, предназначени за оценка на *Вербална агресия*, от които с най-високи тегла са:

- „Ако хората ми досаждат или ме нервират, не се колебая да им кажа какво мисля за тях.“
- „Когато не съм съгласен с приятелите си, им го казвам право в очите.“
- „Умеля с малко думи да поставям другите на мястото им.“

Фигура 2.2. Честотно разпределение на скалата „Морален скептицизъм“ (N=1204)

Към този фактор се разпределят четири от оригиналните признания от въпросника на А. Бъс и М. Пери за вербална агресия

(1992). От първия и втория етап на изследването (Калчев, 2005б; 2003) проблеми са налице с два айтема: „Често се улавям, че се карам с другите“¹ и „Не мога да се въздържа и започвам да споря, ако останалите не са съгласни с мен“. Тъй като и в рамките на следващите аprobации разбирането на първия от тях поражда неясности (един от задаваните въпроси по време на изследването е „Какво означава улавям се?“), на третия етап той е преформулиран като директна оценка на поведението: „Често се карам с другите“. И в този вариант обаче той слабо разграничава *Гняв от Вербална агресия* и е с много близки тегла по двата фактора. Поради същите причини е изоставен и вторият проблемен (още от първия етап айтем) „Не мога да се въздържа и започвам да споря, ако останалите не са съгласни с мен“.

Към *Вербална агресия* се разпределят и четири нови айтеми, формулирани на втория етап от изследването: „Умая да поставям с малко думи другите на мястото им“, „Не си меря приказките с хора, които ми се правят на много важни“, „Случва се нарочно да дразня или да се подигравам на някого, ако решава, че си го заслужава“ и „Казвали са ми, че понякога се държа грубо и безцеремонно“. Както беше уточнено, с оглед на разграничаването на гнева от вербалната агресия акцентът е поставен върху „проактивния“, а не върху „реактивния“ характер на действията, т.е. представените вербални реакции по възможност да не се асоциират с гняв и фрустрация.

В заключение: *Вербална агресия* се формира от 8 айтема, но с по-ниско равнище на вътрешна съгласуваност – в общата извадка $\alpha=0,671$ (за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.).

7. В седмия, най-малък фактор доминира темата „недоверие“ („подозрителност“). Той обединява два от оригиналните айтеми за враждебност от въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) – например „Отнасям се с подозрение към непознати, които се държат прекалено приятелски или дружелюбно“, един айтем от подскалата за параноидна идеация от скалата на Л. Дерогатис

¹ Формулиран като резервен (дублиращ) вариант на „Често ми се случва да не съм съгласен с мнението на околните“.

(*Revised System Checklist–90*) (вж. Raikkonen et al., 2000): „Ако човек допусне другите прекалено близо до себе си, рано или късно те се опитват да го използват“, един от скалата на Д. Капрара (Caprara, 1986): „Въпреки всички извинения, винаги имам едно наум към хора, които са ме ядосали или засегнали“ и един от скалата за цинизъм, извлечена от MMPI (вж. Raikkonen et al., 2000), който присъства и в юношеската версия на У. Кук и Д. Медли за враждебност (Liehr et al., 2000): „В живота е по-добре човек да не се доверява на никого“. Седмият фактор обединява общо пет айтема, в които ясно доминира темата за *недоверието* и затова може да се означи така. Вътрешната съгласуваност в общата извадка ($\alpha=0,648$) е в рамките на очакваните стойности за малкия брой признания (за стойностите по пол и възраст вж. трета глава „Надеждност“, таблици 3.1.–3.2.).

В заключение: експлораторният факторен анализ извлича седем компонента на разширения въпросник за агресивност:

1. *Физическа агресия* (8 айтема);
2. *Вербална агресия* (8 айтема);
3. *Индиректна агресия* (10 айтема);
4. *Гняв* (10 айтема);
5. *Враждебност* (10 айтема);
6. *Недоверие* (5 айтема);
7. *Морален скептицизъм* (8 айтема).

Общият показател се формира от 59 айтема¹. Двадесет и един от тях са от въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992)² – в сравнение с оригиналната версия в новия инструмент е конструирана скала за *Индиректна агресия* (основана на разбирането ѝ като вид социална манипулация). С изключение на *Физическа аг-*

¹ Емпиричната обосновка за използването на общия показател за агресивност е представена при анализа на взаимоотношенията на компонентите (§ 2.3.).

² Три от оригиналните айтеми са разпределени към други скали: два от „Враждебност“ участват в новата скала *Подозителност*, а един от „Физическа агресия“ (преформулиран като хвърляне на неща, т.е. олекотен вариант на чупене на вещи) – към *Гняв*. Други пет айтема са отстранени от въпросника поради незадоволителни дискриминиращи характеристики.

ретия към останалите скали са добавени нови айтеми. Оригиналните признания за „Враждебност“ участват в две различни скали – *Враждебност и Недоверие*, и е формирана допълнителна скала – *Морален скептицизъм*, която потенциално също отразява когнитивния компонент на агресивността. За удобство конструираният по този начин въпросник ще се обозначава като *Многомерна скала за агресивност* (MCA).

Конфирматорен факторен анализ

Конфирматорният анализ е осъществен с втора независима извадка ($N=602$, извлечена по случаен път от общата, балансирана по пол) помошта на LISREL 8.71 (Jöreskog et al., 2001). Данните са анализирани по метода на максималната вероятност (*maximum likelihood – ML*).

Тъй като са нарушени изискванията за нормално разпределение, в случая е препоръчително използването на метода на максималната вероятност, който е устойчив към такива нарушения (*Robust maximum likelihood*), или метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (*Diagonally weighted least squares, DWLS*) с използване на асимптотичната ковариационна матрица. За стабилната оценка на параметрите обаче в този случай е необходим голям брой изследвани лица (в зависимост и от сложността на модела, т.е. от броя на оценяваните параметри). В настоящото изследване съотношението между броя на изследваните лица и този на параметрите на модела ($602:139=4,33$) е под приемливото и е близо до критичната стойност 5:1 (Kline, 1998). По тази причина заради относително малкия обем на извадката е използван ML алгоритъмът. От друга страна, прегледът на асиметрията (*skewness*) на отделните айтеми показва, че при 51 айтема (от 59 [86%]) асиметрията е в интервала от -1 до 1, при 7 – в интервала от 1 до 1,5 (или от -1,5 до -1) и 1 айтем е над 1,5. По отношение на эксцеса (*kurtosis*) разпределението в трите категории е съответно: 33 (56%), 24 (41%) и 2 (3%). Стойности в интервала от -1,5 до 1,5 се оценяват като малки по размер и допускат приложението на теорията за нормално разпределение при анализа на категориален/ординален тип данни (вж. Schumacker & Lomax, 2004, p. 69).

Индексите за степента на съответствие на модела ($\chi^2_{(1631)}=3423,67$; $\chi^2/df=2,10$; SRMR=0,061; GFI=0,83; AGFI=0,81; NNFI=0,94; CFI=0,94; REMSA=0,048)¹ свидетелстват за приемливи стойности като цяло (с изключение на GFI и AGFI – за обяснение и интерпретация на индексите вж. Jöreskog & Sörbom, 1993a; Kline, 1998; Schumacker & Lomax, 2004). Стандартизираните факторни тегла са представени в таблица 2.2.

Таблица 2.2. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от MCA (Извадка 2, N=602)

№	Гняв	Иди- ректина агресия	Враждеб- ност	Физичес- ка агресия	Морален скептици- зъм	Вербална агресия	Недоверие
26	0,72	–	–	–	–	–	–
75	0,71	–	–	–	–	–	–
7	0,64	–	–	–	–	–	–
32	0,62	–	–	–	–	–	–
22	-0,59	–	–	–	–	–	–
87	-0,57	–	–	–	–	–	–
19	0,56	–	–	–	–	–	–
33	0,54	–	–	–	–	–	–
64	0,51	–	–	–	–	–	–
15	0,42	–	–	–	–	–	–
73	–	0,66	–	–	–	–	–
93	–	0,62	–	–	–	–	–
45	–	0,58	–	–	–	–	–
57	–	0,57	–	–	–	–	–
81	–	0,57	–	–	–	–	–
89	–	0,57	–	–	–	–	–
69	–	0,54	–	–	–	–	–
85	–	0,51	–	–	–	–	–
53	–	0,50	–	–	–	–	–
49	–	0,42	–	–	–	–	–

¹ Индексите за степента на съответствие върху цялата балансирана по пол извадка (N=1204, при съотношение лица – брой параметри: 8,66) – $\chi^2_{(1631)}=5138,45$; $\chi^2/df=3,15$; SRMR=0,056; GFI=0,86; AGFI=0,85; NNFI=0,94; CFI=0,94; REMSA=0,046 могат да се определят като по-добри, но този резултат произтича от факта, че половината от изследваните лица формират извадката от експлораторното изследване (стойността на χ^2 е по-висока, тъй като е повлияна от броя на лицата).

Таблица 2.2. (продължение)

№	Гняв	Индиректна агресия	Враждебност	Физическа агресия	Морален скептицизъм	Вербална агресия	Недоверие
84	–	–	0,70	–	–	–	–
29	–	–	0,65	–	–	–	–
17	–	–	0,58	–	–	–	–
71	–	–	0,56	–	–	–	–
54	–	–	0,54	–	–	–	–
78	–	–	0,54	–	–	–	–
14	–	–	0,53	–	–	–	–
51	–	–	0,48	–	–	–	–
42	–	–	0,46	–	–	–	–
2	–	–	0,46	–	–	–	–
30	–	–	–	0,78	–	–	–
3	–	–	–	0,68	–	–	–
16	–	–	–	0,63	–	–	–
8	–	–	–	0,59	–	–	–
12	–	–	–	0,59	–	–	–
27	–	–	–	0,56	–	–	–
5	–	–	–	0,49	–	–	–
20	–	–	–	-0,40	–	–	–
92	–	–	–	–	0,68	–	–
86	–	–	–	–	0,63	–	–
76	–	–	–	–	0,53	–	–
61	–	–	–	–	0,48	–	–
79	–	–	–	–	0,47	–	–
55	–	–	–	–	0,43	–	–
72	–	–	–	–	0,41	–	–
70	–	–	–	–	0,34	–	–
37	–	–	–	–	–	0,57	–
39	–	–	–	–	–	0,53	–
1	–	–	–	–	–	0,49	–
9	–	–	–	–	–	0,40	–
28	–	–	–	–	–	0,40	–
35	–	–	–	–	–	0,39	–
44	–	–	–	–	–	0,39	–
18	–	–	–	–	–	0,27	–
43	–	–	–	–	–	–	0,65
36	–	–	–	–	–	–	0,56
21	–	–	–	–	–	–	0,53
31	–	–	–	–	–	–	0,43
38	–	–	–	–	–	–	0,43

Забележка: Номерата в първата колона отразяват поредността на дадения айтем в разширения вариант на въпросника от третия етап на изследването.

Подреждането на айтемите според факторните тегла като цяло съответства на данните от експлораторното изследване. Едно от изключенията е №18 „Когато не съм съгласен с приятелите си, им го казвам право в очите“ (*Вербална агресия*): според метода на главните компоненти факторните тегла при момчетата и момичетата са над 0,55, но според MINRES (на базата на полихоричната корелационна матрица) теглата са по-ниски: съответно 0,48 и 0,35. Въпреки ниското тегло от конфирматорния анализ, айтемът не е елиминиран от скалата, тъй като: (1) отстраняването му би понижило вътрешната съгласуваност на *Вербална агресия* (която и без това е с по-ниски резултати в сравнение с останалите компоненти на агресивността); (2) от друга страна, при освобождаването на теглата и по други фактори – *Гняв, Враждебност, Недоверие, Морален скептицизъм*, теглото по *Вербална агресия* нарасства на 0,40 при незначими или дори слаби отрицателни стойности по останалите. От тази гледна точка, макар и с ниско тегло, са налице приемливи дискриминиращи възможности на айтема.

2.3. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА АГРЕСИВНОСТТА

Оценката на отношенията между компонентите на агресивността е уместно да започне с анализ на корелационните връзки. В съответствие с трикомпонентния модел на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) могат да се очакват:

1. По- силни връзки между инструменталните компоненти на агресията – физическа и вербална (в оригиналното изследване r на Пирсън е 0,45), а в случая – и с новата скала за индиректна агресия.
2. По- слаби корелации на *Физическа* и *Вербална агресия* с *Враждебност*, тъй като се предполага, че подобна зависимост се дължи на връзката им с *Гнева*. В съответствие с това допускане при контрол на корелациите с *Гняв* (r на Пирсън съответно: 0,28 и 0,25) парциалните корелации на *Физическа* и *Вербална агресия* с *Враждебност* се оказват незначими (съответно $r=0,08/0,05$) (Buss & Perry, 1992). В рамките на настоящото изследване, ако се допусне, че *Недоверие* и *Морален скептицизъм* оценяват заедно с

Враждебност когнитивни аспекти на агресивността, трябва да се очакват по-силни корелации между трите конструкта в сравнение с тези с афективния (гняв) и инструменталния (физическа, вербална и индиректна агресия) компонент.

3. Прогнозират се по-силни връзки на гнева с инструменталните компоненти (физическа, вербална и индиректна агресия) в сравнение с когнитивните компоненти (враждебност, недоверие и морален скептицизъм). Очаква се и гневът да корелира най-силно с вербалната агресия, доколкото, от една страна, изразяването на гнева чрез физически средства в по-голяма степен е социално неприемливо, а от друга, индиректните действия, изискващи планиране и социални умения да се манипулират другите, са с „отсрочен ефект“ във времето. В състояние на гневен изблик човек е склонен да действа „тук и сега“ за постигането на незабавен ефект и освобождаване от напрежението, за което най-подходяща е вербалната агресия. Индиректната агресия, която е с „по-дългосрочен хоризонт“ обаче, вероятно се подхранва в по-голяма степен от враждебността. Затова би могло да се прогнозира и по-силна връзка на враждебността с индиректната агресия, отколкото с физическите и вербалните форми.

Таблица 2.3. представя връзките на латентно равнище (от балансираната по пол обща извадка, N=1204) – под диагоналната линия, а над нея са представени единичните корелации на Пирсън (изчислени след сумирането на сировия бал от айтемите, формирани отделните скали)¹.

Получените корелационни зависимости като цяло съответстват на предварителните очаквания: налице са по-силни връзки (на латентно равнище и единични корелации) между инструменталните компоненти на агресивността. В частност корелацията на Пирсън между физическата и вербалната агресия е съпоставима с тази от оригиналното изследване (съответно $r=0,44$ и $0,45$) неза-

¹ Корелациите на латентно равнище по дефиниция са по-силни, тъй като не са обременени от грешката в оценката на емпиричните индикатори.

висимо от частичните промени на формиращите ги айтеми. От значение е и фактът, че корелациите на новата скала за индиректна агресия с физическите и вербалните форми също се съгласуват с прогнозите.

Таблица 2.3. Корелации между компонентите на агресивността: под главния диагонал, с получерен шрифт са представени стойностите на латентно равнище (от конфирматорния анализ; над него, в курсив – единичните корелации на Пирсън, на база сумов бал ($N=1204$)

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия	Гняв	Враждебност	Морален скептицизъм	Недоверие
Физическа агресия	–	0,44	0,38	0,47	0,18	0,14	0,16
Вербална агресия	0,60	–	0,42	0,50	0,12	0,30	0,27
Индиректна агресия	0,48	0,56	–	0,36	0,26	0,34	0,30
Гняв	0,57	0,71	0,41	–	0,32	0,27	0,24
Враждебност	0,21	0,20	0,32	0,36	–	0,33	0,37
Морален скептицизъм	0,16	0,40	0,39	0,29	0,40	–	0,42
Недоверие	0,21	0,39	0,38	0,30	0,54	0,59	–

Данните в таблица 2.3. показват по-силни корелации на гнева с инструменталните компоненти (трите вида агресия) в сравнение с когнитивните (враждебност, недоверие и морален скептицизъм), като най-силна връзка е налице с вербалната агресия, макар при единичните корелации разликата да не е така ясно очертана. Подобен резултат също отговаря на очакванията за вербалната агресия като най-типична форма за отреагиране на гнева.

Според получените резултати, в съответствие с очакванията, *Враждебност, Морален скептицизъм и Недоверие* корелират по-силно помежду си и по-слабо – с видовете агресия. При това, ако (по аналогия с оригиналното изследване) се изолира връзката с гнева, парциалните корелации на *Враждебност* с *Физическа* и *Вербална агресия* се оказват статистически незначими: съответно

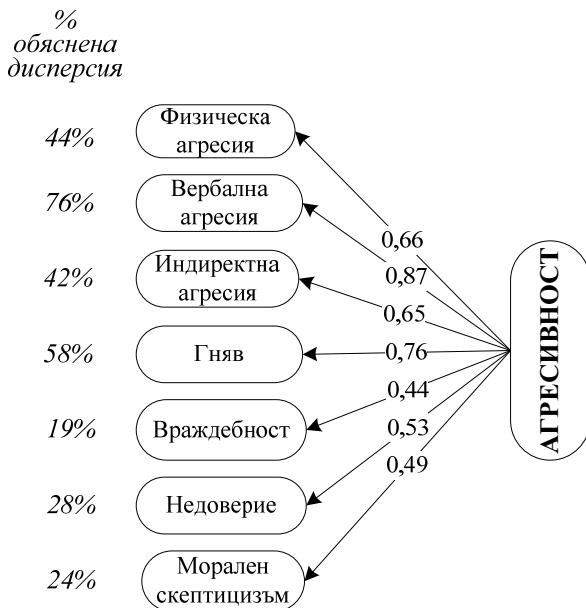
0,02 и -0,05¹. Подобен резултат дава основание гневът да се интерпретира като „психичен мост“ между инструменталните и когнитивния компонент: от една страна, гневът често е предпоставка за агресия, но като състояние на силна възбуда той неизбежно намалява във времето. Когато гневът изстине, оставя когнитивен остатък (утайка) на злонамереност, негодувание и възможна подозрителност към мотивите на другите (Buss & Petty, 1992). Тази хипотеза по същество представлява преход от *измервателен* към *структурен* модел на агресивността и формулиране на причинни връзки между компонентите.

От съвременна гледна точка методите на структурното моделиране предлагат много по-мощни средства за проверка на подобни модели (в сравнение с коефициентите на парциална корелация). Ето защо по-долу ще се оценят няколко структурни модела, обясняващи отношенията между компонентите. Преди това обаче ще бъдат обсъдени два йерархични измервателни модела. При първия от тях се дефинира латентен фактор от втори ред („Агресивност“), а вторият представлява опит да се обоснове хипотетичната трикомпонентна структура на агресивността.

За проверка на първия модел при конфирматорния анализ (с общата балансирана по пол извадка, N=1204), вместо свободна ковариация на латентните фактори, се дефинира фактор от втори ред, детерминиращ първичните фактори. Теглата на 7-те първични фактори по вторичния са представени на фигура 2.3.

Резултатите на фигура 2.3. показват, че вербалната агресия е най-силният индикатор за вторичния фактор, който обяснява 76% от дисперсията на този вид агресия. Втори по значение е гневът (с 58% обяснена дисперсия). Теглата на *Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм* (хипотетично разглеждан като когнитивен компонент на агресивността) са по-ниски и те в по-слаба степен могат да се обяснят от вторичния фактор.

¹ Корелацията на *Индиректната агресия* с враждебността след контрол върху връзката с гнева намалява, но остава статистически значима: $r_{partial}=0,15$; $p<0,001$. В този смисъл зависимостта между двете променливи не може да се обясни само чрез връзката им с гнева.

Забележка: С цел опростяване на фигуранта не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

Фигура 2.3. Йерархичен модел на МСА с фактор от втори ред (N=1204)

При сравняването на двата измервателни модела: (1) със свободна ковариация (корелация) на латентните фактори и (2) йерархичен с фактор от втори ред, от формално статистическа гледна точка вторият модел е по-опростен. Той е с по-малък брой оценявани параметри, но съдържателно е по-сложен, тъй като въвежда нов конструкт (фактор от втори ред) за обясняване на едни и същи емпирични данни. При сравняването на двата модела разликата в стойността на χ^2 не може да се провери за значимост, тъй като те не са производни един от друг. Затова е изчислен коефициентът за сравнение на модели с фактори от първи и втори ред (Marsh & Hocevar, 1985), представлящ съотношението на χ^2 на модела с първични фактори към χ^2 на по-рестриктивния модел с вторичен фактор. Според тези автори (Marsh & Hocevar, 1985) стойности над 0,90 означават, че факторът от втори род обяснява ефективно ковариацията между първичните фактори. Тъй като получената в настоящото изследване стойност е 0,93, е налице

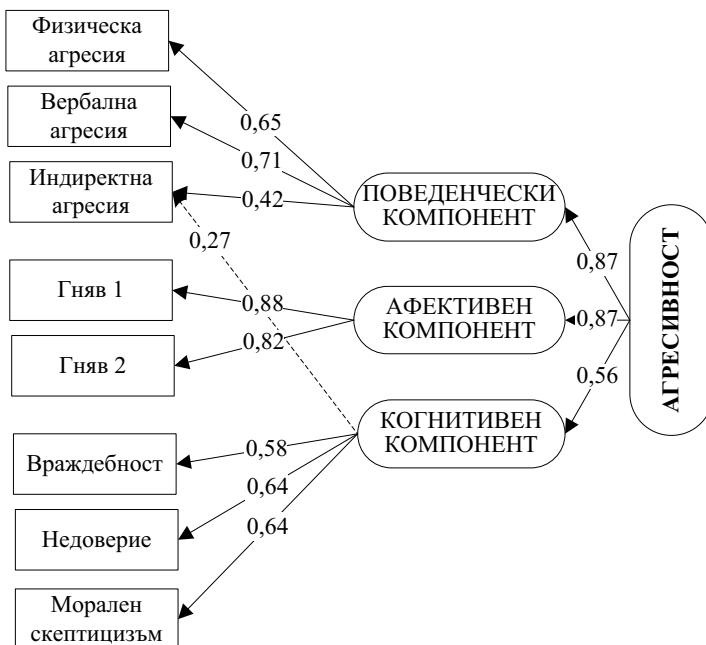
основание за дефинирането на седемте компонента на агресията като първични фактори, обусловени от фактор от втори ред („Агресивност“).

Представените във фигура 2.3. данни свидетелстват за относително по-слаби тегла на *Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм*, които се разглеждат хипотетично като когнитивни компоненти на агресивността. Теглата на афективния (гняв) и на инструменталните компоненти (видовете агресия) са по-високи. Подобен резултат съответства и на корелациите между факторите (таблица 2.3.): когнитивните компоненти корелират по-силно помежду си и по-слабо с останалите фактори – тенденция, която се проявява и между инструменталните компоненти, с които гневът по-тясно се асоциира. Тези данни дават основание за проверката на още един модел, разграничаващ трите вида компоненти. Като емпирични индикатори в този случай са използвани не отделните айтеми, а *сировият бал* по скалите, тъй като в противен случай е необходимо дефиниране на фактор от трети ред. В съответствие с очакванията в модела *Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм* са заложени като когнитивен компонент, а трите форми на агресия – като инструментален (поведенчески) компонент. Тъй като за афективния компонент е налице само един емпиричен индикатор (скалата за гняв), за оценката на латентно равнище са формирани два пакета от по пет айтема, балансирали според факторните им тегла (за процедурите на формиране на пакети от айтеми в рамките на конфирматорния анализ вж. по-подробно напр. Kishton & Widaman, 1994). Оценката на модела на базата на модификационни индекси свидетелства, че степента на съответствие с емпиричните данни може съществено да се подобри чрез дефиниране на допълнителен параметър за оценка – натоварване на *Индиректна агресия* и по когнитивния компонент на агресивността. Коригираният трикомпонентен модел (стандартизирано решение) е представен на фигура 2.4¹.

Индексите на модела: $\chi^2_{(16)}=145,15$; SRMR=0,037; REMSA=0,082; GFI=0,97; AGFI=0,93; CFI=0,97; NNFI=0,94 – свидетелст-

¹ Съгласно наложилите се в моделирането със структурни уравнения (SEM) правила променливите, оценявани на латентно равнище, се означават с елипси, а данните на ниво наблюдавани променливи (емпиричните индикатори) – с правоъгълници.

ват за приемливо равнище на степен на съответствие (с изключение на стойността на REMSA). Допълнителната корекция „Когнитивен компонент“ → *Индиректна агресия* също може да се интерпретира съдържателно. От една страна, предполага се, че този вид агресия изисква определено равнище на социална интелигентност (в частност социални и социално-когнитивни умения) за успешна манипулация на другите (Lagerspetz et al. 1988; Björkqvist et al., 2000), а от друга, съответства на допускането за по-различния тип детерминация на индиректната агресия. Заедно с това трябва да се има предвид (вж. фигура 2.4.), че въпреки значимото тегло по „Когнитивен компонент“, *Индиректна агресия* остава по-силно натоварена по „Поведенчески компонент“, което потвърждава принадлежността ѝ към този инструментален (поведенчески) аспект на агресивността.

В заключение: дотук се представят измервателни модели, обосноваващи йерархичния и многомерен характер на скалата за

агресивност (успоредно с това и използването на общия показател за агресивност). Тезата за гнева като „психичен мост“ между когнитивния (враждебност) и инструменталния (видовете агресия) компонент (Buss & Petty, 1992) изисква преход към анализ на друг тип – *структурни* – отношения между компонентите. Затова по-долу са изложени няколко такива модела, при които отношенията между компонентите се оценяват на латентно равнище чрез няколко емпирични индикатора (айтемите от дадената скала), но заедно с това се дефинират причинни връзки между тях, като се различават независимите (екзогенни) от зависимите (ендогенни) променливи.

Структурни модели

Последователно са проверени два типа модели. При първия поведенческите/инструменталните компоненти (видовете агресия) са дефинирани като зависими променливи, а всички останали – като независими, а при втория афективният компонент (*Гняв*) е заложен едновременно като независима и зависима променлива, т.е. в качеството на медиатор, пренасящ ефекта от когнитивните компоненти (враждебност, недоверие и морален скептицизъм) върху поведението (агресивните действия). Модел от първия тип (след *отстраняване* на всички незначими пътеки) е представен на фигура 2.5.¹.

Представените на фигура 2.5. данни показват, че заложените в модела фактори обясняват по-добре вербалната (59%), отколкото физическата и индиректната агресия (33% и 27%). Ако вербалната и индиректната агресия са детерминирани и от афективния, и от когнитивния компонент, физическата агресия е повлияна само от гнева, т.е. директни пътеки от враждебност, недоверие и

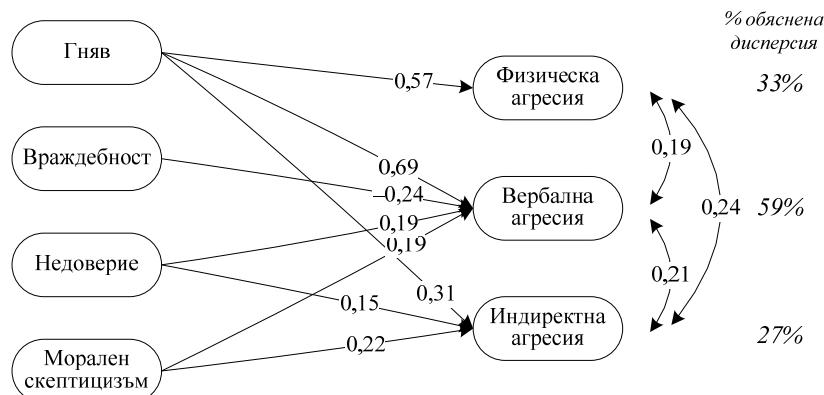
¹ В модела са освободени и значимите ковариации (корелации в стандартизираното решение) на необяснената дисперсия на зависимите променливи. От гледна точка на структурното моделиране това означава, че заложените в модела независими променливи не могат изцяло да обяснят връзките между видовете агресия – факт, който също не противоречи на представите за съдържанието на оценяваните конструкти. На фигура 2.5., както и във всички подобни модели по-долу двустранните стрелки в дясната част отразяват корелацията на *необяснената дисперсия*, а **не** корелацията между зависимите променливи.

морален скептицизъм към нея отсъстват. Този резултат дава основание за проверка на възможни медиаторни фактори, опосредстващи ефекта върху агресивното поведение. Подобен модел е представен по-долу, но преди това ще се обсъди парадоксалният на пръв поглед отрицателен коефициент *Враждебност* → *Вербална агресия* (-0,24).

Единичните корелации на враждебността с физическа и вербална агресия са слаби (таблица 2.3.), като парциалните коефициенти след отчитане на връзките с гнева се оказват статистически незначими (вж. по-горе). От тази гледна точка в рамките на структурния модел *Враждебност* действа в качеството на потискаща променлива¹. Тя корелира с останалите предиктори (независими променливи) в модела, като отрицателният ефект върху физическа агресия се дължи на отчитане на връзките с *Недоверие* и *Морален скептицизъм*. Отрицателният структурен коефициент *Враждебност* → *Вербална агресия* подчертава положителните ефекти на другите два когнитивни компонента. За оценка на това предположение е анализиран редуциран модел в два варианта: *първият* от тях включва гнева като фактор, прогнозиращ агресивните действия, и враждебност, а *вторият* – недоверие и морален скептицизъм (фигура 2.6.).

Данните (след отстраняване на всички незначими пътеки) потвърждават очакването, че след изключването на *Недоверие* и *Морален скептицизъм*, *Враждебност* е с незначими ефекти върху физическата и вербалната агресия, но с положителен коефициент (макар и по-слаб в сравнение с гнева) по отношение на индиректната агресия. Във втория случай *Морален скептицизъм* относно е със значими ефекти върху *Вербална* и *Индиректна агресия*, но *Недоверие* прогнозира само *Индиректна агресия*.

¹ „Потискане“ в статистически смисъл е налице, когато връзката между предиктора и критерия, коригирана на основата на връзката на предиктора с другите предиктори, съществено се различава (например е по-силна или е с обратен знак) в сравнение с единичната корелация с критерия. „Чиста“ потискаща променлива е тази, чисто включване в регресионното уравнение увеличава прогнозистичните възможности на други променливи, без самата тя да е свързана с критерия (вж. напр. Woolley, 1997).

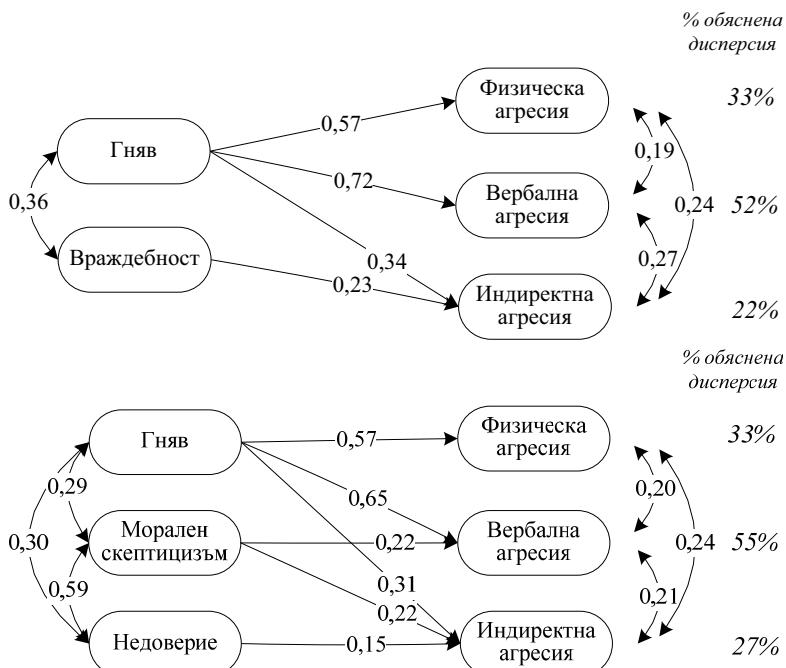

Забележки:

- (а) във всички случаи $p < 0,01$ на база стандартна грешка на измерване;
- (б) с цел графично опростяване на фигурата не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

Фигура 2.5. Структурен модел на компонентите на МСА (стандартизирано решение, N=1204)

Получените резултати са принципно важни и от друга гледна точка. В първа глава, §1.2., *теоретично* са разграничени три типа агресори: инструментален, гневен и враждебен. Отговорът на въпроса „Може ли човек да е агресивен, без да е гневен?“ (т.е. дали съществува враждебен агресор) в житейски смисъл е очевиден, но в научен се нуждае от емпирична обосновка. Представените на фигура 2.6. данни предлагат емпиричен аргумент в полза на това предположение, но само по отношение на индиректната и вербалната агресия (във втория модел), без значими директни пътеки към физическа агресия. Заедно с това може да се допусне, че ефектите на враждебността (и на другите когнитивни компоненти) се проявяват и индиректно чрез гнева. За проверка на това предположение изходният структурен модел е преобразуван чрез дефинирането на гнева като променлива-медиатор. Оценката на модела (след отстраняване на всички незначими пътеки) е представена на фигура 2.7.

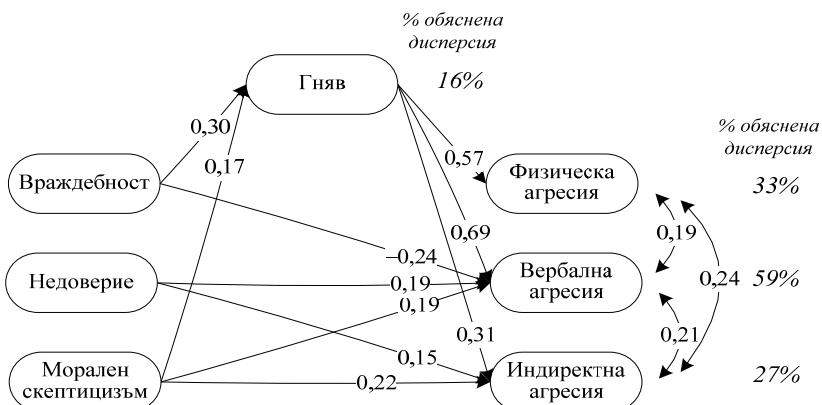

Забележки:

- във всички случаи $p < 0,01$ на база стандартна грешка на измерване;
- с цел опростяване на фигурата не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

Фигура 2.6. Два варианта на редуциране на изходния структурен модел на компонентите на МСА (стандартизирано решение, N=1204)

Данните на фигура 2.7. показват, че *Враждебност* и *Морален скептицизъм* влияят индиректно върху трите форми на агресия чрез опосредстваща роля на гнева, т.е. враждебността и моралният скептицизъм правят по-вероятно възникването на гневни реакции, които на свой ред са предпоставка за агресивни действия. От друга страна, въпреки значимите ефекти, двете променливи обясняват сравнително малък процент (16%) от дисперсията на гневните реакции, т.е. има допълнителни и по-важни, но невключени в модела детерминанти на гнева.

Забележки:

- (а) във всички случаи $p < 0,01$ на база стандартна грешка на измерване;
- (б) с цел опростяване на фигурата не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

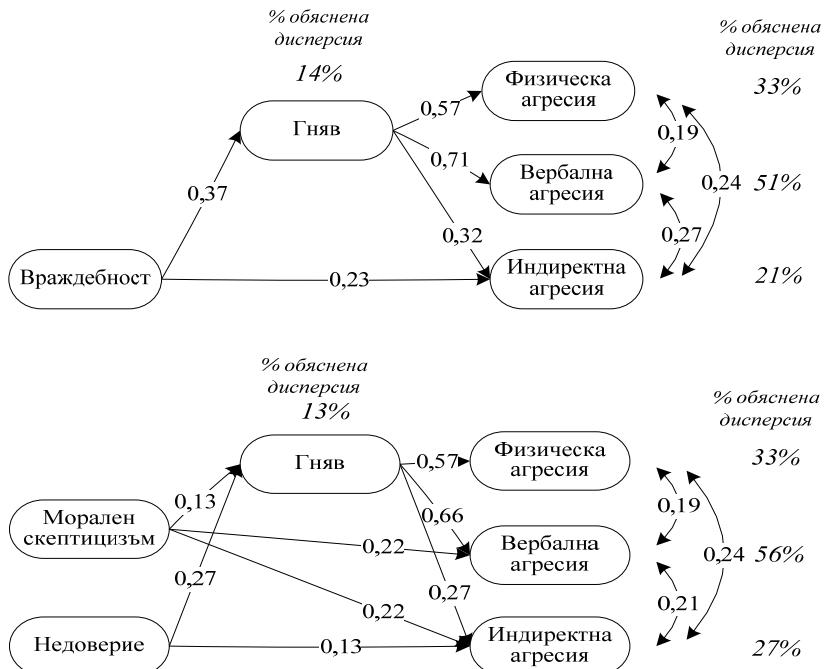
Фигура 2.7. Структурен модел на компонентите на МСА с медиаторна роля на гнева (стандартизирано решение, N=1204)

Отрицателният ефект *Враждебност* → *Вербална агресия* е коментиран по-горе като дължащ се на връзката на враждебността с недоверието и моралния скептицизъм (в рамките структурния модел). По тази причина моделът отново е опростен в два варианта чрез въвеждане само на враждебност или на недоверие и морален скептицизъм (вж. фигура 2.8.).

Както и по-рано, след разделянето на когнитивните компоненти при *Враждебност* отрицателният ефект върху вербалната агресия става незначим и същевременно се идентифицира значим положителен ефект върху индиректната агресия. И трите когнитивни компоненти са със значими индиректни ефекти¹ върху трите вида агресия, но и с преки ефекти върху индиректната агресия (нито един от тях обаче не прогнозира директно физически форми, а *Морален скептицизъм* е с пряк ефект върху *Вербална агресия*). От тази гледна точка оценката на когнитивните компоненти като предпоставка за агресивно поведение изисква да се отчитат

¹ Стандартизираният индиректен ефект се изчислява като произведение на двата структурни кофициента, например индиректният ефект на *Враждебност* върху *Физическа агресия* е $0,37 \times 0,57 = 0,21$.

както преките, така и опосредстваните влияния. Моделът на фигура 2.8. е добра илюстрация на изходната идея за гнева като „психичен мост“ между когнитивните и инструменталните (поведенческите) компоненти на агресията (Buss & Petty, 1992), но е емпирично подкрепен чрез методите на структурно моделиране. Същевременно той показва, че включването на допълнителния поведенчески компонент (индивидуалната агресия) води до частична преоценка на ролята на гнева и предлага аргументи за директното влияние на враждебността върху агресивното поведение, т.е. подкрепя идеята за наличието на „враждебен агресор“, чийто действия не са детерминирани от гнева.

Забележки:

- във всички случаи $p<0,01$, на база стандартна грешка на измерване;
- с цел графичното опростяване на фигурата, не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

Фигура 2.8. Редуцирани структурни модели на компонентите на МСА с медиаторна роля на гнева (стандартизирано решение, N=1204)

Разбира се, представените структурни отношения на фигури 2.5.–2.8. не могат да се обосноват емпирично в рамките на асоциативен тип данни. За идентифицирането на причинни връзки се изисква експериментален или лонгитюден план на анализ. По тази причина термини като „ефект“, „влияние“, „въздействие“ в случая се използват условно, а разграничаването на независимите и зависимите променливи се базира на теоретични съображения. Освен това при моделирането със структурни уравнения приемливата степен на съответствие с емпиричната матрица не означава, че моделът е доказан или верен: статистиките в този случай само потвърждават, че анализираният модел е един от *възможните* и в математико-статистически смисъл е равнозначен на други модели. От тази гледна точка моделирането със структурни уравнения по принцип е подход, който е по-полезен за отхвърляне на неадекватно формулиран модел, а не за доказване на истинността на приетия модел (Kline, 1998).

В заключение: оценката на *измервателните* модели потвърждава компонентите и иерархичната структура на агресивността. От друга страна, проверката на *структурните* модели също отговаря на предварителните очаквания за взаимоотношенията между компонентите. От тази гледна точка получените резултати подкрепят и конструктната валидност на МСА. Други данни за валидността на инструмента са представени в трета глава.

В края на този параграф ще се обсъди проблемът за инвариантността на факторната структура по пол. При оценка на агресията полът по традиция се разглежда като важна модерираща променлива и затова оценката на скалата от гледна точка на пола има принципно значение за използването на инструмента при момчетата и момичетата.

Инвариантност на факторната структура по пол

В рамките на моделирането със структурни уравнения сравняването на параметри от различни извадки изисква междугруппов анализ, при който полученият върху едната извадка модел (в случая на момчетата) се налага върху другия (за момичетата), като последовательно се освобождават параметри за независима (самостоятелна) оценка във втората извадка. Ако освобождаването на даден параметър (параметри) води до подобряване на степента на съответствие (т.е. налице е статистически значимо намаляване на стойността на χ^2)

– $\Delta\chi^2$ при съответните степени на свобода), има основание да се направи заключение за полово различие на дадения параметър (фиксирането на ограничение за равни стойности в двете извадки трябва да се отхвърли) (Jöreskog, Sörbom, 1993a).

В съответствие с тази процедура последователно са сравнени три вида параметри на конфирматорния модел при момчетата и момичетата с използването на всички налични протоколи – 602 момчета и 873 момичета): (1) Факторните тегла на айтемите по 7-те първични фактора (*Физическа агресия, Вербална агресия, Индиректна агресия, Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм*); (2) Факторните тегла на първичните фактори по вторичния фактор („Агресивност“); (3) Равнището на първичните фактори.

1. Инвариантност на теглата по първичните фактори. Подобно изискване означава, че всички айтеми от дадената скала ще са с еднакви тегла при момчетата и момичетата. За проверка на това предположение последователно по фактори са освободени теглата на айтемите за самостоятелна оценка в групата на момичетата. Съгласно получените данни:

- Тъй като $\Delta\chi^2$ за *Физическа агресия* е статистически значима ($\Delta\chi^2_{(8)}=69,67$), последователно са освобождавани теглата на отделните айтеми. Разлики са налице при 6 от 8-те айтеми, например при „Ако се почувствам достатъчно предизвикан, мога да ударя друг човек“ (с по-високо тегло при момичетата) и „Някои хора така ми играят по нервите, че се стига до сбиване“ (с по-високо тегло при момчетата)¹.
- Стойността $\Delta\chi^2$ е значима и за *Вербална агресия*, но с близка до критичната стойност ($\Delta\chi^2_{(8)}=16,10$; $p<0,05$). На равнище айтеми различия са налице в два случая (също при $p<0,05$): „Не си меря приказките с хора, които ми се правят на много важни“ и „Случва се нарочно да дразня

¹ Тук вероятно е от значение и формулировката на айтемите – условна в първия случай, и описваща извършено вече поведение – във втория.

или да се подигравам на някого, ако реша, че си го заслужава“, с по-високи тегла при момичетата.

- По *Индиректна агресия* ($\Delta\chi^2_{(10)}=29,98$) различия се проявяват в 4 айтема, например „Отмъщавам си на този, който ме е обидил, като споделям лични неща за него пред другите“ (с по-високо тегло при момичетата) и „Няма нищо лошо човек да си прави солени шеги и да погажда номера на хора, които се мислят за много важни“ (с по-високо тегло при момичетата). В останалите два случая разликите са близки до статистически незначимите.
- Стойността $\Delta\chi^2$ е значима за *Морален скептицизъм* ($\Delta\chi^2_{(8)}=33,14$) с различия при три от айтемите: например „Повечето хора не обичат да помагат на другите и вътрешно го правят с нежелание, ако се налага“ (с по-високо тегло при момичетата).
- При останалите три фактора: *Гняв*, *Враждебност* и *Недоверие*, стойностите на $\Delta\chi^2$ са статистически незначими, т.е. отсъстват айтеми с различни тегла по пол.

2. Сравнението на теглата на 7-те първични фактори по фактора от втори ред („Агресивност“) показва разлика само по *Враждебност* – при момчетата и момичетата теглата са 0,50 и 0,38 ($\Delta\chi^2_{(1)}=13,91$). Следователно *Враждебност* е относително по-добър индикатор за „Агресивност“ при момчетата, отколкото при момичетата.

3. Тъй като латентните променливи не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в двете групи те трябва да се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори (в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор). При подобен анализ средната стойност в една от групите (в случая на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog, Sörbom, 1993b; Kline, 1998). Съгласно получените резултати подчертана разлика (в полза на момчетата) е налице по *Физическа агресия* (при момичетата $mean=-0,78$; $p<0,001$ на база стандартна грешка на измерване). Значими, но слабо изразени различия (в полза на момичетата) се проявяват по *Гняв* ($mean=0,13$; $p<0,05$), *Недоверие* ($mean=0,13$; $p<0,05$) и *Морален скептицизъм* ($mean=0,19$; $p<0,01$). По останалите компоненти: *Вербална агресия*

сия, Индиректна агресия и Враждебност, полови различия отсъстват. Значително по-високото равнище на физическа агресия при момчетата и малките по размер или незначими различия по останалите компоненти са очаквани и се коментират по-подробно при анализа по пол на ниво наблюдавани променливи (четвърта глава, §4.1.)¹.

В заключение, сравнението по пол показва различия в теглата на почти всички айтеми за оценка на *Физическа агресия*, както и по част от айтемите при три от останалите компоненти на МСА. Теглата по фактора от втори ред „Агресивност“ обаче не се различават съществено (с изключение на „Агресивност“ → *Враждебност*). С изключение на подчертано по-високото равнище на *Физическа агресия*, в останалите случаи са налице малки по размер или незначими разлики в нивото на латентните фактори. Данните като цяло подкрепят инвариантността на структурата по пол, но поставят и въпроса за използването на диференциирани норми при момчетата и момичетата (на първо място по отношение на *Физическа агресия* – вж. четвърта глава, §4.1.).

¹ Вероятно отчасти неочаквано е отсъствието на полови различия по *Индиректна агресия*, която по традиция се разглежда като „женска“ форма и в моногинството изследвания се регистрират по-високи нейни равнища при момичетата. Този въпрос също се обсъжда по-подробно в четвърта глава (§4.1.).

3. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

3.1. НАДЕЖДНОСТ

Стойностите на α на Кронбах (вътрешна съгласуваност) и средното равнище на интеркорелации на айтемите по пол и клас са представени в таблица 3.1.

Стойностите на α са функция на два основни фактора: средното равнище на интеркорелации и броя на айтемите. Първият от тях съдържателно е свързан с идеята за надеждността (вътрешната съгласуваност на емпиричните индикатори, оценявачи дадения конструкт), докато броят на признаците е нерелевантен (Clark & Watson, 1995). От тази гледна точка средното равнище на интеркорелации е по-полезен индекс на вътрешната съгласуваност в сравнение с α (Clark & Watson, 1995) и изследователят трябва да се стреми не към самоцелно повишаване на коефициента чрез удължаване на скалата, а към постигане на по-силни интеркорелации на включените в нея признаци¹. Прекалено силните интеркорелации обаче са индикатор за припокриване в съдържанието на айтемите и водят до т. нар. „парадокс на отслабване“ (*attenuation paradox*) – стесняване на съдържанието на оценяваната променлива за сметка на конструктната валидност (на практика висока α лесно може да се постигне чрез използване на малък брой почти идентични формулировки). Поради значението на средното

¹ Средното равнище на интеркорелациите на свой ред зависи от: (1) характера на конструкта: едномерен срещу многомерен; (2) типа на скалата за отговори; (3) степента на хетерогенност на извадката и др. От тази гледна точка не е коректно дефинирането на универсално приемливи стойности на коефициента на вътрешна съгласуваност (Clark & Watson, 1995; Smith, 1996; Goodwin & Goodwin, 1999).

равнище на интеркорелации таблица 3.1. съдържа и тези стойности, паралелно с коефициентите α .

Таблица 3.1. Вътрешна съгласуваност на компонентите и общия показател от МСА (α на Кронбах) и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean} – УЧЕНИЦИ

СКАЛИ	Брой айтеми		7.-11. клас N=1204	7.-8. клас N=526	9.-11. клас N=678	Момчета N=602	Момичета N=873
Физическа агресия	8	α	0,81	0,79	0,83	0,77	0,82
		r_{mean}	0,35	0,32	0,38	0,29	0,37
Вербална агресия	8	α	0,68	0,62	0,71	0,64	0,72
		r_{mean}	0,21	0,17	0,23	0,18	0,24
Индиректна агресия	10	α	0,82	0,82	0,82	0,81	0,84
		r_{mean}	0,32	0,32	0,32	0,31	0,35
Гняв	10	α	0,84	0,84	0,84	0,82	0,85
		r_{mean}	0,34	0,34	0,34	0,31	0,36
Враждебност	10	α	0,81	0,81	0,81	0,80	0,82
		r_{mean}	0,30	0,30	0,31	0,29	0,32
Недоверие	5	α	0,65	0,65	0,65	0,63	0,66
		r_{mean}	0,27	0,27	0,271	0,26	0,28
Морален скептицизъм	8	α	0,72	0,74	0,70	0,71	0,72
		r_{mean}	0,25	0,27	0,23	0,24	0,24
АГРЕСИВНОСТ – общ показател	59	α	0,91	0,92	0,91	0,91	0,92
		r_{mean}	0,14	0,15	0,14	0,13	0,16

Забележка: Изчисляването на общите (за момчетата и момичетата) данни, включително за 7.-8. и 9.-11. клас, се основава на балансираната по пол извадка (след отстраняване по случаен път на 271 протокола на момичетата, вж. втора глава, §2.1. „Изследвани лица“).

Таблица 3.2. представя вътрешната съгласуваност на скалите в студентската извадка (данныте за студентите не са използвани при анализа на структурата на инструмента и оценката на надеждността е направена след конструирането на скалите върху учебническата извадка).

Резултатите на равнище компоненти свидетелстват за задоволителни стойности на вътрешна съгласуваност (за броя на айтемите) при *Физическа агресия*, *Индиректна агресия*, *Гняв* и *Враждебност*. Стойността на α за *Недоверие* е по-ниска, но се обуславя от малкия брой признания. Вътрешната съгласуваност на *Морален скептицизъм* (в интервала от 0,70 до 0,74) също е в границата на допустимите стойности. С по-ниско равнище на на-

деждност обаче се характеризира *Вербална агресия*, в частност при момчетата и по-младата възрастова група (7.–8. клас).

Таблица 3.2. Вътрешна съгласуваност на компонентите и общия показател от МСА (α на Кронбах) и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean} – СТУДЕНТИ

СКАЛИ	Брой айтеми		Мъже N=93	Жени N=317
Физическа агресия	8	α	0,81	0,80
		r_{mean}	0,35	0,34
Вербална агресия	8	α	0,70	0,74
		r_{mean}	0,23	0,27
Индиректна агресия	10	α	0,77	0,83
		r_{mean}	0,26	0,34
Гняв	10	α	0,84	0,84
		r_{mean}	0,35	0,36
Враждебност	10	α	0,80	0,82
		r_{mean}	0,29	0,33
Недоверие	5	α	0,73	0,76
		r_{mean}	0,36	0,39
Морален скептицизъм	8	α	0,73	0,71
		r_{mean}	0,27	0,24
АГРЕСИВНОСТ – общ показател	59	α	0,91	0,91
		r_{mean}	0,15	0,15

Забележка: Данните общо за мъже и жени не са представени, тъй като извадката е силно дебалансирана по пол.

Сравнението по пол и възраст показва съпоставими стойности при момчетата и момичетата, както и в 7.–8. срещу 9.–11. клас. Освен по *Вербална агресия*, тенденция към по-ниски стойности при момчетата и в по-ранната възрастова група е налице и при *Физическа агресия*. Резултатите са сравними с тези в студентската извадка, която не е използвана при конструирането на скалите, дори с тенденция за по-висока надеждност при някои от скалите. От тази гледна точка резултатите на студентите могат да се разглеждат като начална апробация на МСА в младежка възраст.

Данните за *общия показател* за агресивност показват задоволително равнище на надеждност (стойностите по пол и възраст варират в интервала 0,91–0,92), но и по-ниска средна интеркорелация на айтемите. Този резултат съответства на представата за многомерния характер на конструкта (средните интеркорелации на айтемите,

формиращи отделните компоненти, са по-високи, което произтича от начина им на формиране – чрез факторен анализ, но по-малкият брой айтеми води до по-ниски стойности на α)¹.

В заключение: данните за вътрешната съгласуваност са в съответствие с очакванията, но от практическа гледна точка по-ниските показатели за надеждност на компонентите (в частност на *Вербална агресия* и *Недоверие*) увеличават размера на стандартната грешка на измерване и ограничават интерпретацията на индивидуалния резултат.

3.2. ВАЛИДНОСТ

Валидността на MCA е оценена и на трите етапа на конструиране на инструмента. Тъй като данни от първия и втория са публикувани (Калчев, 2002; 2003; 2005б), по-долу те ще бъдат представени в резюмиран вид, като по-подробно ще се обсъдят резултатите от третия етап.

Първи етап на изследването

Валидността на първата българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) е оценена чрез връзки със:

- *Скала за агресия и виктимизация от връстниците* (Калчев, 2003);
- *Скала за социализация* (Gough, 1987; 1994);
- *Скала за разпадане–предъвкване на негативния опит* (Caprara, 1986);
- *Кратка българска версия на въпросника на Ф. Кулайдж за личностни разстройства* (CATI, 1993), конструирана само за българска извадка (Калчев и съавт., 1995; Калчев, 1997; Калчев, 2003, единадесета глава; Kalchev et al., 1997).

¹ При оценката на конструкт с широко съдържание интервалът 0,15–0,20 е оптимален за средното равнище на интеркорелации и трябва да се има предвид, че при голям брой айтеми високата стойност на α не може да се избегне и при ниски интеркорелации. По тази причина според някои по-крайни оценки коефициентът α е безсмислен при дълги скали (над 40 айтема) (Clark & Watson, 1995). Затова средното равнище на интеркорелации е по-полезен индекс на вътрешната съгласуваност, отколкото α (Clark & Watson, 1995).

Скалата за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2003). Въпросникът е от самоописателен тип и е конструиран с голяма юношеска извадка ($N=3258$). Той оценява:

- четири форми на *виктимизация* – физическа, вербална, индиректна и детето като обект на принуда;
- три форми на *агресия* – физическа, вербална и индиректна;
- получаван просоциален опит/социална подкрепа (за психометричните характеристики на въпросника вж. Калчев, 2003, втора глава).

Общи данни с първата версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери са получени от 562 ученици от 5.–12. клас (39,9% момчета, 57,1% момичета, 3% неотговорили). Предварителните очаквания за връзките между двета инструмента могат да се обобщят в два пункта: (1) тъй като позицията на жертвата на негативно отношение от връстниците в училище се асоциира с несправедливост, високо равнище на фрустрация и неотреагиран гняв, се прогнозира положителна корелация между различните форми на виктимизация и равницето на враждебност; (2) очакват се и положителни връзки между скалите за агресия от двета въпросника. Таблица 3.3. представя единичните корелации (r на Пирсън) между двета инструмента.

Получените резултати свидетелстват за значими корелации между различните форми на виктимизация и *Враждебност*, както и за отсъствие (с едно изключение) на значими връзки с останалите компоненти – *Физическа*, *Вербална агресия* и *Гняв*. По отношение на конвергентната и дискриминантна валидност както *Физическа*, така и *Вербална агресия* (от А. Бъс и М. Пери) корелират най-силно със съответните скали и по-слабо с останалите, въпреки че по отношение на конвергентната валидност стойностите на r не могат да се оценят като достатъчно високи¹. От друга страна, очевидно скалата

¹ Стойностите на r от 0,57 (корелация на скалите за физическа агресия) и от 0,46 (вербална агресия) могат да се оценят и като недостатъчно високи, но например корелациите между скалите за физическа и вербална агресия от въпросниците на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) и Б. Гладю (Gladue, 1991) – два инструмента, които в по-голяма степен са сходни като формулировки на айтеп-

„Вербална агресия“ (от „Агресия“) остава проблематична, защото корелира приблизително на едно и също равнище с *Физическа* и *Вербална агресия* от въпросника на А. Бъс и М. Пери (с тенденция за по-силна връзка в първия случай).

Таблица 3.3. Корелации (*r* на Пирсън) между скалите за агресия и виктимизация (Калчев, 2003) и скалите от първата версия на въпросника на Бъс и Пери (Buss & Pery, 1992) (N=562)

	Физическа агресия	Вербална агресия	Гняв	Враждебност
Виктимизация				
Физическа	0,06	0,00	-0,06	0,14*
Принуда/власт	0,03	-0,01	-0,01	0,15*
Вербална	0,08	0,10	0,04	0,31**
Индиректна	0,09	0,14*	0,11	0,31**
Просоциален опит	-0,04	0,06	0,04	-0,13
Агресия				
Физическа	0,57**	0,29**	0,23**	0,08
Вербална	0,52**	0,46**	0,38**	0,28**
Индиректна	0,38**	0,26**	0,25**	0,26**

Забележка: * $p<0,05$; ** $p<0,01$ след корекция на вероятността за грешка при множествени сравнения Bonferroni.

Скалата за социализация е част от Калифорнийския психологочески въпросник (CPI; Gough, 1987), но се използва широко като отделен инструмент (Gough, 1994) и се приема за един от най-общирно валидизираните въпросници на базата на различаването на лица, заемащи противоположни позиции в континуума на социализацията. Първоначалната българска апробация на въпросника е с 640 ученици от 9.–11. клас (38,3% момчета, 57,2% момичета, 4,5% неотговорили)¹. Равнището на вътрешна съгласуваност ($\alpha=0,79$) е съпоставимо с данните за оригиналния вариант (Gough, 1987)². В български условия конструктната валидност на

мите и подход за оценка, са с близки стойности: съответно 0,64 и 0,51 (данните са получени с английски студенти) (Archer et al., 1994a).

¹ П. Калчев (1998). Българска версия на скалата за социализация на Х. Гоф (ръкопис).

² Подобна стойност при 46-айтемна скала би могла да се оцени и като недостатъчно висока, но в случая трябва да се има предвид, че инструментът е конструиран на базата на многомерен външен критерий (групи с различно рав-

въпросника е проверена с данни от скалите за *Антисоциално и Садистично личностно разстройство* (извлечени като отделен инструмент от българската версия на въпросника на Ф. Кулидж (Калчев и съавт., 1995) ($N=499$ лица в юношеска възраст; непубликувани резултати). Корелационният анализ потвърждава очакваните отрицателни връзки: с *Антисоциално личностно разстройство* $r = -0,65$ ($p < 0,001$) и със *Садистично личностно разстройство* $r = -0,42$ ($p < 0,001$)¹.

Освен общия показател скалата за *Социализация* разграничава 4 подскали, формирани в българската извадка максимално близко до оригиналното разпределение на айтемите: (1) *Оптимизъм, увереност в себе си и позитивен афект*, (2) *Самодисциплина и морален кодекс*, (3) „*Добри спомени*“ за семейството и родителите, (4) *Чувствителност в междуличностните отношения* (последният фактор обаче е с незадоволително равнище на надеждност в българската извадка и данните за него не са анализирани по отношение на скалата за агресия). Според Х. Гоф една от основните теми в скалата за социализация е „*относителната липса на агресивно, импулсивно и враждебно поведение*“ (Gough, 1994, p. 671). От тази гледна точка тя представлява интерес и като инструмент за оценка на конструктната валидност на въпросника на А. Бъс и М. Пери. Общите данни за двета инструмента се ограничават с извадка от 140 ученици от 9.–11. клас (46,5% момчета, 51,9% момичета, 3,6% неотговорили).

Корелацията на общия бал по двете скали (*Агресия* и *Социализация*) е $r = -0,47$ ($p < 0,001$). Получената стойност по-трудно може да се оцени спрямо определен „*външен*“ стандарт, тъй като

нище на социализация), което води и до по-ниска вътрешна съгласуваност на признаците.

¹ Ако данните по скалите за личностни разстройства се представят във вид на категориална оценка (на базата на минималния изискван брой диагностични критерии), 14 от изследваните лица (2,8%; 13 момчета и 1 момиче) получават „диагноза“ *антисоциално личностно разстройство*. Средната стойност в Т-оценки на момчетата от тази група по скалата за *Социализация* (съгласно ориентировъчните български норми) е $X=31,33$ и е най-близо до групата на лицата с посегателства върху собствеността (крадци), със средна стойност в Т-оценки от $X=30,92$ (изчислени на база нормите на Х. Гъф за момчета от гимназията) (Gough, 1994). Подобни резултати, макар и основани върху самоописателни данни, подкрепят дискриминативните възможности на метода.

въпреки многобройните корелации на *Социализация* с различни личностни скали (над 100, вж. Gough, 1987; Gough, 1994), данни за връзки със скалата на А. Бъс, включително с варианта от 1957 г., не са публикувани.

Въпреки значимия отрицателен коефициент на Пирсън, възниква въпросът, дали връзката между *Агресия* и *Социализация* има линеен характер т.е. дали не само високите, но и ниските равнища на агресия се асоциират с ниско равнище на социализация (допускането, че за успешната социализация се изисква „оптимално“ равнище на агресивност). За проверка на възможния нелинеен характер на връзката агресия–социализация:

- е анализирано емпиричното двумерно разпределение на двете променливи и получената графика недвусмислено свидетелства за линейна връзка;
- изследваните лица са разделени в три групи според равнището на агресията: „ниско“, „средно“ и „високо“ (на базата на $\pm 1SD$ над средната стойност), след което данните за *Социализация* в трите групи са сравнени чрез еднофакторен дисперсионен анализ.

Получените резултати също не подкрепят допускането за нелинейна зависимост: значими различия в низходящ ред са налице и при трите извадки, като с най-висок бал по *Социализация* са лицата с „ниско“ равнище на *Агресия* ($F=11,61$; $p<0,001$). Аналогична конфигурация се наблюдава и при анализа по компоненти с изключение на *Вербална агресия*, при която отсъстват значими разлики.

Данните на равнище подскали на *Социализация* свидетелстват за различни връзки с агресията: инструменталният и афективният компонент (*Физическа агресия* и *Гняв*) корелират отрицателно със *Самодисциплина/морален кодекс* ($r = -0,48$ и $-0,35$; $p<0,01$), а когнитивният компонент (*Враждебност*) – с *Оптимизъм, увереност в себе си, позитивен афект* ($r = -0,66$) (връзките с „*Добри спомени*“ за родителите и семейството след корекцията за множествени сравнения се оказват незначими).

Скала за разпадане–предъвкане на негативния опит (Caprara, 1986). Конструирането на скалата отразява персоноло-

гичния подход към агресията, фокусиран не върху ситуационните детерминанти (фрустрация, външни стресори), а върху индивидулните различия и начина, по който те опосредстват агресивните реакции. „Предъвкването–разпадането“¹ отразява времевото измерение (устойчивостта) на агресивното намерение – тенденцията лицето да се фокусира върху дразнещ/обиден за него опит като начин да засили или поне да поддържа агресивното желание за отмъщение (Caprara, 1986). С други думи, „враждебните предъвквания“ се дефинират като тенденция за натрупване, „складиране“ на враждебни мисли, очаквания, атрибуции и намерения за отмъщение след провокация, свързана със заплаха за Аза. Според Д. Капрара „разпадането“ и „предъвкването“ са личностен конструкт с едномерен характер или една-единствена дименсия, в единия край на която е бързото разпадане и минималното „предъвкване“ на негативния опит, а в другия – бавното разпадане и упоритото „предъвкване“. Лицата с бързо разпадане/слабо „предъвкване“ не са склонни да таят мисли/желания за отмъщение като резултат от преживяна враждебна ситуация. Тези с бавно разпадане/силно „предъвкване“ е по-вероятно да се отдават на мисли за сторената им несправедливост, нанесената обида и желанието за отмъщение.

Ако раздразнителността (дефинирана като тенденция да се реагира импулсивно с агресия при най-слабата фрустрация, несъгласие или пречка) показва как недостатъчният контрол върху емоциите засилва ефектите на ситуационните фактори, водещи до реактивна агресия, *враждебните предъвквания* са свързани с трайно влияние на негативния афект при преработването на информацията за преживяното с цел реванш и отмъщение. От тази гледна точка *враждебното предъвкване* е конструкт, насочващ вниманието към въпроса, как свързаните с Аза беспокойства, атрибуции и очаквания влияят за трансформирането на преживяно

¹ Оригиналното название на инструмента е „Скалъ за разпадане–предъвкване (Dissipation-Rumination Scale, Caprara, 1986), като се използва и вариантът „Предъвкване–разпадане“ (Caprara et al., 1994), но най-често конструктът се означава като „враждебно предъвкване“ (*hostile rumination*) (напр. Bandura et al., 1996; 2001; Caprara et al., 2007). Тъй като високият бал по скалата е по посока на „предъвкване“, за да се избегнат потенциални неясности при интерпретацията, по-долу скалата ще се означава като „предъвкване–разпадане“.

унижение/несправедливост в отмъстителни реакции и реваншистки цели (Caprara, 1986; Caprara et al., 2007). Ако раздразнителността и емоционалната чувствителност са от критично значение в условията на импулсивна, реактивна агресия, предъвкването–разпадането е съществено в ситуации, в които когнитивните процеси на възприемане, атрибутиране, оценяване и припомняне излизат на преден план (Caprara et al., 1994). Хората с високо равнище на „предъвкване“ са по-склонни да помнят предишни обиди, да са обзети от чувствата, свързани с оценките на тяхното изпълнение, да мислят за и да желаят отмъщение. „Предъвкването–разпадането“ на негативния опит отразява хипотетична променлива, която има по-скоро когнитивни измерения и влияе върху агресията, като намалява или засилва агресивното намерение в течение на времето¹.

Предъвкването–разпадането на негативния опит може да се дефинира и директно чрез *гнева* като тенденция за съхраняване/засилване или отслабване на чувството на гняв в течение на времето (Caprara, 1986). От тази гледна точка „предъвкване–разпадане“ е близък до друг сходен конструкт, означаван като „предъвкване на гнева“ (*anger rumination*) (Sukhodolsky et al., 2001).

Според Д. Суходолски и съавтори скалата за „Предъвкване–разпадане“ на Д. Капрара наистина е единственият инструмент, предназначен за директна оценка на когнитивните реакции на гнева, но айтемите се отнасят по-скоро до нагласите за отмъщение след преживяна обида/оскърбление, а не толкова до оценка на когнитивните процеси при преживяване на гняв (Sukhodolsky et al., 2001). Според тези автори „ако гневът се разглежда като емоция, „предъвкването“ му може да се определи като мислене за тази емоция“ (Sukhodolsky et al., 2001, p. 689). В този контекст „предъвкването на

¹ Като личностна характеристика отмъстителността се определя като диспозиция, ориентираща человека към реванш след преживяно оскърбление или простъпка (McCullough et all., 2001). Въпреки че актовете на отмъщение могат да са спонтанни и импулсивни, за хората с високо равнище на отмъстителност е характерно „предъвкващо“ мислене за преживяното събитие. От тази гледна точка стремежът към реванш и възмездие може да е резултат именно от този процес на „предъвкване“, но от друга страна, подобен тип мислене е възможно да е страничен продукт на нагласите за реванш: отмъстителните хора „предъвкват“ преживяната несправедливост и нанесената им вреда, за да останат съзердоточени върху свързани с отмъщението цели (McCullough et all., 2001).

гнева“ по дефиниция се разглежда като многомерен конструкт, теоретично включващ поне три различни процеса: (1) спомени за преживяни в миналото гняв, (2) внимание към непосредствения, свързан с гневни реакции опит и (3) „оспорващо фактите мислене“ (например как би могъл да бъде избегнат породилият гневната реакция епизод, или какъв друг изход би могъл да има той). Конструираната в съответствие с тази позиция 19-айтемна скала (*Anger Rumination Scale, ARS*) е предназначена за оценка на когнитивните процеси, последвали възникналата гневна емоция. Тя се характеризира с 4-факторна структура: (1) „Гневни мисли след преживения епизод на гняв“, (2) „Гневни спомени“, (3) „Мисли за реванш“ и (4) „Разбиране на причините“¹.

Тук е нужно да се направи кратко пояснение: проблемът за „враждебните предъвквания“ би следвало да се постави и в поширокия контекст на дискусията за ролята на т. нар. „руминации“ (*ruminations*), които могат да са не само с враждебен (гневен, отмъстителен), но и с тревожен или депресивен характер. Например проблемът с контрола върху беспокойствата (определен по традиция като поредица от повтарящи се мисли и образи за очаквани негативни събития) се дефинира като отделен диагностичен критерий за генерализирано тревожно разстройство (DSM-IV, 1994, р. 435). Както и при тревожността, когнитивната концептуализация на депресията се свързва с повторение, предъвкване на мисли и образи, съсредоточени върху депресивните чувства и преживявания. От тази гледна точка депресивните и тревожните „руминации“, изглежда, имат общи черти: повтарящия се характер на мислите, фокусирани върху негативни събития (Segerstrom et al., 2000). Въпросът, дали двата типа „предъвквания“ се различават само по съдържание или по механизъм на действие обаче, остава открит. Наистина депресивните и тревожните „предъвквания“

¹ Въпреки предварителните очаквания за единомерния характер на конструкта „предъвкване-разпадане на негативния опит“, получените у нас данни свидетелстват за трифакторна структура на скалата на Д. Капрара (вж. по-долу), и в тази връзка представлява интерес сравнението със структурата на ARS. Подетайлно данните за структурата на скалата на Д. Капрара се обсъждат във втората част на настоящото изследване (П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, първа глава, под печат). Изложението по-долу ще се ограничи с връзките на скалата на Д. Капрара с МСА, с оглед оценката на конструктивалидността на втория инструмент.

корелират по-силно съответно с *преживени* загуби и *бъдещи* заплахи, но част от безпокойствата са насочени към минали събития, а депресивните предъвквания могат да са свързани и с очаквания за бъдещето (цит. по Segerstrom et al., 2000). Алтернативата е да се допусне съществуването на неспецифични (общи) механизми, чрез които феномените на „предъвкане“ са свързани както с тревожността, така и с депресията. Възможно е например те да фокусират вниманието върху несъответствието с поставените цели (което в зависимост от харектара на целите може да подхранва депресия или тревожност), да активират определени афективно натоварени схеми, да влияят върху процесите на преработване на информацията, свързани с депресия и тревожност, да засилват/удължават негативните емоционални състояния (вж. по-подробно Segerstrom et al., 2000). Данните за общи и неспецифични механизми, свързани с влиянието на „предъвкащото“ мислене върху депресията и тревожността, ще са стъпка към обяснението на добре установена емпирична връзка между двета конструкта. В тази връзка интерес представлява и емпирично конструираната скала „*Предъвкане*“ на *безпокоящи мисли* (от „Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст“, Калчев, 2005а) като емпиричен индикатор на тревожността, но не и на депресията (вж. по-подробно Калчев, 2005а, първа глава, § 1.2.). Анализът на „*рuminациите*“ в този по-общ контекст обаче излиза извън предмета на настоящото изложение.

В заключение: скалата *Предъвкане–разпадане* се разглежда като мярка за оценка на враждебността (Caprara, 1986; Collins & Bell, 1997) и се очаква да корелира по-силно с когнитивния (*Враждебност*) и по-слабо – с афективния и инструменталния компонент (*Гняв и Физическа/Вербална агресия*) от скалата за агресия на А. Бъс и М. Пери.

Скалата на Д. Капрара (Caprara, 1986) включва 20 айтема, извлечени чрез експлораторен факторен анализ от 50 изходни признака. Петнадесет от тях участват във формирането на общия показател, а останалите 5 (с ниски тегла) са оставени в качеството на фонови признания. Изследваното лице отговаря с помощта на 6-степенна Ликертова скала (от *Изцяло невярно* до *Напълно вяр-*

но)¹. На първия етап от конструирането на българската версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери данните за скалата на Д. Капрара се ограничават до 647 лица (от 7. клас до студентска възраст). Експлораторният факторен анализ извлича един голям фактор. Това е резултат, който съответства на идеята за едномерния характер на конструкта, като общата оценка по скалата е композирана на базата на факторните тегла по първия неротиран фактор. Конструирианият по този начин въпросник (с висок бал по полюса на „Предъвкване“ на негативния опит) включва 16 от оригиналните признания² с равнище на вътрешна съгласуваност $\alpha=0,86$ ($0,85$ при момчетата и $0,86$ – при момичетата).

Въпреки наличието на един голям фактор, от статистическа гледна точка са налице аргументи и в полза на двуфакторно решение, въз основа на което могат да се формират две подскали: *Злопаметност* и *Отмъстителност*, като връзките с въпросника на А. Бъс и М. Пери са анализирани на база двуфакторна структура (вж. Калчев, 2002; 2003, трета глава; 2005б). Получените по-късно резултати с разширена извадка ($N=1000$, от които 796 ученици и 204 студенти) с помощта на конфирматорен анализ обаче свидетелстват в полза на трифакторна структура³:

¹ Резултати със същия метод у нас са получени в изследванията на Й. Зографова с възрастни (Зографова, 2001; там са представени и данни за конструктната валидност: връзки със скали за агресия, толерантност към насилие, депресия, тревожност и др.). При подготовката на инструмента от настоящото изследване посочената българска версия не е използвана, т.е. двата варианта са независими с някои различия в превода на оригиналния текст.

² Привидно неочеквано в скалата попада и един от изключените поради ниски тегла „фонови“ признаци от оригиналната версия: „Критиките и забележките силно ме разстройват“. От една страна, айтемът е с по-ниско, но приемливо факторно тегло по първия неротиран фактор, а от друга, се оказва полезен при обсъждане на възможната 3-факторна структура на инструмента, при която се разпределя към *Обидчивост* (вж. по-долу). Подобен резултат може да е повлиян и от превода, тъй като, за да се избегнат потенциалните проблеми с отрицателната формулировка, на български е предложен утвърдителен вариант (срв. с оригиналната формулировка: *I am not upset by criticism*).

³ Структурата на скалата на Д. Капрара подробно се обсъжда във втората част на настоящото изследване (П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, първа глава, под печат), включително психометричните характеристики на инструмента. Данни за връзката на въпросника с окончателния вариант на многомерната скала за агресивност (MCA) от третия етап на изследването са представени по-нататък в текста.

1. *Обидчивост* (5 айтема, $\alpha=0,72$), свързана с чувствителност и съхраняване на негативния опит, например „Още помня обиди, нанесени ми преди години“, „Помня много добре последния път, когато се почувствах оскърен“.
2. *Злопаметност* (5 айтема, $\alpha=0,72$), също свързана с натрупване на негативния опит, но с акцент върху озлобление, „предъвкване“ на обидата и отсъствие на прошка, например „Трудно прощавам обиди или оскърбления“, „Въпреки всички извинения, винаги имам едно наум към хора, които са ме ядосали или засегнали“.
3. *Отмъстителност* (6 айтема, $\alpha=0,76$), асоциирана с мисли/нагласи за реванш и възмездие, например „Колкото повече време минава, толкова по-силно удовлетворение изпитвам от отплатата и реванша“, „Ако някой се отнесе зле с мен, рано или късно му го връщам“.

От съдържателна гледна точка може да се допусне, че трите конструкта се ранжират според активната нагласа за реванш и отмъщение: от пасивно преживяване, „фиксиране“ върху обида/случай, когато човек се е почувствал засегнат, през съхраняване на негативното преживяване, свързано с озлобление и липса на прошка, до активна нагласа за реванш и отмъщение (вж. по-подробно П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, първа глава, под печат). Сравнителният анализ по пол показва, че при жените е налице по-висок бал по *Обидчивост* ($p<0,01$) и *Злопаметност* ($p<0,05$), но мъжете са с по-високо равнище на *Отмъстителност* ($p<0,01$).

Тъй като получените по-късно резултати свидетелстват в полза на трифакторната структура на скалата на Д. Капрара, връзките с първата версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери са преизчислени на тази база (и се различават от по-рано публикуваните резултати: Калчев, 2002; 2003, трета глава; 2005б).

Както беше посочено, *Предъвкване–разпадане* отразява хипотетична когнитивна променлива, свързана с натрупване на преживявания на несправедливост, обида, провокации и свързаните с тях нагласи за отмъщение. От тази гледна точка се очаква по-силна корелация на скалата с когнитивния компонент на агресията (*Враждебност*) и по-слаби връзки с афективния (*Гняв*) и инструменталните компоненти (*Физическа* и *Вербална агресия*)

(вж. таблица 3.4.). Общите данни за двата въпросника се отнасят до 672 лица (от 7 клас до студентска възраст, 31,7% момчета, 65,9% момичета, 2,4% непосочили).

Единичните връзки (вж. таблица 3.4.) свидетелстват за съпоставими корелации на *Гняв* и *Враждебност* с общия показател и компонентите на скалата на Д. Капрара (с близки стойности и на *Физическа агресия*). Кофициентите на парциална корелация (след изолация на връзките с останалите скали от въпросника за агресия) очертават по-ясно очакваната диференциация: по-силни връзки на *Враждебност* с общия показател, както и с *Обидчивост* и *Злопаметност*. За сметка на това *Отмъстителност* корелира по-силно с инструменталния компонент – *Физическа агресия*. Значимите връзки с гнева също са очаквани, тъй като според концепцията на Д. Капрара за индивидуалните различия в дeterminациите на агресивното поведение „раздразнителността“ (близка по дефиниция с гнева от настоящото изследване) корелира значимо с „враждебните предъвквания“ (общия показател от скалата) (корелацията между тях е $r=0,49$ в изследване в преходна (ранна юношеска) възраст; Bandura et al., 1996; за теоретичната обосновка на връзката вж. напр. Caprara et al., 1994; 2007)¹.

Таблица 3.4. Корелации на Пирсън и парциални корелации (в скоби, в курсив) между скалата за агресия на Бъс и Пери (от първия етап на изследването) и скалата „Предъвкване–разпадане на негативния опит“ (Caprara, 1986) – общ бал и компоненти ($N=672$)

	Предъвкване–разпадане	Обидчивост	Злопаметност	Отмъстителност
Физическа	0,39 (0,18)	0,17 (-0,02)	0,31 (0,11)	0,50 (0,34)
Вербална	0,24 (0,02)	0,07 (-0,08)	0,24 (0,08)	0,28 (0,03)
Гняв	0,45 (0,24)	0,34 (0,24)	0,36 (0,16)	0,42 (0,17)
Враждебност	0,45 (0,33)	0,42 (0,33)	0,38 (0,27)	0,34 (0,18)

¹ В една по-ранна работа (Bandura et al., 1996, p. 368) раздразнителността и враждебните предъвквания се означават като *афективен* и *когнитивен* аспект на агресията и се използват за дефинирането на „склонността към агресия“ на латентно равнище; в друго, по-късно изследване вместо него е предпочтен терминът „предъвквща афективност“ (*rumination affectivity*), с цел да се опишат афективните аспекти и на двата компонента (Bandura et al., 2001).

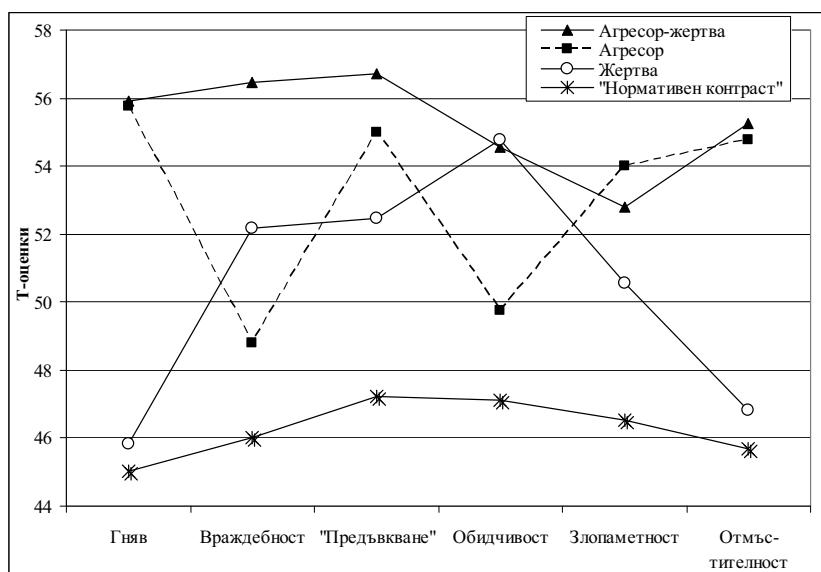
Накратко, корелационните зависимости между *Предъвкване–разпадане* и *Враждебност* подкрепят конструктната валидност на въпросника за агресия, но същевременно показват, че те оценяват различни аспекти на когнитивния ѝ компонент. От тази гледна точка може да се препоръча съвместното им използване. От друга страна, анализът на равнище компоненти показва, че *Отмъстителност* се асоциира по-тясно с физическа агресия, докато останалите два корелират значително по-слабо. Различният тип връзки с външни променливи също са аргумент в подкрепа на анализа на скалата на Д. Капрара и на равнище компоненти. В полза на това свидетелства и „профилът“ на агресорите, жертвите и на смесения статус агресор–жертва в училище (детето, което е едновременно агресивно и е обект на виктимизация от връстниците в училище¹; вж. по-подробно Калчев, 2003).

Дефинирането на свързаните с агресия–виктимизация статути се основава на категоризиране на общите дименсионални оценки по въпросника на А. Бъс и М. Пери и Скалата за агресия и виктимизация от връстниците на база персентилно разпределение (при този подход групата, означена като „нормативен контраст“, е с ниски резултати едновременно по двете дименсии, а част от лицата със средни показатели не могат да се класифицират и отпадат от анализа; Калчев, 2003, трета глава). Данните за равнищата на *Гняв* и *Враждебност*, както и на *Предъвкване–разпадане* (вкл. на равнище компоненти – трифакторна структура) са представени на фигура 3.1. Разликите между статусите по отделните променливи са оценени чрез еднофакторни дисперсионни анализи с множествени сравнения по Дънкан.

Както свидетелстват представените на фигура 3.1. резултати, равнището на *Гняв* ясно разграничава позициите на жертвата и „нормативния контраст“, от една страна, и на агресора и агресо-

¹ Виктимизацията от връстниците се определя като системна, многократно осъществявана агресия спрямо детето (Crick & Grotpeter, 1996; Crick & Bigbee, 1998). Терминът отразява по-скоро американската традиция в анализа на злоупотребата в социалната мрежа на връстниците и е близък, но не идентичен с друг сходен конструкт – *тормоз* от връстниците, дефиниран първоначално в европейските изследвания на базата на три критерия – злонамерена агресия, осъществявана многократно от един човек (или група) върху друг от позицията на *силата* (жертвата очевидно е по-слаба и не може да се защити) (Olweus, 1996; Whitney & Smith, 1993) (вж. по-подробно Калчев, 2003).

ра–жертва, от друга. По отношение на *Враждебност* значими различия са налице и между четирите статуса, като с най–високо равнище е агресорът–жертва, следван от жертвата и агресора. По *Предъвкване–разпадане* на негативния опит с най–високи показатели са агресорът–жертва и агресорът (разликата между тях не достига статистически значима стойност). По този показател жертвата е с по–нисък бал, но равнището при нея е по–високо от това на „нормативния контраст“. Данните по *Обидчивост*, „обединяват“ двата статуса, свързани с негативно третиране от връстниците, докато *Отмъстителност* противопоставя двата „агресивни“ статуса на останалите.

Фигура 3.1. Равнище на гняв, враждебност, обидчивост, злопаметност и отмъстителност при четирите статуса на агресия–виктимизация (N=343, от 485 лица)

До каква степен получените резултати отговарят на предварителните очаквания за „профила“ на проблемните статуси? Данните за *жертвата* съответстват на прогнозата за ниско равнище на *Гняв* – макар и парадоксално на пръв поглед жертвата не се различава по този параметър от „нормативния контраст“. Възможно е в този случай високото равнище на тревожност, харак-

терно за жертвата, да блокира не само ответните агресивни действия, но да потиска и самата емоция (гняв), т.е. гневът се превръща във враждебност. В този контекст би могло да се интерпретира и по-високото равнище *Враждебност*, макар предварителните очаквания по този параметър да са за още по-високи нива.

Резултатите за смесения статус на *агресор–жертва* също отговарят на изходните предположения: наличие едновременно на високи равнища на *Гняв* и *Враждебност*. При лицата с този статус, означавани като „провокиращи/агресивни“ жертви или „не-ефективни агресори“, по-често се наблюдават гневни изблици, слаб самоконтрол и импулсивност. От тази гледна точка получените резултати съответстват на характерната за този статус емоционална дерегулация (вж. по-подробно Калчев, 2003).

Данните за *агресора* отчасти се разминават с изходните очаквания. По отношение на *Враждебност* може да се допусне, че „чистите“ („ефективни“) агресори са нееднородна група, в която присъстват както инструменталният, с ниско равнище на враждебност, така и враждебният, с високо равнище на озлобление, подозрителност и негативизъм. От тази гледна точка би могло да се тълкува относително по-ниското равнище на *Враждебност* за групата като цяло (то обаче остава по-високо в сравнение с „нормативния контраст“) (вж. фигура 3.1.). Същевременно по скалата за *Гняв* данните за агресора не съответстват на предварителната хипотеза: равнището на гнева е идентично с това на агресора–жертва и контрастира с другите две групи. Теоретично, характеристиките на „ефективните“ агресори включват добра емоционална саморегулация, хладнокръвно и планирано осъществяване на агресивните действия. От гледна точка на получените резултатите обаче „гневният“ агресор невинаги е и „неефективен“. Очевидно има ситуации или групи, в които силният гняв е предпоставка за успешно доминиране и налагане над другите, особено ако се съчетава (при момчетата) с физическо превъзходство. В същото време не трябва да се пренебрегва и въпросът, доколко скалата за *Гняв* сама по себе си е и индикатор за ниско равнище на поведенчески контрол и дефицит на емоционална регулация. С други думи, склонността да се изпада в състояние на гняв все още не означава неумение за управление/модулиране на силните емоции. По тази причина за разликата между „ефективните“ и „не-ефективните“ агресори (в случая – между статуса на агресор и аг-

ресурс–жертва) ключов изглежда въпросът не за равнището на гнева самъ по себе си, а за уменията в овладяването и управлението му предвид агресивните цели.

По общия показател *Предъвкване–разпадане* с най-високи равнища са агресорът и агресорът–жертва, а с по-ниско – жертвата. Данните обаче принципно се различават на равнище компоненти (подскъли). Например *Отмъстителност* (свързана с мисли/нагласи за реванш и възмездие) противопоставя агресивните статуси, от една страна, срещу статуса на жертвата и „нормативния контраст“. *Обидчивост* разграничава статусите, свързани с виктимизация от останалите.

Накратко: това, което принципно различава статусите на жертвата и на агресора–жертва (независимо от факта, че и в двата случая децата са обект на виктимизация), е: (1) равнището на гняв и (2) нагласите за реванш и отмъщение. От тази гледна точка предпоставка за смесения статус на агресор–жертва вероятно е не само емоционалната дерегулация, но и особеният тип преработване на негативния опит с цел реванш и отмъщение (още ранните изследвания на Д. Олуеус (1996) описват „класическата“ жертва на тормоз от връстниците в училище като пасивна, подчиняваща се и примирена с позицията си) (по-подробно вж. Калчев, 2003).

Кратка българска версия на въпросника на Ф. Кулидж за личностни разстройства (CATI, Coolidge, 1993, Калчев, 1997; Калчев, 2003). Кратката форма на CATI е конструирана само с българска изводка, а връзките с въпросника за агресия на А. Бъс и М. Пери (от първия етап на изследването) са на базата на 332 пълни протокола от студенти с преобладаващо участие на жени. Получените резултати са изложени в Калчев (2005б) и затова тук няма да се обсъждат. По-същественият аргумент обаче е свързан с наличието на нови 402 протокола, събрани с окончателната 7-факторна структура на многомерната скала за агресивност (MCA) от третия етап на изследването, които се обсъждат по-долу.

Втори етап на изследването

Тревожност, виктимизация от връстниците и агресия. Валидността на втората българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери е оценена в рамките на структурен модел на отношенията между виктимизация от връстниците, социална тревож-

ност, гняв, враждебност и агресия (вж. по-подробно Калчев, 2003, седма глава).

Значителен брой срезови изследвания потвърждават положителната връзка между емоционалния дистрес (в частност тревожността) и виктимизацията от връстниците. Статусът на жертва се асоциира с по-високо равнище на беспокойство, панически реакции, „нервност“ и повтарящи се спомени за инцидента, генерализирана и социална тревожност, избягване на другите, отказ да се ходи на училище, соматични оплаквания, чувство на нещастие и депресия, проблеми със самоконтрола (импулсивни действия и гневни изблици) (вж. обзора в Hawker & Boulton, 2000, също Crick & Bigbee, 1998; Duncan, 1999; Berthold & Hoover; 2000; Schwartz, 2000 и др.). Корелацията със социалната тревожност се обосновава с факта, че като негативен опит в отношенията с връстниците виктимизацията поражда страхове, беспокойства и отдръпване от социалната мрежа. Като относителна нова линия на анализ през този период се очертава и интересът към статуса на „агресивните/провокиращи жертви“ (или „неуспешните агресори“) – децата, които едновременно са виктимизирани и агресивни към другите, който изглежда най-рисков от гледна точка на емоционалните проблеми.

Основаните на срезови изследвания корелационни връзки обаче оставят открит въпроса за посоката на влияние: дали виктимизацията поражда проблеми на психосоциалното адаптиране (повишава равнището на тревожност), или обратно, като демонстрира тревожната си уязвимост и емоционална неприспособеност, плахото, отдръпващо се дете привлича непреднамерено враждебните атаки на околните и увеличава вероятността да се превърне в мишена (напр. Troy & Sroufe, 1987). Теоретично погледнато, широко приета и обоснована е тезата за взаимната обусловеност между виктимизацията и проблемите с психосоциалното приспособяване, но на практика всеки от изследователите разглежда проблемите на психосоциалното функциониране (тревожност, депресия, отдръпване, ниска самооценка, гневни изблици и др.) като зависими променливи, т.е. като „причинени“ от виктимизацията, или обратно – като независими променливи, влияещи върху виктимизацията.

Проспективните (лонгитюдни) изследвания на връзките между тревожността и виктимизацията на този етап са ограничени, но съ-

ществуващите данни подкрепят по-скоро хипотезата за виктимизацията като предпоставка за емоционални проблеми, а не обратното (напр. Bond et al., 2001; вж. по-подробно Калчев, 2003).

По отношение на връзката на тревожността и агресията данните на Д. Олуеус (Olweus, 1978) показват, че тормозещите другите деца трудно се поддават на страх и на чувство на несигурност. От гледна точка на страховете и тревожността те са около или под средното равнище. Въз основа на тези резултати той заключава, че дори ако при тормозещите връстниците си деца е налице базова несигурност, тя вероятно е толкова дълбока, че сякаш нито самите те, нито техните майки и учители я забелязват (Olweus, 1978, p. 116). Освен това агресорите не страдат от обща (Salmon et al., 1998) или социална тревожност: по този показател те не се различават от неагресивните деца (Crick & Grotpeter, 1995). Данните от лонгitudини проучвания показват, че социалната тревожност прогнозира (с обратен знак) поведенчески проблеми (*conduct disorder*), т.е. юношите с ниско равнище на социална тревожност са с по-висок риск за развитие на разстройство на поведението¹.

Важна стъпка за уточняване на връзката между тревожността и агресията е анализът на опосредстващата роля на *статуса* на детето и различаването на „чистите“ (ефективни) агресори от агресорите–жертви (означавани и като „агресивни/провокиращи жертви“ или „неэффективни агресори“). Въпреки че въпросът за произхода на смесения статус остава открит (дали това са жертви, които впоследствие са започнали да тормозят другите, или агресори, на които останалите отмъщават), очевидно е, че са възмож-

¹ От подобен резултат обаче не следва, че социалната тревожност играе адаптивна роля в развитието, защото тя въобще прогнозираувредено социално функциониране и стабилно високи равнища на тревожност (Pine et al., 2000). Изследователите се сблъскват с парадоксалния факт, че значителна част от „срезовите“ изследвания потвърждават положителните корелации между тревожността (вкл. социалната) и разстройството на поведението (*conduct disorder*), докато според лонгitudините (проспективни) данни връзката е отрицателна: социалната тревожност прогнозира по-малко стабилни форми на поведенчески проблеми. При интерпретацията на това противоречие трябва да се разграничава ролята на факторите, влияещи върху първоначалното възникване на проблема, от тези, които съществуват заедно с него или способстват за поддържането (стабилизация) му (вж. по-подробно Pine et al., 2000).

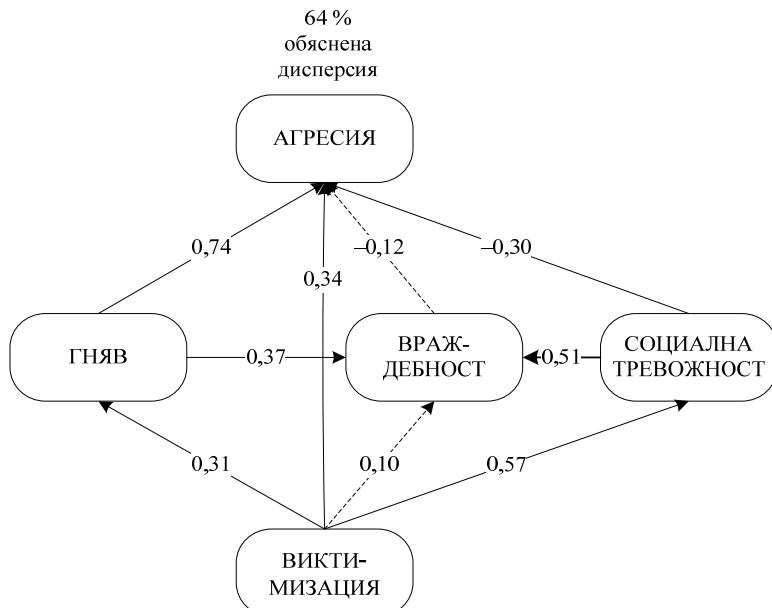
ни и двата пътя за неговото „попълване“ (вж. по-подробно Калчев, 2003). Поне две изследвания потвърждават очакванията за високо равнище на тревожност (емоционални проблеми) при децата със смесен статус (за разлика от „чистите“ агресори) (Schwartz, 2000; Duncan, 1999).

По-долу е представен структурен модел за прехода от виктимизация към агресия с помощта на директни и индиректни връзки чрез социалната тревожност, гняв и враждебност в качеството им на променливи-медиатори. Включването на социалната тревожност в рамките на анализа се основава на наличието на достатъчно емпирични данни, свидетелстващи за положителната ѝ връзка с виктимизацията, от една страна, и същевременно негативната ѝ корелация с агресията, от друга. С други думи, налице са основания да се допусне опосредстваща (медиаторна) роля на социалната тревожност (за изходния модел и формулираните хипотези, вж. Калчев, 2003, седма глава). Данните са получени чрез три самоописателни инструмента: втората българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери за оценка на *агресията*, Скала за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2003) и Ревизирана детска скала на А. Лагрека за социална тревожност (Калчев, 2007). Общите данни с трите инструмента са за 392 ученици от 7. и 8. клас – 173 момчета и 219 момичета.

Фигура 3.2. представя взаимоотношенията между анализираните конструкти на латентно равнище. На латентно равнище променливите се оценяват по следния начин:

- *Виктимизация* – на базата на четири форми: физическа, вербална, индиректна и детето като обект на принуда/власт (от Въпросника за виктимизация и агресия);
- *Агресия* – със скайлите за физическа и вербална агресия (Въпросник на А. Бъс и М. Пери и Въпросник за виктимизация и агресия);
- *Социална тревожност* – чрез трите компонента на скалата на Д. Лагрека за български юноши;
- *Гняв и враждебност* – тъй като за тези променливи е налице само по един показател (скайлите от Въпросника на А. Бъс и М. Пери), за оценката им са съставени по два „пакета“ от айтеми като емпирични индикатори.

Структурната част на модела е представена на фигура 3.2¹.

Забележки:

- (a) с пунктирана линия са означени незначимите връзки; в останалите случаи $p < 0,01$;
- (б) с оглед на графичното опростяване на модела не са представени емпиричните индикатори на латентните променливи.

Фигура 3.2. Взаимоотношения между виктимизация, социална тревожност, гняв, враждебност и агресия – структурен модел с латентни променливи, стандартизирано решение ($N=392$)

Индексите на модела ($S-B\chi^2_{(81)}=287,1$; $REMSA=0,082$; $SRMR=0,067$; $GFI=0,90$; $AGFI=0,85$; $CFI=0,95$; $NNFI=0,94$) свидетелстват за приемлива степен на съответствие с емпиричните данни. Под-

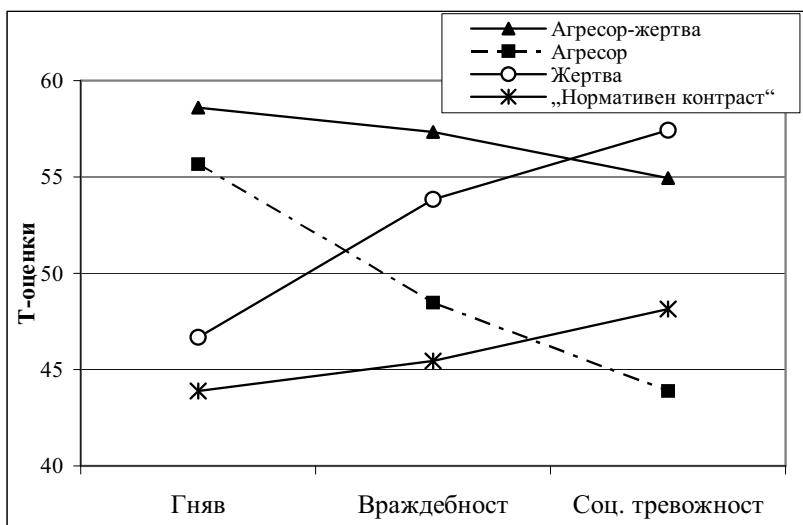
¹ Стойностите не съвпадат с публикуваните по-рано (Калчев, 2003, с. 267) тъй като: (1) за оценката на социалната тревожност са използвани трите компонента от окончателната българска версия на скалата (Калчев, 2007); (2) оценката на степента на съответствието с емпиричните данни е извършена по метода на максималната вероятност, устойчив на нарушения на нормалното разпределение (*robust maximum likelihood*, RML), с използване на асимптотичната ковариационна матрица.

робната интерпретация на резултатите не е предмет на настоящото изложение (вж. Калчев, 2003, седма глава, включително и за ограниченията, наложени от асоциативния тип данни на изследването). В обобщен вид структурните отношения, представени на фигура 3.2., показват, че преходът от виктимизация към агресия се реализира, от една страна, директно (*Виктимизация* → *Агресия*), а от друга, индиректно чрез *Гняв* и *Социална тревожност* в ролята на медиатори, пренасящи породения от виктимизацията ефект върху агресията. Макар и значими, индиректните ефекти обаче са противоположни по знак: нарастването на виктимизацията засилва гнева (което прави агресията по-вероятна), но и социалната тревожност, която на свой ред блокира (ограничава) агресивните действия. Подобно противоречие би могло да се тълкува и като състояние на вътрешен конфликт с алтернативите на борба или бягство, но тъй като по замисъл включените в модела променливи имат стабилен, диспозиционен характер (т.е. отразяват типичните, устойчиви начини на реагиране на виктимизацията от връстниците), този конфликт би трябвало да се интерпретира по-скоро като вътрешнолично противоречие. Конфигурацията и доминирането на една от двете тенденции очевидно зависи и от допълнителни, неанализирани в модела фактори.

Данните на фигура 3.2. показват, че виктимизацията поражда враждебност не директно, а опосредствано, по две пътеки: чрез гнева и социалната тревожност (с по-силна медиаторна роля на социалната тревожност), т.е. виктимизацията води до натрупване на враждебност по два различни пътя. Ефектът *Гняв* → *Враждебност* е очакван и може да се интерпретира и от гледна точка на модела на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) за агресията: идеята, че неотреагирианият гняв се утаява под формата на враждебност. Взаимоотношенията между социалната тревожност и враждебността обаче са относително по-слабо проучени и обяснението на положителния ефект на социалната тревожност върху враждебността представлява теоретичен и емпиричен интерес (вж. по-подробно Калчев, 2003, седма глава)¹.

¹ Друг въпрос, който възниква във връзка с получените резултати, е фактът (вж. фигура 3.2.), че враждебността се натрупва под влияние на виктимизацията (чрез гнева и социалната тревожност), но в рамките на модела тя не намира изход – отсъства значим ефект върху някоя от останалите анализирани променли-

На следващия етап са сравнени равнищата на гняв, враждебност и социална тревожност при децата с различен статус на агресия и виктимизация от връстниците. За тази цел на базата на дименсионалните оценки са разграничени 4 групи: *агресори*, *жертви*, смесен статус на *агресор–жертва* (лица с високи равнища по двата показателя) и *нормативен контраст* (използвани като фон за сравнение) (за процедурата вж. Калчев 2003, седма глава). Получени данните са представени на фигура 3.3. Разликите между статусите по отделните променливи са оценени чрез еднофакторни дисперсионни анализи с множествени сравнения по Дънкан.

Фигура 3.3. Равнища на гняв, враждебност и социална тревожност при четирите статуса на агресия–виктимизация от връстниците (N=392)

Резултатите показват най-високо равнище на социална тревожност при жертвата, макар разликата с агресора–жертва да не достига статистически значима стойност. Най-слабо обременен

ви и връзката с агресията също е незначима. От тази гледна точка е необходима корекция на модела или формулиране на хипотези за ролята на допълнителни модериращи променливи (Калчев, 2003).

от социална тревожност е агресорът (по отношение на „нормативен контраст“: $p<0,05$). Освен това сравнението на „профилите“ свидетелства, че жертвата и агресорът се различават и по трите оценявани параметъра, но контрастът е най-силен по социална тревожност. Разликата между жертвата и агресора–жертва се отнася до равнището на гняв (различията по останалите параметри остават незначими). „Профилите“ на агресора–жертва и на „чистия“ агресор на свой ред контрастират от гледна точка на враждебността и социалната тревожност, но двата статуса са със сходно равнище на гняв.

Трети етап на изследването

На третия етап данните за валидността се отнасят до окончательната 7-факторна версия на МСА и се основават на връзките с четири самоописателни инструмента:

- Скала на Д. Капрара за предъвкване–разпадане на негативния опит (Caprara, 1986);
- Скала за оценка на екстернализирани проблеми (Калчев, 2008, трета глава);
- Скала на М. Дейвис за оценка на емпатията – Индекс на междуличностната реактивност (Davis, 1983a);
- Кратка българска версия на въпросника на Ф. Кулидж за личностни разстройства (CATI, Coolidge, 1993), конструирана само с българска изводка (Калчев, 1997; 2003).

1. Връзки със Скалата *Предъвкване–разпадане на негативния опит* (Caprara, 1986). Съдържанието на конструкта вече беше представено накратко (с. 100). Данните от експлораторния и конфирматорен факторен анализ ($N=1000$, ученици от 7.–12. клас и студенти) свидетелстват в полза на трифакторно решение: (1) *Обидчивост* (5 айтема), (2) *Злопаметност* ($N=5$) и (3) *Отмъстителност* ($N=6$). (Смисловото ранжиране на трите конструкта е представено на с. 100.)

Очакват се по-силни корелации на общия показател с когнитивните компоненти на агресията (*Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм*) и по-слаби връзки с афективния (*Гняв*) и инструменталните компоненти (*Физическа и Вербална агресия*). От друга страна, в съответствие с получените и по-рано резултати

на равнище компоненти се прогнозират по-силни връзки на *Отмъстителност* с инструменталните/поведенчески аспекти – видовете агресия.

Общите данни за двета инструмента: МСА и *Предъвкване–разпадане на негативния опит* са от 292 ученици (пълни протоколи) от 7.–12. клас, 105 момчета (36%), 184 момичета (63%) и 3 непосочили (1%). Стойностите на α на Кронбах за *Обидчивост*, *Злопаметност* и *Отмъстителност* (0,71, 0,71 и 0,82) са съпоставими с получените от цялата извадка; α за общия показател (0,86) също е в рамките на приемливите стойности. Резултатите са анализирани на две равнища: единични корелации и структурни модели (с помощта на LISREL 8.72). В таблица 3.5. са представени единичните връзки (r на Пирсън) между двета инструмента.

Таблица 3.5. Корелации на Пирсън между МСА и скалата „Предъвкване–разпадане на негативния опит“ (Caprara, 1986) – общ бал и компоненти (N=292)

	Предъвкване– разпадане	Обидчивост	Злопаметност	Отмъстителност
Физическа	0,38	0,17	0,28	0,47
Вербална	0,35	0,20	0,33	0,33
Индиректна	0,47	0,23	0,33	0,56
Гняв	0,46	0,33	0,34	0,45
Враждебност	0,48 (0,46)	0,59 (0,56)	0,30 (0,28)	0,31 (0,28)
Недоверие	0,37	0,26	0,35	0,30
Морален скептицизъм	0,35	0,30	0,33	0,25

Забележка: Тъй като във *Враждебност* участва един от айтемите от скалата на Д. Капрара, при корелациите с тази скала в скоби са показани стойностите на r след отстраняването на айтема от *Враждебност*.

В съответствие с предварителните очаквания общият показател за предъвкване на негативния опит корелира значимо с *Враждебност*, но с близки стойности са и връзките с *Гняв* и *Индиректна агресия*. Значимата корелация с гнева – конструкт, близък до дефинирания от Д. Капрара „раздразнителност“, също може да се интерпретира в съответствие с тезата за индивидуалните различия при детерминациията на агресивното поведение (вж. по-горе, също Caprara et al., 1994; 2007). От друга страна, индиректната агресия по правило

не е спонтанна и импулсивна, а включва предварително обмисляне и планиране, т.е. предполага устойчивост и „съхраняване“ на агресивното намерение за продължителен период от време. Това е причина да се очаква и корелацията с „враждебните предъвквания“. Като цяло обаче връзките на общия показател с индиректна агресия, гняв и враждебност не се различават. Диференциация обаче се забелязва на равнище компоненти: *Обидчивост* корелира по-силно с враждебност, по-слабо – с гнева, и още по-слабо – с видовете агресия. Подобен резултат отразява представата за съдържанието на оценявания конструкт: „фиксиране“, натрупване на негативен опит (преживяна обида, унижение), но без нагласи за отмъщение и реванш¹. *Отмъстителност* корелира по-слабо с враждебност, но по-силно – с гнева и с физическа и индиректна агресия. Подобен резултат, от една страна, подкрепя разграничаването на компонентите в рамките на общия показател за *Предъвкане–разпадане на негативния опит* – чрез различния тип връзки с външни променливи, а от друга, предлага предварително потвърждение на идеята за тяхното диференциране чрез наличието на агресивно намерение и нагласи за реванш/отмъщение (в по-малка степен при *Обидчивост*, в по-голяма – при *Отмъстителност*, като от гледна точка на връзките с видовете агресия *Злопаметност*, изглежда, заема междинна позиция).

Без подробно да се анализират корелационните коефициенти по пол, данните показват, че при момчетата се наблюдава по-силна връзка между *Обидчивост* и *Враждебност* ($r=0,64$; $0,61$ след изключване на общия айтем за двете скали; вж. по-горе). При момчетата r е $0,49$ и $0,46$ след изключване на общия айтем. Между *Отмъстителност* и *Индиректна агресия* r е $0,59$ (при момчетата е $0,52$). За сметка на това при момчетата е по-силна връзката между *Отмъстителност* и *Физическа агресия* ($r=0,54$; при момичетата: $0,46$).

В заключение: единичните корелации като цяло отговарят на предварителните очаквания, но отчасти маскират връзките на двата конструкта, тъй като не отчитат зависимостите между самите компоненти. По тази причина на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурни модели (с помощта на

¹ В тази връзка би могло да се спекулира дали при „обидчивите“ хора по-високото равнище на враждебност не се обуславя от неотреагирания (чрез агресивни действия) гняв.

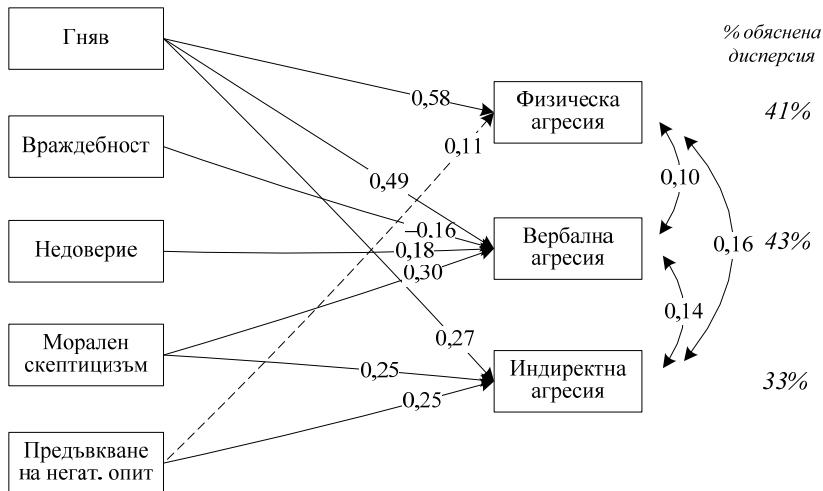
LISREL 8.72) с въвеждането едновременно на всички променливи. Както при анализа на взаимоотношенията между компонентите на МСА (втора глава, § 2.3.), последователно са проверени два типа структурни модели: (1) въз основа на теоретични съобразения видовете агресия – физическа, вербална и индиректна, се дефинират като зависими променливи, а всички останали компоненти на двете скълти – като независими променливи, „детерминиращи“ агресивните действия, и (2) гневът се въвежда едновременно като зависима и независима променлива, т.е. в качеството на медиатор, пренасящ ефекта върху агресивните действия. За разлика от по-рано направените анализи (втора глава, § 2.3.) по ради по-малкия брой изследвани лица ($N=292$) всички структурни модели са оценени на равнище наблюдавани променливи (с формиране на показателите въз основа на сировия бал по скълите). За да се избегне изкуственото завишаване на силата на връзките, при всички структурни модели от *Враждебност* е изключен общийят айтем с *Обидчивост* (от Скълата за предъвкване на негативния опит).

При първия вариант на структурирен модел първоначално към компонентите на МСА е добавен общийят показател за предъвкване-разпадане на негативния опит (вж. фигура 3.4.¹).

Получените резултати показват, че след отчитане на връзките с компонентите на МСА общийят показател има *самостоятелни* директни ефекти върху индиректна и физическа агресия (в последния случай коефициентът е близо до статистически незначимата стойност). Резултатите могат да се сравнят с получените за взаимоотношенията между компонентите на агресивността, получени от цялата извадка ($N=1204$) (втора глава, §3.2.). Въпреки че представените на фигура 3.4. резултати са от малка част от нормативната извадка, при това получени при оценка на равнище *наблюдавани* променливи, данните като цяло са сходни (въпреки различния процент обяснена дисперсия – срв. с фигура 2.5., с. 79).

На следващия етап в модела са въведени компонентите на общий показател за предъвкване (вж. фигура 3.5.).

¹ В модела са освободени и значимите ковариации (корелации в стандартизираното решение) на необяснената дисперсия на зависимите променливи (вж. бележката под черта на с. 77).

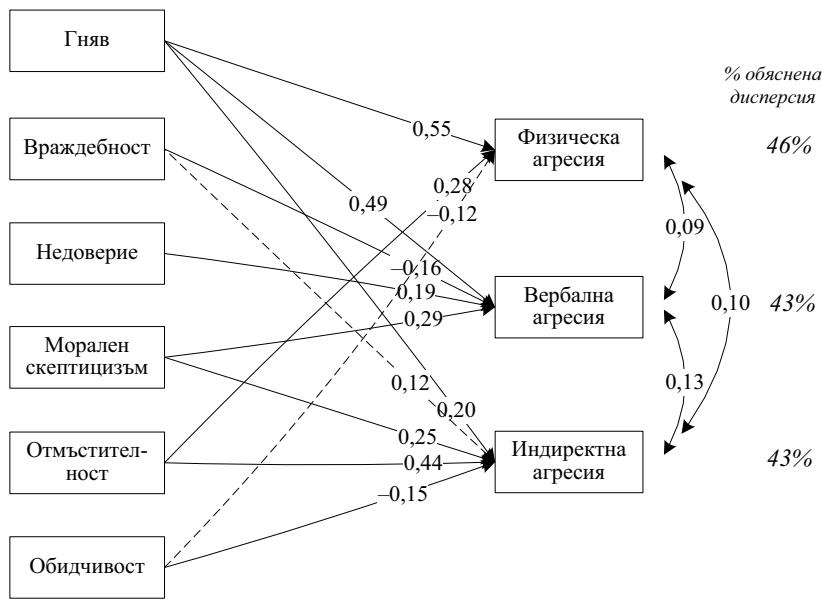
Забележка: — — $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.4. Структурен модел на компонентите на МСА и общия показател за предъвкване на негативния опит ($N=292$)

Тези резултати показват, че след отчитане на връзките с останалите независими променливи *Злопаметност* (от скалата за предъвкване) няма самостоятелни ефекти върху агресията. При *Отмъстителност* обаче са налице директни (и по-силни ефекти в сравнение с тези на общия показател) върху индиректна и физическа агресия, но *Обидчивост* влиза в регресионното уравнение с отрицателни стойности. Отрицателните коефициенти, включително и този на *Враждебност* \rightarrow *Вербална агресия*, при положителни единични корелации (таблица 3.5.) могат да се интерпретират от гледна точка на ролята им на потискащи променливи – вж. и втора глава, § 2.3. (отрицателният ефект *Враждебност* \rightarrow *Вербална агресия* всъщност възпроизвежда данните върху цялата извадка; вж. фигура 2.5., с. 79).

За илюстрация на допускането за отрицателните регресионни коефициенти като дължащи се на отчитане на връзките на *Обидчивост* с *Отмъстителност* и на *Враждебност* с *Недоверие* и *Морален скептицизъм*, както и по-рано (втора глава, § 2.3.), моделът на фигура 3.5. е редуциран в два варианта – чрез изключване *Обидчивост*, *Недоверие* и *Морален скептицизъм* или на *Обид-*

чивост и Враждебност. Оценката на двета модела след отстраняване на незначимите пътеки е представена на фигура 3.6.

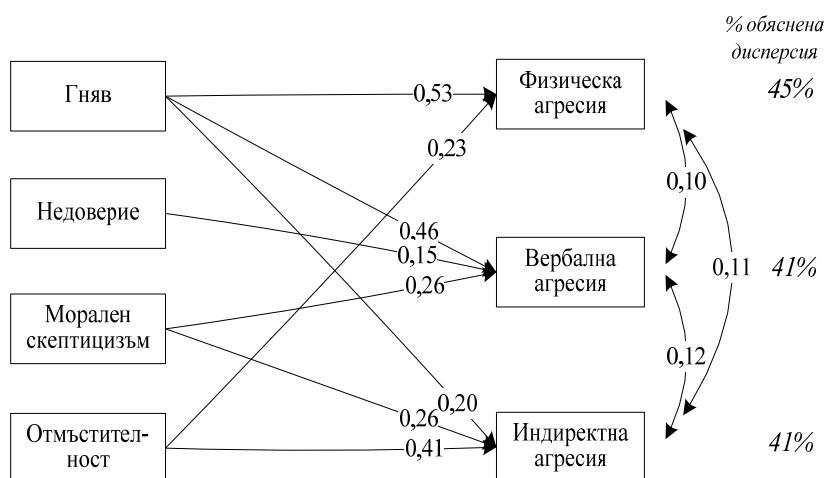
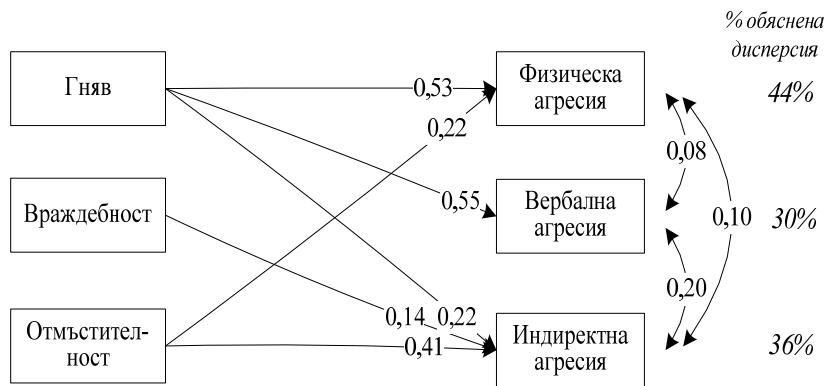

Забележка: — — p<0,05; — p<0,01.

Фигура 3.5. Структурен модел на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит (N=292)

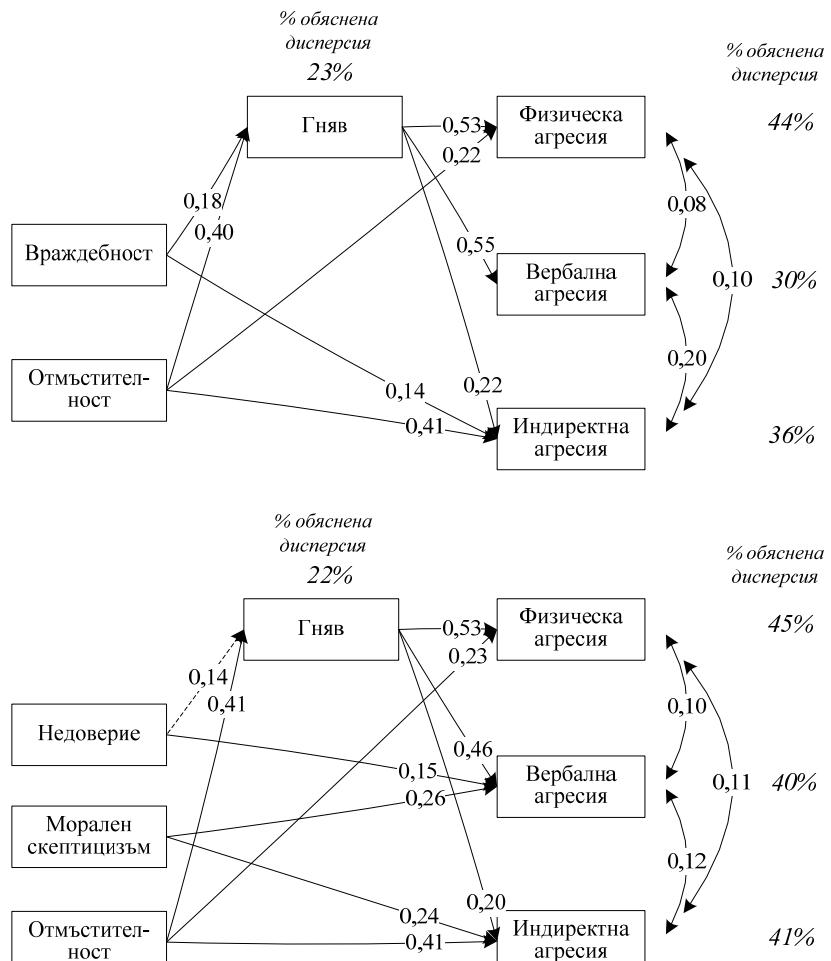
Ефектите на компонентите на МСА отново възпроизвеждат получените на латентно равнище върху цялата извадка и няма да се обсъждат допълнително. От гледна точка на дискутирания проблем (конструктната валидност на МСА) от съществено значение са идентифицираните преки ефекти на *Отмъстителност*, съгласуващи се и с теоретичните представи за този компонент на „враждебните предъвквания“ като съдържащ най-голям потенциал за агресивни действия.

За да се провери предположението за наличие и на значими индиректни ефекти на независимите променливи, двета редуцирани модели (фигура 3.6.) са преобразувани чрез дефинирането на гнева като променлива-медиатор. Оценката на двета модела (след *отстраняване* на незначимите пътеки) е представена на фигура 3.7.

Забележка: — p<0,01.

Фигура 3.6. Редуцирани структурни модели на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит (N=292)

Забележка: - - - $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.7. Структурни модели на компонентите на МСА и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит с медиаторна роля на гнева ($N=292$)

Данните за *Отмъстителност* (новият компонент в модела, в сравнение с данните върху цялата извадка; срв. с втора глава, §2.3., фигура 2.8.) показват значими директни и индиректни ефекти. По отношение на физическата агресия двата вида ефекти

са съпоставими по размер¹: 0,21/0,22 и 0,23/0,23, но при индиректна агресия прекият ефект (0,41/0,40) е значително по-силен от индиректния (0,09/0,08). Следователно при високо равнище на отмъстителност е по-вероятно индиректните форми на агресия да не се опосредстват от гнева.

В заключение: както беше посочено (втора глава, §2.3.), представените структурни отношения на фигури 3.4.–3.7. се базират на теоретични аргументи, но не могат да се обосноват емпирично с асоциативен тип данни. От тази гледна точка са възможни и друг тип модели. Например, когато обсъждат значимата корелация между *враждебните предъвквания и раздразнителността* (конструкт, близък по дефиниция до гнева от настоящата скала) Д. Капрара и съавтори посочват, че раздразнителността може:

1. да се разглежда като предпоставка за враждебни предъвквания, които да се тълкуват като „хладна“ нейна експресия, повлияна от възрастовото съзряване и културата (с развитието се подобрява контролът върху гневните реакции, докато културните очаквания налагат условията, при които раздразнителността „се разсейва“ или се трансформира в цели на отмъщение в съгласие с нормите и ценностите на общността);
2. да се подхранва от враждебните предъвквания, например когато търсенето на възмездие/отмъщение прави човек особено чувствителен към всяко подобие на провокация.

За оценката на каузалните връзки обаче се изискват лонгитюдни данни (Caprara et al., 2007) и при анализа на отношенията между гнева (раздразнителността) и враждебните предъвквания те са възможни и в двете посоки. Представените по-горе модели оценяват една от тях (*Отмъстителност* → *Гняв* → *Агресия*), но високата

¹ Както беше посочено, стандартизираният индиректен ефект се изчислява като произведение на двата структурни коефициента – например индиректният ефект на *Отмъстителност* върху *Физическа агресия*: $0,40 \times 0,53 = 0,21$ (или $0,41 \times 0,53 = 0,22$ според втория модел). Както показват данните на фигура 3.7., *Недоверие* също се характеризира с индиректен ефект, въпреки че пътеката към *Гняв* е близо да статистически незначимата стойност (при $p < 0,05$). При *Морален скептицизъм* → *Гняв* също е налице тенденция за положителна връзка, но при $p < 0,15$.

степен на съответствие на модела с емпиричните данни¹ не означава доказването му, а го оценява като един от възможните.

В заключение: оценката на *структурните* модели, включващи компонентите на МСА и на скалата за „предявяване–разпадане“ на негативния опит, отговарят на предварителните очаквания за отношенията между конструктите и от тази гледна точка подкрепят валидността на МСА.

2. Връзки със скалата за оценка на екстернализирани проблеми (Калчев, 2008, трета глава). Заедно с „интернализираните“ (тревожност, страхове, депресия, отдръпване, соматизация), „екстернализираните“ проблеми представят двата основни класа проблеми на развитието (Achenbach & Edelbrock, 1978)². Макар и не особено популярна в академичните учебници, посочената дихотомия присъства в двете най-широко използвани системи за оценка на детето: тази на Т. Ахенбах за емпирично базирано оценяване (*Achenbach System of Empirically Based Assessment*, ASEBA – CBCL, вж. <http://www.aseba.org/products/cbcl6-18.html>) и на С. Рейнолдс и Р. Кампхаус (Поведенческа система за оценка на децата – *Behavior assessment system for children*, BASC, Reynolds & Kamphaus, 1992).

За разлика от нозологичната парадигма, използвана при класификацията на психичните разстройства (DSM-IV), разграничаването на „екстернализираните“ и „интернализираните“ проблеми на развитието се базира на индуктивен подход, т.е. извличане на синдромите от проблеми с помощта на многомерни статистически анализи на големи извадки. По отношение на първичните синдроми интернализираните и екстернализираните проблеми на развитието се формират като интегративни показатели (фактори от втори ред). Наличието на тези два големи класа проблеми ем-

¹ За да се избегне претоварването на текста със статистически показатели, индексите за степен на съответствие на моделите са пропуснати в изложението. Индексите на всички модели на фигури 3.4.–3.7. са в рамките на приемливите или високите стойности, но това се дължи и на относително по-малкия брой степени на свобода.

² Както следва и от самото название, двета класа поведение могат да се характеризират и като насочени навътре (към себе си) или навън (към средата и другите хора), а също и като резултат от прекален или недостатъчен контрол върху собствените действия.

прично е защитено в CBCL и в BASC. В първия случай „Екстернализирани проблеми“ обединяват скалите за *Агресия* и *Деликвентно поведение* (преименувана в изданието на CBCL от 2001 г. на *Нарушаващо правилата поведение*), а във втория –*Агресия, Хиперактивност и Проблеми на поведението*.

В съответствие с посочената позиция айтемите от *Скалата за екстернализирани проблеми* (Калчев, 2008) са формулирани въз основа на няколко източника: диагностичните критерии за разстройство на поведението от DSM-IV, вкл. и част от критериите за неподчинение и противопоставящо се поведение, както и метааналитичния обзор на данните за двете разстройства на П. Фрик и съавтори (Frick et al., 1993, цит. по Barkley et al., 1999, р. 19), класифициращ проблемното/деструктивно поведение с помощта на две дименсии: „открити–прикрити“ и „деструктивни–недеструктивни“ форми. Айтеми за оценка на хиперактивността (по критериите на DSM-IV) не са формулирани. Слабият самоконтрол и неовладяното, импулсивно поведение се оценяват чрез гневни изблици, агресивни реакции или необмислени действия (напр. „Да вършиш неща, за които после да съжаляваш“). Въпреки че се базира и на критерии за разстройство на поведението, скалата не е предназначена за диагностични заключения от подобен характер. Тя не включва айтеми за по-тежки антисоциални прояви (използване на оръжие, подпалвачество, кражби с взлом, жестокост към животни и т.н.), но съдържа допълнителни признания за „полеки“ нарушения на нормите (напр. мамене по време на изпит, използване на груб циничен език), които се срещат значително по-често.

Въпросникът е самоописателен и изследваното лице отговаря с помощта на 5-степенна скала колко често се е ангажирало с даденото поведение през текущата учебна година¹: *Нито веднъж, 1-2, 3-4, 5-6 и 7 и повече пъти*. Скалата включва 27 твърдения, условно разграничени в няколко частично припокриващи се тематични области:

¹ Ако изследването се провежда през втория учебен срок. Ако е през първия учебен срок, времевата рамка се дефинира като „през тази календарна година“. Вариацията в инструкцията цели да осигури приблизително равен времеви интервал на ретроспективна оценка.

1. *Физическа агресия*¹ (напр. „Да участваш в сбивания“).
2. *Вербална агресия* (напр. „Да крещиш, да викаш на някого, който те е ядосал“).
3. *Слаб самоконтрол – неовладяно, гневно/импулсивно поведение* (напр. „Да си изпускаш нервите и да избухваш“, „Да вършиш неща, за които после съжаляваш“).
4. *Конфликти в трите основни социални мрежи* („Да се каraph с родителите си [с учителите; със съучениците]“).
5. Проблемни отношения с родителите (напр. „Да бягаш от къщи“).
6. *Употреба на алкохол и дрога* („трева“) („Да пиеш повече от три бира или повече от 300 мл“, „Да пушиш „трева““).
7. *Нарушаване на нормите – широк диапазон от форми на поведение: от по-леки простишки, напр. мамене по време на изпит, бягства от час, използване на груб, циничен език, до по-тежки прояви: подправяне на документи, дребни кражби, отсъствия от дома по цяла нощ без знанието или разрешението на родителите и др.*
8. *Поведение, сочещо по-серииозно нарушаване на нормите/асоциални прояви* („Да викат родителите ти в училище“, „Да те изпращат при директора“, „Да си имаш неприятности с полицията“).
9. *Суицидни мисли* (един айтем: „Да ти минава мисълта да сложиш край на живота си“)¹.

¹ Агресията е същностна част на екстернализираните проблеми, но при конструирането на инструмента айтеми от оригиналния въпросник на А. Бъс и М. Пери (1992) не са използвани. В склата обаче участват три сходни, но не идентични като съдържание айтема, използвани при конструирането на МСА (по един от *Вербална, Физическа агресия и Гняв*); срв. например: „Случвало се е да заплашвам някои от познатите си“ (*Натълно вярно, По-скоро вярно, Трудно е да се каже, По-скоро вярно, Изцяло невярно*) с „(Колко често се е случвало през тази учебна година) да заплашваш някого, за да го накараш да направи това, когото искаш?“ (*Нито веднъж, 1-2, 3-4, 5-6 и 7 и повече пъти*). В тази връзка трябва да се посочи и по-строгият поведенчески подход за оценка на агресивните прояви при *Екстернализирани проблеми*: склата не съдържа айтеми за нагласи и отношения, а само описание на конкретно поведение, като се изисква отговор за честотата, с която то е извършвано през посочения период. Накратко, тъй като не са идентични по съдържание и формат, трите сходни айтема не са отстранени от *Екстернализирани проблеми* при анализа на връзките между двата инструмента.

Структурата на айтемите от скалата за екстернализирани проблеми е анализирана на базата на данни за 1377 ученици от 8. до 11. клас с помощта на експлораторен (по алгоритъма на минималните остатъци – *MINimum RESiduals, MINRES*) и конфирматорен факторен анализ (чрез LISREL 8.72). Те свидетелстват за наличието на два големи фактора², първият от които може да се означи като *Слаб самоконтрол* (11 айтема). С най-високи тегла по него са:

- „Да крещиш на някого, който те е ядосал.“
- „Да си изпускаш нервите и да избухваш.“
- „Да се караш и да се разправяш с някого от съучениците си.“
- „Да се караш с родителите си.“

Във втория фактор, обозначен като *Нарушаване на нормите*, (14 айтема) с високи тегла са:

- „Да си имаш неприятности с полицията.“
- „Да пушиш „трева“ (марихуана).“
- „Да подправяш документи (бележки в бележника, друго).“
- „Да си откраднеш нещо дребно (от магазин, сергия).“
- „Да не се прибираш по цяла нощ вкъщи, без знанието/разрешението на родителите си.“

Сравнението по пол (и на латентно равнище и на равнище сумарен бал) показва разлики в полза на момчетата – слабо изразени по *Слаб самоконтрол* ($p<0,05$), но подчертани по *Нарушаване на нормите* ($p<0,001$).

Общи данни (пълни протоколи) за Скалата за екстернализирани проблеми с MCA са налице за 375 ученици от 8.–11. клас (с

¹ От емпирична гледна точка суицидните мисли, отразявачи „автоагресия“, се разпределят не към „екстернализираните“, а към „интернализираните“ проблеми (вж. напр. Garnevski & Diekstra, 1997). Според получените и със скалата за екстернализирани проблеми данни този айтем е с ниски тегла и по двата извлечени фактора.

² Конструирането и психометричните характеристики на инструмента се обсъждат във втората част от настоящото изследване (П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст*. Част 2, втора глава, под печат).

преобладаващо участие на 8. и 9. клас), от тях – 166 момчета, 208 момичета и 1 непосочил. Вътрешната съгласуваност на *Слаб самоконтрол* ($\alpha=0,86$) и *Нарушаване на нормите* ($\alpha=0,83$) са близо до получените в нормативната извадка. Корелацията между двета фактора (на равнище супер бал $r = 0,67$) също е съпоставима с получената за всички изследвани лица. Както и по-рано, връзките между двета инструмента са анализирани първо на равнище единични корелации (r на Пирсън), а след това в рамките на структурни модели (чрез LISREL 8.72).

Какви предварителни очаквания могат да се формулират по отношение на връзките между двета оценявани конструкта? Агресивното поведение по традиция се разглежда като аспект на поширок кълстър проблемно поведение (*conduct problems*) – начин на живот, характеризиращ се с импулсивност, безответственост, пренебрегване на правата на другите и правилата на поведение в различни социални мрежи (вкъщи и в училище), свързан с повишен рисков от безразсъдно и отклоняващо се поведение. От тази гледна точка се очаква значима корелация на видовете агресия и със *Слаб самоконтрол*, и с *Нарушаване на нормите*. Диференцирана връзка се прогнозира по отношение на *Гняв*: по-силна – със *Слаб самоконтрол*, и по-слаба – с *Нарушаване на нормите*. От една страна, айтемите от първата скала описват поведение, което е резултат на недостатъчен самоконтрол/неспособност за справяне със силния гняв, а от друга, очевидно нарушаването на нормите невинаги се обуславя от гневни реакции и неовладяно поведение.

Данните в таблица 3.6. като цяло съответстват на предварителните очаквания: трите вида агресия корелират значимо и с двета компонента на екстернализирани проблеми, а връзката на гнева е по-силна със *Слаб самоконтрол*. „Когнитивните“ компоненти на агресивността – *Враждебност*, *Морален скептицизъм* и *Недоверие* – са по-слабо асоциирани с екстернализираните проблеми (при последната скала връзките дори са незначими). Прави впечатление също така, че в сравнение с вербалната и индиректната агресия, физическата по-силно се свързва с нарушаването на нормите.

Таблица 3.6. Корелации на Пирсън между компонентите на МСА и компонентите на скалата Екстернализирани проблеми (N=375)

	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите
Физическа	0,51*	0,49*
Вербална	0,50*	0,36*
Индиректна	0,40*	0,32*
Гняв	0,58*	0,28*
Враждебност	0,33*	0,18*
Морален скептицизъм	0,29*	0,21*
Недоверие	0,12	0,08

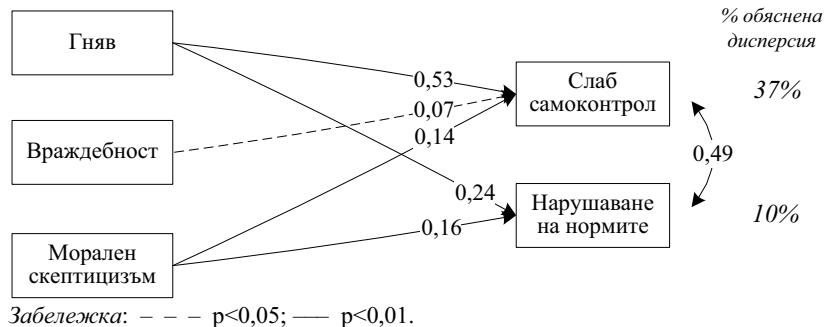
Забележка: * $p < 0,01$ след корекция за множествени сравнения Bonferroni

На следващия етап ефектите на *Гняв*, *Враждебност*, *Морален скептицизъм* и *Недоверие* върху *Слаб контрол* и *Нарушаване на нормите* са анализирани в рамките на структурен (*path*) модел, на равнище наблюдавани променливи, с отчитане на връзките между предикторите. Теоретичният аргумент за различаването на не-зависимите и зависимите променливи в случая се заключава в характера на оценяваните конструкти: както беше посочено, оценката на *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* означава строг поведенчески подход – отговори за честотата на проява на конкретни форми на поведение (съответно гневът, враждебността, моралният скептицизъм и недоверието се разглеждат като предпоставки за тези форми на поведение). Оценката на модела след отстраняване на незначимите пътеки¹ е представена на фигура 3.8.

Изходният структурен модел е модифициран с дефинирането на гнева като променлива-медиатор. В този случай се очаква *Слаб самоконтрол* (поведението, което е резултат от недостатъчен самоконтрол) в по-голяма степен да е опосредстван от гнева. В частност, интерес представлява и въпросът за наличието на директни пътеки от *Враждебност* и *Морален скептицизъм* към *Слаб самоконтрол* (или даденият тип поведение изцяло ще се

¹ Както и на равнище единични корелации, при *Недоверие* отсъстват значими ефекти и по тази причина променливата не е представена в модела.

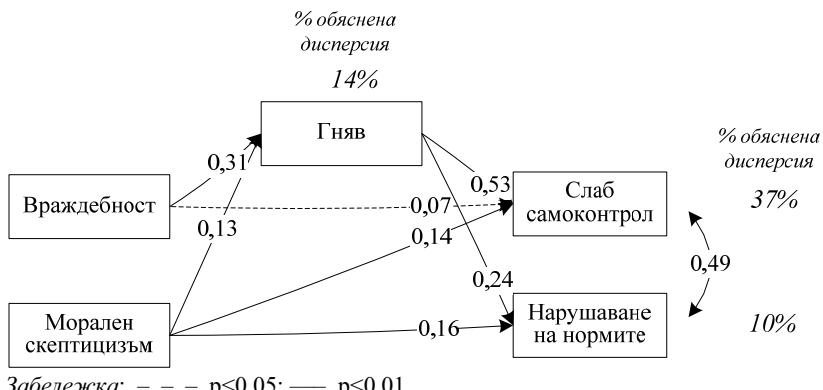
опосредства от гнева). Оценката на модифицирания модел е представена на фигура 3.9.¹.

Фигура 3.8. Ефекти на Гняв, Враждебност и Морален скептицизъм върху компонентите на Екстернализирани проблеми (стандартизирано решение, $N=375$)

Получените резултати показват, че заложените в модела променливи прогнозират по-добре *Слаб самоконтрол* (37% обяснена дисперсия) с очакван най-силен ефект на гнева. *Нарушаване на нормите* в по-малка степен може да се обясни в рамките на модела. Дефинирането на медиаторната променлива идентифицира индиректните ефекти на *Враждебност* и *Морален скептицизъм* върху *Слаб самоконтрол* – чрез гнева. От друга страна, директният ефект на *Морален скептицизъм* върху нарушаване на нормите очевидно може да се интерпретира съдържателно (нагласи от типа „Повечето хора са честни само от страх да не ги хванат“, „Повечето хора биха използвали и нечестни средства, за да спечелят“ могат да служат като предпоставка/оправдание за собственото поведение).

¹ Двата модела са с еднакъв брой оценявани параметри (и само с една степен на свобода; $\chi^2_{(1)}=0,90$, незн.), тъй като вместо свободните ковариации на *Враждебност* и *Морален скептицизъм* с *Гняв*, във втория случай се дефинират пътеки към гнева (променливата медиатор). И при двата модела двустранната стрелка в дясната част обозначава корелацията на необяснената дисперсия на зависимите променливи (0,49; корелацията между *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*, както беше посочено, е 0,67).

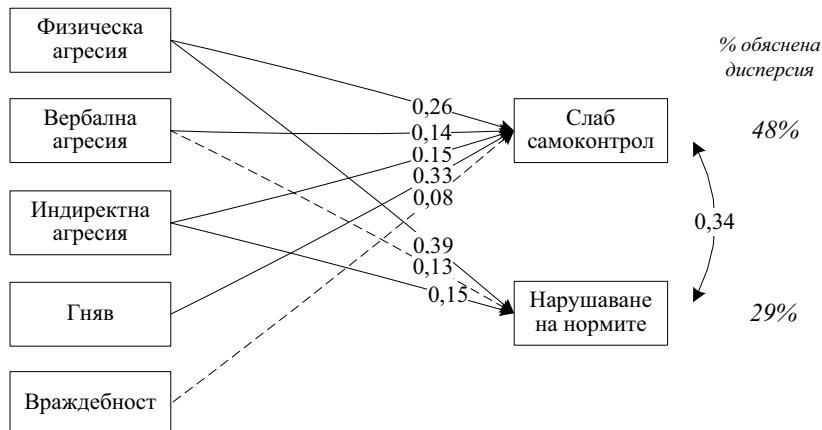

Забележка: — — — $p < 0.05$; — — $p < 0.01$.

Фигура 3.9. Ефекти на Враждебност и Морален скептицизъм върху компонентите на Екстернализирани проблеми, с медиаторна роля на Гняв (стандартизирано решение, N=375)

Основният проблем в получените резултати е малкият процент обяснена дисперсия на *Нарушаване на нормите* – в разрез с предварителните очаквания заложените в модела променливи слабо прогнозират подобен тип поведение. Обяснение за това предлагат и единичните корелационни връзки (вж. таблица 3.6.): всъщност най-силно с нарушаване на нормите корелират видовете агресия, разглеждани дотук само като зависими променливи (поведенчески аспект на агресивността) и заради това изключени от моделите на фигури 3.8.–3.9. От друга страна, в рамките на многомерната скала за агресивност физическа, вербална и индиректна агресия се оценяват като личностни променливи – като диспозиция да се реагира с агресивни действия за постигане на личните цели. *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* (от „Екстернализирани проблеми“) се оценяват в директен (по-строг) поведенчески смисъл като честотата, с която конкретни форми на поведение са били извършвани в рамките на даден период от време. От тази гледна точка има основание диспозициите (склонността да се реагира по определен начин) да се разглеждат като предпоставка за честотата, с която даденото поведение е било из-

вършвано. По тази причина моделът на фигура 3.9. е разширен с включването на трите вида агресия (вж. фигура 3.10.).¹

Забележка: — — $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.10. Ефекти на компонентите на МСА върху компонентите на Екстернализирани проблеми (стандартизирано решение, N=375)

След разширяване на модела и отчитане на връзките между компонентите на МСА само трите вида агресия са със значими ефекти върху нарушаване на нормите и обясняват значително по-висок процент от дисперсията (пътеките на *Морален скептицизъм* към двете зависими променливи са положителни, но не достигат статистически значими стойности – $p < 0,15$).

В модела на фигура 3.10. прави впечатление и значително по-силният ефект на *Физическа агресия* върху нарушаване на нормите. Този извод може да се илюстрира чрез връзките на физическа агресия с оценявани конкретни форми на поведение (отговорите се дават след въвежданция въпрос „Колко често се е случвало през тази учебна година?“):

1. Да нарации сериозно някого при сбиване (17,5% от момичетата и 6,3% от момичетата в изследваната извадка са

¹ Оценката на степена на съответствие на модела след отстраняване на незначимите пътеки свидетелства за незначима стойност на χ^2 ($\chi^2_{(1)} = 1,13$, незн.).

отговорили *1-2 или повече пъти*¹). Прогностичните възможности на физическа агресия са оценени чрез ROC-кривата и показателите за сензитивност и специфичност². Според получените резултати площта под ROC-кривата, сензитивността и специфичността на бала по *Физическа агресия* при избора на оптимална критична точка са съответно – за момчетата: 0,84, 0,79 и 0,74; за момичетата: 0,92, 0,85 и 0,79.

2. *Да си имаш неприятности с полицията* (17,5% от момчетата и 6,3% от момичетата в изследваната извадка са отговорили *1-2 или повече пъти*, без това да означава съвпадение на групите с въпроса по-горе). Данните за ROC-кривата, сензитивността и специфичността на общия бал по физическа агресия са съответно – момчета: 0,70, 0,72 и 0,64; за момичетата: 0,88, 0,85 и 0,85.
3. *Да пушиш трева (марихуана)*. Тук прогностичните възможности на физическа агресия се увеличават, ако отговорили те, че са пушили трева *7 и повече пъти*, се противопоставят на останалите. 6% от момчетата и 3,8% от момичетата при този критерий попадат в целевата (проблемната) група, а показателите на *Физическа агресия* са съответно: 0,75, 0,70 и 0,92; за момичетата: 0,89, 0,88 и 0,65³.

Значението на посочените резултати не трябва да се надценява, тъй като, от една страна, те се нуждаят от валидизиране с независима извадка, а от друга, базираните на отговор на отделен въпрос оценки по дефиниция са с по-ниско равнище на надеждност. Тук те се използват като илюстрация за значението на физическата агресия като рисков фактор за по-широк кръг проблемно поведение. Следователно при интерпретацията на данните

¹ Резултатите за цялата извадка, както и психометричните характеристики на скалата за екстернализирани проблеми са представени във втората част на настоящото изследване (П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, втора глава, под печат).

² За популярно изложение на посочения подход вж. Chu (1999).

³ За конструирането на Индиректна скала за употреба на психоактивни вещества, включваща като компонент и оценка на асоциални прояви/девиантен контекст, вж. Калчев (2008).

оценката на физическа агресия (особено при момичетата, за които високите равнища са още по-нетипични) изисква специално внимание. Същевременно асоциирането на агресията (и най-вече на физическите форми) с други форми на нарушащо нормите поведение се съгласува както с теоретичните представи, така и с многобройни емпирични изследвания и от тази гледна точка подкрепя конструктната валидност на МСА.

3. Връзки с кратката българска версия на въпросника на Ф. Кулидж за личностни (личностови) разстройства/стилове (CATI, Coolidge, 1993). Скалата е самооценъчна и е преминала през няколко етапа на апробация у нас (Калчев и съавт., 1994; Калчев, 1997; Kalchev et al, 1997). Кратката версия на инструмента има скринингов характер (117 въпроса) и е разработена само с българска извадка с данни в младежка (Калчев, 1997) и юношеска възраст (Калчев, 2003)¹. Въпросникът оценява десетте личностни разстройства, дефинирани в DSM-IV, двата типа разстройства, зададени като допълнение към DSM-IV (пасивно-агресивно и депресивно), както и „наследените“ от DSM-III-R себеувреждащо и садистично личностно разстройство². Въз основа на отговорите (с помощта на 4-степенна Ликертовска скала) се формира дименсионалната оценка по четиринаесетте личностни разстройства (стилове)³.

¹ Резултати за връзките на CATI (кратка версия) с първия вариант на въпросника на А. Бъс и М. Пери са публикувани в Калчев (2005б).

² Въпреки че себеувреждащото и садистичното личностно разстройство официално не се диагностицират в DSM-IV, оценката им представлява значителен изследователски и практически интерес (вж. напр. Cruz et al., 2000; Spitzer et al., 1991; Shainess, 1997).

³ Обработката на данните позволява и категориална оценка въз основа на брой изпълнени диагностични критерии (Калчев, 1997). Нито категориалният, нито количественият (дименсионалният) подход (вж. по-подробно Калчев, 2003, с. 408–424) сами по себе си не могат да служат за диагностични заключения. Изложението по-долу ще се ограничи с резултатите от дименсионалния подход и за да се избегне смесването с клиничната терминология, за означаване на оценияваните конструкти вместо „личностно разстройство“ ще се използва терминът „личностен стил“. Той е предпочитан пред „личностно разстройство“, тъй като не се асоциира директно с психопатология и не поставя толкова строги изисквания за устойчивост и стабилност в различни ситуации. Чрез него отчасти се схема противоречието между развиващите се личностни механизми в юношеска

Предварителните предположения за връзките на кратката форма на CATI с компонентите на MCA могат да се обобщят в няколко пункта:

1. Очаква се инструменталните компоненти (физическа, вербална и индиректна агресия) да се асоциират със:
 - *антисоциалния личностен стил* (в адаптивния си вариант „Авантуристът“; Олдхэм и Морис, 1997), характеризиращ се с пренебрегване на социалните норми и правата на другите, раздразнителност и агресивност, водещи до сбивания и нападания, както и липса на угризения за причиненото страдание (DSM-IV);
 - *садистичния личностен стил* (чийто адаптивен вариант се дефинира директно като „Агресивен тип“) с характерните за него нагласи за използване на заплахи и принуда до степен на физическо насилие с цел доминиране и подчинение на останалите;
 - значима, макар и по-слаба връзка се прогнозира и с *нарцистичния личностен стил* – аргантно, надменно поведение, липса на емпатия, експлоатиращ, манипулиращ характер на отношенията с другите, грандиозно чувство за собственото значение и привилегированост, съчетани с нестабилен, „чуплив“ характер на самооценката, които са предпоставка за агресия¹. При *антисоциалния стил* вероятно ще преобладават директните форми на агресия (физическа и вербална) – неовладяваното, безразсъдно поведение означава директни атаки, а не „обходни“ маневри и социална манипулация), докато при *садистичния* и *нарцистичния*

възраст и устойчивия, диспозиционен характер на феномена (вж. кратка дискусия по проблема в Калчев, 2003, единадесета глава).

¹ Нарцистичният тип обаче по правило не е проактивно агресивен – агресивните действия обикновено са резултат от т. нар. „заплашен еготизъм“ – ситуацията, в която крайно фаворизираната, но „крехка“ и „чуплива“ самооценка е поставена под съмнение или е заплашена от друг човек или от обстоятелствата (Baumeister et al., 1996; 2000). За обсъждане на въпроса за връзката на равнището (и характера) на самооценката и агресията вж. също Калчев, 2003, с. 294–299).

стил няма основанията предварително да се изключват индиректните форми на агресия.

2. Афективният компонент (*Гняв*) „ще се предвижда“ на първо място от *граничния личностен стил* с характерните за него импулсивност, емоционална неуравновесеност и гневни изблици.
3. Когнитивните компоненти (*Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм*) е по-вероятно да се асоциират с *параноидния личностен стил* („Бдителния тип“) с присъщото му недоверие, подозрителност и злопаметност. Повисоки равнища на враждебност (негодуване) могат да се очакват и при *пасивно-агресивния стил* (с характерните за него негативистични нагласи, чувство за недооцененост от околните, завист, критично отношение към авторитетите, оплаквания от лошия късмет и съдбата и др.), както и при *депресивния личностен стил* (с по-типичните за него мрачно настроение, пессимизъм, ниско самоуважение, критичност към себе си и другите).

Общите данни за кратката форма на CATI и MCA са получени от 402 (пълни протокола) на лица в младежка възраст – студенти¹, от които 91 мъже и 311 жени. Тъй като извадката е силно дебалансирана по пол, всички анализи са осъществени поотделно при мъжете и жените. Както и по-рано, на първия етап са оценени единичните корелации на скалите от двата инструмента (вж. таблица 3.7.).

Данните за единичните корелации като цяло съответстват на предварителните очаквания: антисоциалният и садистичният стил корелират най-силно с трите форми на агресия, но за разлика от садистичния, при антисоциалния стил връзките с вербалната и индиректна агресия намаляват (по отношение на индиректната агресия по-силни корелации са налице и с параноидната скала). Шизоидният и шизотипният стил корелират слабо или незначимо и с трите вида агресия, а при избягващия и зависимия стил се наблюдават и отрицателни коефициенти.

¹ От специалности *Психология, Педагогика, Социални дейности и Неформално обучение* (Софийски университет „Св. Кл. Охридски“).

В съответствие с предвижданията най-силно с афективния компонент (гнева) корелира граничният стил, като по-високи стойности са налице и при параноидния, хистрионния и пасивно-агресивния стил (както и при себеувреждащия – при момчетата).

Таблица 3.7. Корелации ($r=$ на Пирсън) между скалите от кратката версия на CATI и компонентите на MCA (91 мъже и 311 жени). С получерен шрифт са представени коефициентите за мъжете, в курсив под тях – за жените.

Личностен стил (разстройство)	Физичес- ка агресия	Вербална агресия	Индирек- тна агресия	Гняв	Враждеб- ност	Недо- верие	Морален скептици- зъм
Параноиден	0,30 <i>0,37</i>	0,25 <i>0,35</i>	0,46 <i>0,43</i>	0,44 <i>0,36</i>	0,53 <i>0,55</i>	0,50 <i>0,53</i>	0,50 <i>0,41</i>
Шизоиден	0,08 <i>0,14</i>	-0,09 <i>0,10</i>	0,18 <i>0,15</i>	0,17 <i>0,06</i>	0,44 <i>0,52</i>	0,21 <i>0,35</i>	0,04 <i>0,11</i>
Шизотипен	-0,02 <i>0,12</i>	0,04 <i>0,17</i>	0,17 <i>0,11</i>	0,18 <i>0,18</i>	0,48 <i>0,55</i>	0,17 <i>0,19</i>	0,09 <i>0,09</i>
Антисоциален	0,53 <i>0,49</i>	0,33 <i>0,40</i>	0,36 <i>0,28</i>	0,33 <i>0,34</i>	0,29 <i>0,11</i>	0,18 <i>0,04</i>	0,18 <i>0,02</i>
Граничен	0,21 <i>0,31</i>	0,15 <i>0,27</i>	0,33 <i>0,20</i>	0,56 <i>0,56</i>	0,56 <i>0,52</i>	0,21 <i>0,18</i>	0,32 <i>0,14</i>
Хистрионен	0,04 <i>0,26</i>	0,16 <i>0,28</i>	0,33 <i>0,33</i>	0,42 <i>0,42</i>	0,35 <i>0,34</i>	0,26 <i>0,12</i>	0,40 <i>0,19</i>
Нарцистичен	0,11 <i>0,31</i>	0,28 <i>0,40</i>	0,41 <i>0,45</i>	0,24 <i>0,28</i>	0,37 <i>0,32</i>	0,25 <i>0,26</i>	0,36 <i>0,21</i>
Избягващ	-0,13 <i>0,00</i>	-0,24 <i>-0,15</i>	0,20 <i>0,11</i>	0,16 <i>0,08</i>	0,60 <i>0,62</i>	0,19 <i>0,12</i>	0,13 <i>0,11</i>
Зависим	-0,11 <i>0,09</i>	-0,33 <i>-0,06</i>	0,18 <i>0,23</i>	0,06 <i>0,23</i>	0,48 <i>0,43</i>	-0,02 <i>0,10</i>	0,03 <i>0,10</i>
Обсесивно- компултивен	0,12 <i>0,21</i>	0,27 <i>0,27</i>	0,31 <i>0,18</i>	0,33 <i>0,29</i>	0,42 <i>0,41</i>	0,25 <i>0,26</i>	0,25 <i>0,26</i>
Пасивно- агресивен	0,28 <i>0,37</i>	0,22 <i>0,40</i>	0,32 <i>0,36</i>	0,39 <i>0,39</i>	0,52 <i>0,53</i>	0,25 <i>0,27</i>	0,26 <i>0,25</i>
Депресивен	0,04 <i>0,11</i>	-0,01 <i>0,10</i>	0,24 <i>0,15</i>	0,31 <i>0,30</i>	0,56 <i>0,63</i>	0,22 <i>0,17</i>	0,21 <i>0,16</i>
Себеувреждащ	0,12 <i>0,19</i>	0,08 <i>0,16</i>	0,20 <i>0,21</i>	0,42 <i>0,25</i>	0,64 <i>0,60</i>	0,29 <i>0,24</i>	0,28 <i>0,18</i>
Садистичен	0,45 <i>0,55</i>	0,42 <i>0,57</i>	0,51 <i>0,44</i>	0,26 <i>0,35</i>	0,23 <i>0,20</i>	0,21 <i>0,27</i>	0,24 <i>0,22</i>

Отчасти неочаквани са данните за враждебността. Това е единственият компонент на агресивността, с който и при двата пола значимо корелират всички личностни стилове. Ако по-силните връзки с параноидната, пасивно-агресивната и депресивната скала могат да се предвидят, корелациите със себеуврежда-

щата скала не са прогнозирани¹. При интерпретацията на връзката на враждебността със *себеувреждация* личностен стил (в адаптивния вариант „Алtruистичния тип“, склонен да се жертва за другите; Олдхэм, Морис, 1997) заедно с потенциалните „психодинамични“ тълкувания на враждебността („мизантропията“) на себеувреждащата/мазохистична личност (Glickauf-Hedges & Wells, 1991; Shainess, 1997), са възможни и директни обяснения. Например хората със „себеувреждащо поведение“ обикновено сами се поставят в позиция, в която другите започват да ги използват и да ги експлоатират. От тази гледна точка враждебността вече не е предпоставка за „алtruистично“ поведение, а е възможно следствие от реално несправедливото, експлоататорско отношение от страна на другите, непреднамерено провокирано от самата личност (Олдхэм и Морис, 1997). Независимо от възможните обяснения, получените емпирични връзки са очаквани. От клинична гледна точка и себеувреждащата (мазохистична), и параноидната личност се характеризират с високо равнище на враждебност, но параноидната личност „мрази другите и ги наказва“, а мазохистът също ги мрази, но се страхува и наказва себе си (Shainess, 1997, р. 552).

Без подробно да се анализират данните в таблица 3.7., правят впечатление по-слабите връзки на *Морален скептицизъм и Недоверие* със скалите за личностни стилове (и в двата случая по-силната корелация с параноидния стил съответства на предварителните очаквания). При голяма част от скалите (напр. шизоидна, шизотипна, гранична, избягваща, зависима, обсесивно-компулсивна, пасивно-агресивна, депресивна, себеувреждаща) се наблюдават по-силни корелации с враждебността и по-слаби или незначими – с моралния скептицизъм и недоверието. От тази гледна точка различните връзки на когнитивните аспекти на агресивността с „външните“ променливи са допълнителен аргумент за тяхното разграничаване в рамките на МСА.

Тъй като единичните корелации с компонентите на агресивността не отчитат връзките между скалите за личностни стилове, на следващия етап данни са анализирани чрез структурирен (*path*)

¹ Аналогични резултати са получени и с първата българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери (вж. Калчев, 2005б).

анализ на равнище наблюдавани променливи с помощта на LISREL 8.72. В рамките на заложения структурен модел личностните разстройства са дефинирани като независими (екзогенни), а компонентите на MCA – като зависими (ендогенни) променливи. Разграничаването на зависимите от независимите променливи при подобен тип асоциативни данни обаче е условно и се основава на допускането за личностните стилове като устойчиви модели на възприемане, мислене и отношение към себе си и околните, проявяващи се в широк кръг от ситуации (DSM-IV, 1994). Подобна теза обаче не постулира едностранна зависимост между личностните стилове (разстройства) и компонентите на агресията.

Таблица 3.8. Ефекти на личностните стилове върху компонентите на агресивността – структурен (path) модел с наблюдавани променливи при жените. Представени са само значимите коефициенти при $p < 0,10$ (стандартизирано решение, $N = 311$ жени).

Личностен стил (разстройство)	Физичес- ка агресия	Вербална агресия	Инди- ректна агресия	Гняв	Враж- дебност	Недо- верие	Морален скепти- цизъм
Параноиден	0,26	0,20	0,25	0,15	0,22	0,44	0,41
Шизоиден	–	–	–	–	0,09	0,19	–
Шизотипен	–	–	–	–	0,12*	–	–
Антисоциален	0,29	–	–	0,18	–	–	–
Границен	–	0,16	–	0,38	–	–	–
Хистрионен	–	–	–	0,11*	–	–	–
Нарцистичен	–	0,13*	0,22	–	–	–	–
Избягващ	–	-0,22	–	–	0,23	–	–
Зависим	–	-0,14	0,11*	–	–	–	–
Обсес.-комп.	–	–	–	–	–	–	–
Пасивно-агрес.	–	0,12*	–	–	0,12*	–	–
Депресивен	–	–	–	–	0,12*	–	–
Себеуврежд.	–	–	–	–	0,12*	–	–
Садистичен	0,27	0,34	0,23	–	–	–	–
% обяснена дисперсия	38%	44%	32%	37%	59%	30%	17%

Забележки:

(a) ефектът на шизоидния стил върху враждебността (0,09) е значим при $p < 0,10$;

(b) * $p < 0,05$; при всички останали случаи $p < 0,01$ (на база стандартна грешка на измерване).

В таблица 3.8. са представени данните от оценката на структурния модел (стандартизирано решение) само за жените, тъй като мъжката извадка е малка по обем ($N=91$) и броят на оценявана-

ните параметри е по-голям от този на изследваните лица, което прави решението нестабилно¹.

Резултатите показват, че след отчитане на връзките между личностните стилове те обясняват значителна част от дисперсията на враждебността (59%), в по-малка степен – вербалната (44%), физическата, индиректната агресия и недоверието (38–30%), и значително по-слабо – моралния скептицизъм (17%). Без да се обсъждат в детайли, данните в таблица 3.8. могат да се анализират във вертикална и хоризонтална посока. В първия случай например резултатите показват, че физическата агресия се предвижда само от параноидния, антисоциалния и садистичният стил. Вербалните и индиректните форми са с по-различна детерминация.

Характерно е и че само параноидният и садистичният стил са със значими ефекти и върху *трите вида агресия*. Обуславящите гнева и враждебността фактори също се различават, а параноидният стил е единственият с общи ефекти. По отношение на гнева очаквано доминира граничният личностен стил, докато при враждебността влиянието на значимите предиктори е балансирано. Прави впечатление също така, че гневът се обуславя преди всичко от личностни стилове (разстройства) от *втория кълстър* (според класификацията на DSM-IV, 1994), които по дефиниция се характеризират с реактивност, импулсивност и емоционална нестабилност. И трите стила от *първия кълстър* (DSM-IV, 1994) са със значими ефекти върху враждебността. Данните потвърждават очакваната роля на параноидния стил по отношение на недоверието и моралния скептицизъм. От тази гледна точка само този стил се оказва със значими ефекти върху всички компоненти на агресивността. Подобен широк „периметър на действие“ не противоречи на характеристиките на стила, макар отчасти да е неочакван

¹ Дори след отстраняването на незначимите пътеки, в женската извадка ($N=311$) отношението на броя на оценяваните параметри (132) към броя на изследваните лица не изпълнява минималното изискване за 1:5 (Kline, 1997). По тази причина резултатите трябва да се тълкуват предпазливо. В модела са освободени и 5 значими ковариации на необяснената (погрешна) дисперсия между физическа, вербална агресия и гняв, както и между недоверие и индиректна агресия с морален скептицизъм. Индексите за степента на съответствие на модела са: $\chi^2_{(78)}=157,89$; $\chi^2/df=2,02$; SRMR=0,043; GFI=0,95; AGFI=0,87; CFI=0,99; NNFI=0,97.

значимият (и съпоставим с този на антисоциалния и садистичния стил) ефект върху физическата агресия.

В заключение: данните, получени от относително неголяма по обем женска извадка, трябва да се тълкуват предпазливо, но като цяло съответстват на прогнозите и подкрепят конструктната валидност на MCA.

4. Връзки със скалата на М. Дейвис за оценка на емпатията (*The Interpersonal Reactivity Index (IRI)* – „Индекс на междудличностната реактивност“) (Davis, 1983а). Конструирането на инструмента се основава на модела на М. Дейвис, който разграничава четири параметъра на емпирично изследване:

1. *приемане на чуждата перспектива*: тенденцията спонтанно да се приема чуждата гледна точка (човекът да се поставя на мястото на другия);
2. *фантализиране*: тенденцията за вживяване в мислите, чувствата и действията на измислени персонажи (от книги, филми, пиеци);
3. *емпатична загриженост*: ориентирано към другия чувство на загриженост, съчувствие, сърдечност към човек, оказал се в неблагополучна ситуация;
4. *личен дистрес*: ориентирано към себе си чувство на тревожност, беспокойство и дискомфорт като реакция на изпълнена с напрежение ситуация (наблюдаван дистрес у другите)¹.

¹ С развитието на когнитивните възможности за диференциране на собственото от чуждото психично състояние и за приемане на чуждата перспектива емпатичната реакция може да се насочи към другия или към себе си – да се прояви под формата *съчувствие, личен дистрес* или *комбинация* от двете. От тази гледна точка според Н. Айзенбърг и сътр. (Eisenberg et al., 1994) „чистият“ емпатичен отклик може да се трансформира в два вида реакции на чуждото страдание, предвиждащи различен изход от ситуацията. *Съчувствието* е емоционална реакция, произтичаща от оценката на чуждото емоционално състояние, която може и да не е сходна с това, което другият изпитва (или се очаква да преживява), но включва *загриженост* за него (например, ако вижда тъжен връстник и е загрижено за него, детето изпитва съчувствие). За разлика от *съчувствието*, *личният дистрес* е фокусиран върху собственото благополучие и включва преживяване на неприятна афективна реакция (дискомфорт) в резултат от възприеманото чуждо страдание (например детето изпитва дискомфорт или тре-

Въпреки тенденцията *приемането на чуждата перспектива* и *фантазирането* да се разглеждат като когнитивни, а *емоционалната загриженост* и *личният дистрес* – като афективни измерения на емпатията (напр. Henry & Sager, 1996), подобна класификация не е напълно коректна. *Емоционалната загриженост* и *личният дистрес* очевидно обхващат емоционалните реакции на наблюдавания дистрес у другите. *Приемането на чуждата гледна точка* отразява неемоционален, когнитивен тип реагиране, докато четвъртият компонент – *фантазиране*, макар и не толкова недвусмислено „емоционално натоварен“, е сходен с *емоционална загриженост* от гледна точка на връзките с други психологически, включително емоционални конструкти (Davis, 1983a). От тази позиция *фантазирането*, изглежда, е по-скоро оценка на емоционалното, а не на когнитивното измерение на емпатията (Davis, 1983b).

Изследването на всеки от посочените компоненти, отразяващи специфични аспекти на реагиране на чуждото състояние, има значителни традиции в психологията. (В по-малка степен това се отнася до фантазирането и вживяването в измислени персонажи като по-слабо популярен аспект за анализ.) Интеграцията им в рамките на единен модел обаче позволява концептуално да се изясни структурата на по-общия феномен – емпатията, представена като многомерен конструкт (Davis, 1983a).

Разработеният въз основа на модела инструмент (IRI, Davis, 1983a) е послужил за многобройни емпирични изследвания, включително в детска и юношеска възраст (напр. Litvack-Miller et al., 1994; Hatcher & Nadeau, 1994; Henry & Sager, 1996 и др.) и вероятно е най-често използваният самоописателен въпросник за оценка на емпатията. Данни от първоначална апробация на въп-

вожност, когато вижда друго уплашено дете) (Eisenberg et al., 1994). *Съчувствието* се асоциира с алtruистична, ориентирана към другия мотивация, а *личният дистрес* се свързва с мотивация за облекчаване на собственото негативно емоционално състояние. Личният дистрес може да породи просоциално поведение само ако то е начин да се облекчи собственият дискомфорт (например човекът не може да се отстрани от ситуацията и затова приема действия за облекчаване на чуждото страдание, пораждащо дистрес у самия него). От тази гледна точка *съчувствието* (загрижеността за другия) е морална емоция, подхранваща алtruизма, докато *личният дистрес* води до egoистично мотивирано поведение (Eisenberg, 2000).

росника у нас (с 287 ученици 6.–9. клас: 44,3% момчета и 55,7% момичета) са публикувани в Калчев (2003, девета глава). В рамките на същото изследване са получени резултати за връзките с агресията и виктимизацията от връстниците.

На следващия етап структурата е оценена и валидизирана с разширена извадка от 843 ученици (пълни протоколи) от 6.–11. клас (41,8% момчета, 58,0% момичета, 0,2% непосочили). Резултатите от експлораторното и конфирматорно изследване разграничават ясно четирите очаквани компонента на оригиналната скала¹.

1. Емоционална загриженост (7 айтема), например:

- „Често ми става мъчно за хора, които са с по-малко късмет от мен.“
- „Чуждите нещаствия не ме разстройват особено.“ (с обратна оценка)

2. Приемане на чуждата перспектива (7 айтема), например:

- „Когато се ядосам на някого, се опитвам да се поставя на негово място и да го разбера.“
- „При спорни въпроси, преди да взема решение, се опитвам да погледна на проблема от всички страни.“

3. Личен дистрес (6 айтема), например:

- „Плаша се от ситуации, свързани с напрежение и силни емоции.“
- „В критични моменти губя самообладание.“

4. Фантазиране (8 айтема), например:

- „Когато чета някоя книга, силно се вживявам в чувствата и мислите на героите.“

¹ Конструирането на скалата е представено във втората част от настоящото изследване (П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, трета глава, под печат). Получените на този етап резултати за структурата обаче не трябва да се разглеждат като окончателни, тъй като предстои разширяване на извадката и валидизиране на данните с нови изследвани лица. За да се анализират връзките с MCA, по-долу е използвана идентифицираната на този етап структура на инструмента.

- „След интересен филм или пиеса се чувствам като един от героите.“

При анализа на връзките с агресията могат да се формулират няколко изходни хипотези¹:

1. *Емоционалната загриженост* има отрицателен ефект върху агресията (т.е. склонността към емоционален отклика и съчувствие намалява или възпрепятства агресивните реакции).
2. *Личният дистрес* има по-скоро отрицателен ефект върху агресията. Реакциите на страх и объркване в стресова ситуация/при наблюдавано страдание най-вероятно водят не до агресия, а до отдръпване като начин за облекчаване на преживявания дискомфорт. От друга страна, не трябва да се пренебрегват и възможните механизми за отреагиране на тревожността (личния дистрес) под формата на агресия (вж. по-подробно Калчев, 2003).
3. Прогнозата за ефекта *Приемане на чуждата перспектива* → агресия е по-проблемна. От една страна, приемането на чуждата гледна точка е предпоставка за емоционален отклика, т.е. може да се очаква, че отчитането на чуждата гледна точка намалява агресивните реакции. Това предположение намира подкрепа в рамките на т. нар. „дефицитен подход“ към детската агресия, обясняващ агресивните реакции с неадекватна обработка на социалната информация, неумение за разпознаване на чуждите намерения/психични състояния и неспособност за приемане на чуждата гледна точка. Съществува обаче и друга теза, според която приемането на чуждата перспектива не по-разгъжа директно емоционален отклика (загриженост), а точно обратното: хората, демонстриращи чувствителност към състоянието на другите и заедно с това неспособност/нежелание да споделят чувствата им, са способни на изключителна манипулативност и експлоатация (Sutton et

¹ Тези хипотези са развити в детайли в Калчев (2003, с. 350–357) и тук са маркирани накратко.

al., 1999) (вж. по-подробно за дискусията „Социално компетентен ли е агресорът?“ в Калчев 2003)¹.

4. Влиянието на *фантазирането* (в използвания тук смисъл) върху агресията не може да се обоснове предварително. Дори ако се допусне, че склонността за вживяване в измислени персонажи може да се асоциира в някои случаи и с „агресивни теми“, въпросите, дали това е предпоставка за „разтоварване на агресивните импулси“, или е начин за „подхранване“ на нагласите за отмъщение, както и връзката на подобни феномени с реално осъществяваната агресия остават дискусионни. Ако се има предвид съдържанието на признacите от скалата за фантазиране (от въпросника на М. Дейвис), нито един от които не съдържа указание за конкретни, свързани с фантазирането теми, връзката на агресията и склонността към фантазиране не може да се обоснове предварително от емпирична гледна точка. От друга страна, ако се допусне, че подобна нагласа (за фантазиране) се асоциира с повишена чувствителност и „мечтателен“, „съзерцателен начин на живот“, по-скоро следва да се очаква отрицателна връзка, особено с директните форми и в частност с физическата агресия.

Получените по-рано резултати със скалата на М. Дейвис и кратката скала за агресия (от 12 айтема) показват, че в рамките на структурния модел са налице значими отрицателни ефекти на *Емоционална загриженост*, *Приемане на чуждата перспектива* и *Личен дистрес* (в последния случай с по-слаба стойност) върху общия показател за агресия, както и незначим ефект на *Фантазиране* (Калчев, 2003, девета глава).

Общите (пълни) протоколи на скалата на М. Дейвис и МСА са на 367 ученици (44,3% момчета и 55,7% момичета) от 7.–11. клас с преобладаващ брой от последните два класа. Вътрешната

¹ Въпреки нееднозначните очаквания, ако е налице положителна връзка между приемане на перспективата и агресията, тя би трябвало да се проявява преди всичко по отношение на *индиректните* форми, чиято реализация в по-голяма степен изисква равнище на социална интелигентност и най-вече умения за отчитане на чуждата гледна точка като предпоставка за успешна социална манипулация.

съгласуваност (α на Кронбах) на компонентите на емпатията върху тази по-малка по обем извадка е съответно: *Емоционална загриженост*: $\alpha=0,74$, *Приемане на чуждата перспектива*: 0,70, *Личен дистрес*: 0,80, и *Фантазиране*: 0,82.

Таблица 3.9. Корелации (r на Пирсън) между компонентите на скалата за емпатия (IRI) и агресивност (MCA) (N=367)

	Емоционална загриженост	Приемане на перспектива	Личен дистрес	Фантазиране
Физическа	-0,42**	-0,32**	-0,14**	-0,38**
Вербална	-0,11*	-0,16**	-0,18**	-0,09
Индиректна	-0,37**	-0,35**	-0,13*	0,12*
Гняв	-0,18**	-0,29**	0,21**	0,00
Враждебност	-0,03	-0,07	0,45**	0,14**
Морален скептицизъм	-0,06	-0,03	0,24**	0,10
Недоверие	-0,17**	-0,22**	0,19**	-0,05

Забележка: * $p<0,05$; ** $p<0,01$ на база единични тестове.

Както и по-рано, първо са анализирани единичните корелации между компонентите на двата инструмента (вж. таблица 3.9.).

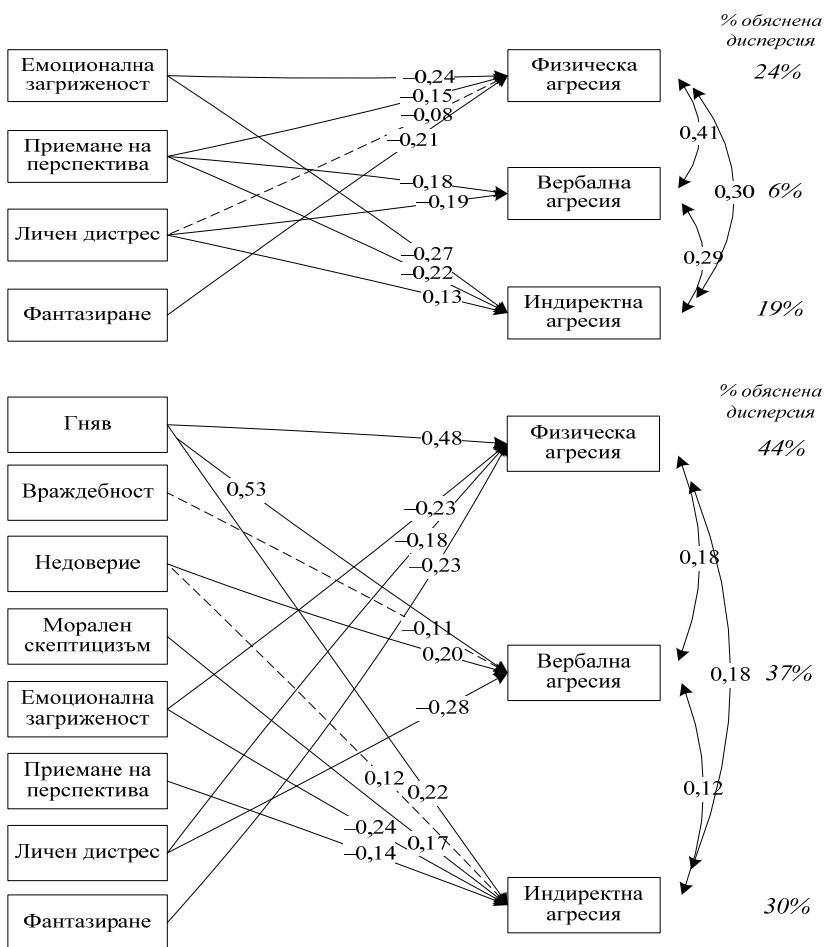
Получените данни потвърждават очакваните отрицателни връзки на компонентите на емпатията с видовете агресия, при това най- силни са корелациите на физическите и индиректните форми с емоционална загриженост и приемането на чуждата перспектива (макар и отрицателни, връзките с *Личен дистрес* са слаби и в два от случаите – след корекцията на множествени сравнения Bonferroni – се оказват статистически незначими). Корелациите с вербална агресия също са по-слаби и близки до статистически незначимите¹.

¹ Последният резултат би могъл да се обясни с по-малката степен на вреда, причинявана от вербалната агресия. От друга страна, ако се има предвид, че вербалната агресия е най-често заявявана (при това с отрицателна асиметрия – с натрупване по посока на високите балове; вж. четвърта глава), може да се теоретизира дали толерантността към нея е до степен на приемане за част от юношеската субкултура. С други думи, дали вербалната агресия се възприема като обичайна форма на поведение и затова в повечето случаи не провокира емоционална загриженост?

Прави впечатление и по-силната отрицателна връзка на *Фантазиране* с физическа агресия и слабите/незначими корелации с останалите компоненти на агресивността. Както беше посочено, *Фантазиране* е по-нов и относително слабо проучен аспект при оценката на емпатията. От тази гледна точка различните връзки на склонността за вживяването във фиктивни герои с компонентите на агресивността представлява интерес за бъдещо проучване. Например според данните на М. Дейвис (Davis, 1983а) *Фантазиране* корелира при мъжете (но не и при жените) със стеснителност, чувство за самота и социална тревожност.

Резултатите в таблица 3.9. показват, че емоционална загриженост и приемане на перспективата корелират отрицателно с гнева и недоверието, и незначимо – с враждебността и моралния скептицизъм, но при *Личен дистрес* се наблюдават положителни корелации и с афективния, и с когнитивните компоненти на агресивността (корелациите с инструменталните компоненти – видовете агресия, са слаби, но отрицателни). Подобен „профил“ на корелации с компонентите на агресивността: слаби отрицателни с директните форми на агресия, слаба положителна връзка с гнева и по-силна положителна – с враждебността, е характерен за друг, сходен по съдържание с „личен дистрес“ конструкт – *тревожността*. Например оценката на структурния модел на фигура 3.2. чрез данните от първата версия на въпросника на А. Бъс и М. Перри, скалата за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2003) и ревизираната скала за социална тревожност на А. Лагрека показва, че на латентно равнище социалната тревожност е с отрицателен ефект върху агресията, но с положителен – върху враждебността¹. Сходството на връзките с външни променливи насочва и към близост в съдържанието на личен дистрес и (социална) тревожност, но за подобно заключение са необходими общи данни за двата конструкта.

¹ Единичните корелации (на равнище наблюдавани променливи от същото изследване) са по-слаби: например общият показател за социална тревожност корелира с физическа и вербална агресия от скалата за агресия (Калчев, 2003) на равнище $r = -0,09$ и $-0,06$; а с физическа, вербална агресия, гняв и враждебност (от първата версия на А. Бъс и М. Перри) съответно с $-0,02$, $-0,07$, $0,14$ и $0,50$. Подобен „профил“ е сходен с получения за личен дистрес (вж. таблица 3.9.).

Забележка: — — $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.11. Ефекти на компонентите на емпатията – отделно и в съчетание с гняв, враждебност, недоверие и морален скептицизъм, върху видовете агресия (стандартизирано решение, N=367)

На следващия етап данните са анализирани в рамките структурен модел с компонентите на емпатията, дефинирани като независими променливи, обясняващи видовете агресия. Първоначално в модела са включени само компонентите на емпатията,

след което и афективният и когнитивните съставки на агресивността. Поради по-малкия брой лица данните са анализирани на равнище наблюдавани променливи (*path analysis*) с помощта на LISREL 8.72). За улеснение на сравнението началният и разширеният модел са представени общо на фигура 3.11. (след отстраняване на всички незначими пътеки) (както и по-рано, двустранните стрелки в дясната част на модела представляват корелацията на необяснената дисперсия на зависимите променливи).

Оценката на изходния модел показва, че *Приемане на перспективата* и *Личен дистрес* са със значими ефекти и върху три вида агресия (в последния случай пътеката *Личен дистрес* → *Индиректна агресия* е с положителен коефициент); *Емоционална загриженост* предвижда по-ниско равнище на физическа и индиректна, но не и на вербална агресия. Общо компонентите на емпатията обясняват 24% от физическата и 19% от индиректната агресия, но значително по-малка част (само 6%) от вербалната. Подобен резултат е очакван, тъй като очевидно има редица други, важни за детерминациите на агресивното поведение фактори, които не са включени в модела.

Този извод се потвърждава от включването на допълнителните променливи, подобряващи прогностичните възможности на модела – в най-голяма степен по отношение на вербалната агресия (с нарастване на процента на обяснената дисперсия от 6% на 37%). След добавянето на афективния и когнитивните компоненти на агресивността *Емоционална загриженост* запазва значимите си отрицателни ефекти (върху физическа и индиректна агресия), докато *Приемане на перспективата* е със значим коефициент само по отношение на индиректните форми¹. Същевременно значимият отрицателен ефект на *Фантазиране* върху физическа агресия се възпроизвежда и след разширяването на модела. Този ефект, както и отрицателната корелация са отчасти изненадващи и изискват по-подробно проучване на връзката между склонността към вживяване във фиктивни персонажи и физическата агресия.

¹ Отрицателният коефициент на *Враждебност* → *Вербална агресия* е коментиран по-рано чрез отчитане на връзките с останалите когнитивни компоненти на агресивността. По същия начин могат да се обяснят и по-високите коефициенти при *Личен дистрес*.

Като цяло, след разширяване на модела компонентите на емпатията запазват значимите си ефекти върху агресията, т.е. имат самостоятелно значение, което не може да се обясни чрез връзките с гнева, враждебността, недоверието и моралния скептицизъм. От статистическа гледна точка подобен резултат произтича от слабите/незначими корелации между компонентите на двете скали (вж. таблица 3.9.), но съдържателно обосновава ползата от оценката на емпатията със самостоятелен допълнителен ефект за прогнозиране на агресивното поведение.

4.

РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ. НОРМИ. СКАЛА ЗА НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ОТГОВАРЯНЕ

4.1. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ

Дескриптивните характеристики на компонентите и общия показател от МСА са представени в таблица 4.1. Въпреки че статистическите анализи свидетелстват за незначими или малки по размер различия между момчетата и момичетата (с изключение на скалата за физическа агресия), полът по традиция се разглежда като важна променлива-модератор на агресивното поведение. Поради тази причина в таблица 4.1. са представени и данните за момчетата и момичетата, при това в последния случай в два варианта: от всички налични протоколи ($N=873$) и след отстраняване по случаен път на 271 протокола (с оглед на балансиране на общата извадка по пол). Общите норми са изчислени на базата на 1204 изследвани лица с равен брой протоколи на момчета и момичета (за разпределението по класове вж. втора глава, §2.1.¹).

Донякъде неочеквано, честотното разпределение на общия показател за агресивност (фигура 4.1.) е нормално, с незначими стойности на асиметрия и ексцес. Подобен резултат обаче се обуславя от обединяването на няколко асиметрични скали: със значима положителна асиметрия (натрупване по посока на ниските балове) са *Индиректна агресия* (с най-висок показател), *Физическа агресия*, *Гняв* и *Враждебност*, докато *Вербална агресия*,

¹ Сравнението по класове също показва незначими или малки по размер разлики и по тази причина таблица 4.1. не съдържа данните по класове.

Недоверие и Морален скептицизъм са с отрицателна асиметрия – в този случай най-асиметрично (вж. втора глава, фигура 2.2.) е разпределението на *Морален скептицизъм*.

Таблица 4.1. Дескриптивни характеристики на компонентите и общия показател на МСА и стойности на t-критерия за значимост на разликите по пол

		Общо N=1204	Момчета N=602	Момичета N=873 (602)	t- критерий
Физическа	X	22,55	24,96	19,97 (20,14)	14,04**
	SD	7,05	6,59	6,78 (6,67)	
Вербална	X	27,81	27,82	27,66 (27,80)	0,52
	SD	5,58	5,53	5,75 (5,64)	
Индиректна	X	23,96	23,94	23,83 (23,98)	0,25
	SD	8,28	8,25	8,44 (8,32)	
Гняв	X	28,81	28,09	29,34 (29,52)	2,66**
	SD	8,91	8,73	8,95 (9,03)	
Враждебност	X	26,36	26,07	26,48 (26,65)	0,96
	SD	8,02	8,02	7,95 (8,01)	
Недоверие	X	16,79	16,51	16,97 (17,07)	2,04*
	SD	4,28	4,32	4,20 (4,22)	
Морален скептицизъм	X	30,76	30,19	31,30 (31,33)	4,05**
	SD	5,29	5,50	4,97 (5,01)	
ОБЩ ПОКАЗАТЕЛ	X	177,03	177,57	175,55 (176,49)	1,22
	SD	30,86	30,87	31,44 (30,87)	

Забележки:

(a) За момичетата последователно са представени данните за всички налични протоколи ($N=873$) и за редуцираната по случаен път извадка ($N=602$), използвана при изчисляване на общите норми (всички разлики са статистически незначими). Стойностите на t-критерия за полови различия се базират на всички налични протоколи.

(б) * $p<0,05$; ** $p<0,01$ на база единични тестове.

Полови различия

Сравнението между момчетата и момичетата (таблица 4.1.) показва по-високо равнище на *Физическа агресия* при момчетата, но по-висок бал по *Гняв, Недоверие и Морален скептицизъм* при момичетата. Тези данни съвпадат с оценката на латентно равнище от конфирматорния анализ (втора глава, §2.3.). За разлика от подчертано по-високия бал по физическа агресия (d на Коен е 0,74), останалите разлики са малки по размер със стойности на d

съответно от 0,14, 0,11 и 0,21¹. Фигура 4.2. илюстрира получените резултати, които за целите на сравнителния анализ са изчислени в „средна стойност на айтем“, получена чрез разделяне на сумарния бал по скалите на броя на формиращите ги признания².

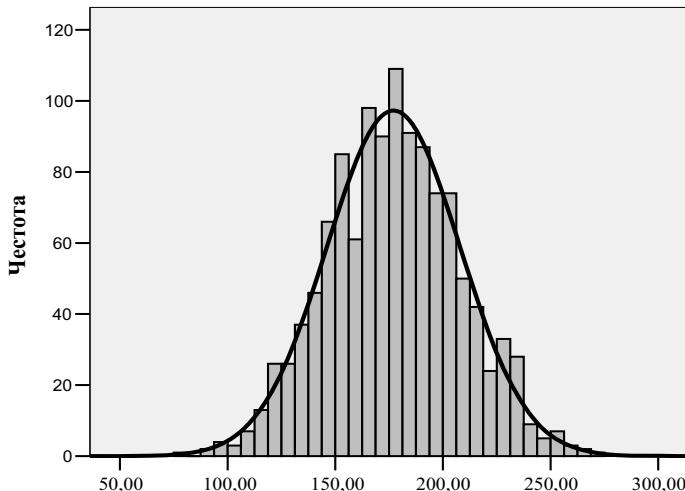
В каква степен половите различия съответстват на по-рано получените резултати с въпросника на А. Бъс и М. Пери? Според данните от оригиналното изследване (със студенти) мъжете се характеризират с по-висок бал по *Физическа агресия* (d на Коен 0,89, *Вербална агресия* ($d=0,44$) и *Враждебност* (0,19) (Buss & Perry, 1992). Според изследването на Д. Арчър и съавтори с английски студенти мъжете също са с по-висок бал по *Физическа* ($d=0,65$) и *Вербална агресия* (0,35), и отсъстват разлики по гняв и враждебност (Archer et al., 1995a). Според по-късните изследвания, например с испански студенти, мъжете отново са с по-висок бал по физическа и вербална агресия, но жените са с по-висок резултат по гняв и отсъстват разлики по враждебност (Garcia-Leon et al., 2002). Резултатите от представително изследване с възрастни в Унгария възпроизвеждат по-високите равнища на физическа и вербална агресия при мъжете, но не установяват разлики по гняв и враждебност (Gerevich et al., 2007). В трифакторната италианска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери със студенти мъжете отново са с подчертано по-високо равнище на физическа агресия, значима, но по-малка по размер разлика по „неуспешна вербализация на гнева“³ и близка по незначимата стойност ($p<0,05$), отново в полза на мъжете по враждебност (Sommantico

¹ Резултатите за студентите (93 мъже и 317 жени) също показват подчертана разлика в полза на мъжете по *Физическа агресия* ($d=1,03$), както и по-слабо изразена разлика (отново в полза на мъжете) по *Вербална агресия* ($d=0,40$ – стойност, определяна съгласно приетите критерии като средна по размер). По всички останали компоненти на МСА значими полови различия отсъстват. Разликата с ученическата извадка се ограничава само до по-високото равнище на вербална агресия при мъжете (на този етап резултатите за студентите имат предварителен характер поради малкия брой мъжки протоколи, както и заради факта, че всички данни са на студенти от хуманитарни специалности от Софийски университет).

² При 5-степенна скала за отговори: от *Изцяло невярно* (1) до *Напълно вярно* (5).

³ Във фактора се смесват айтеми за вербална агресия и гняв от оригиналната скала.

et al.)¹. Изследване с кратката версия на въпросника в две азиатски извадки от юноши стабилно възпроизвежда по-високото равнище на физическа агресия, но разлика по отношение на вербалната се получава само в един от случаите (по гняв и враждебност данните за момчетата и момичетата отново не се различават) (Ang, 2007).

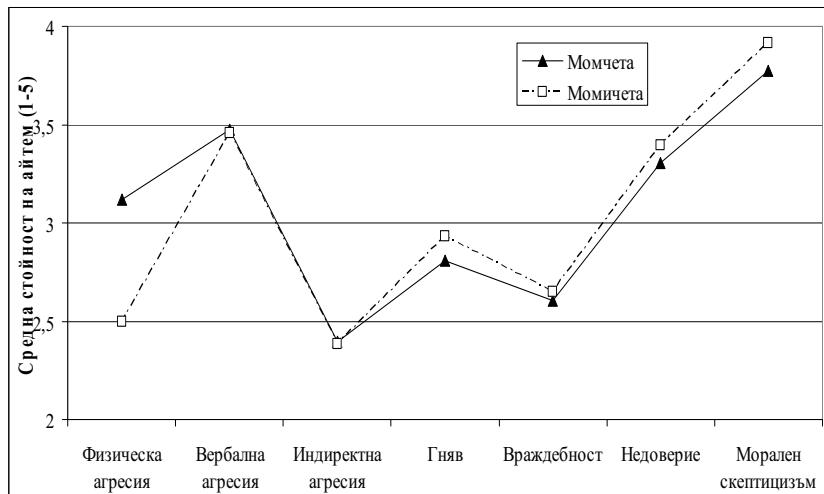

Фигура 4.1. Честотно разпределение на общия показател за агресивност (N=1204)

Като цяло отсъствието на различия по отношение на гнева се съгласува с данните и от други изследвания (вж. Eagly & Steffen (1986) и отразява идеята, че разликите при мъжете и жените се отнасят до ескалацията на гнева в реални действия, а не до честотата, с която възникват гневните състояния при двата пола (Archer et al., 1995a). Наличието на по-големи разлики по физическа и на по-малки (но значими) по вербална агресия съответст-

¹ Резултатите на студентите са сходни с получените в българската извадка (по Враждебност d на Коен при българските студенти е 0,10 в полза на мъжете, но разликата е статистически незначима).

ва на хипотезата, че половите различия са по-големи при по-крайните, ескалиращи форми на агресия (вж. по-подробно Archer et al., 1995a). Подобна конфигурация в полза на момчета е получена и у нас с помощта на друг въпросник за агресия (Калчев 2003, втора глава).

Фигура 4.2. Равнища на компонентите на МСА при момчетата (N=602) и момичетата (N=873)

От друга страна, цитираните по-горе данни се отнасят преди всичко за студенти и резултатите в юношеска възраст са по-ограничени. Следователно очакванията по отношение на вербалната агресия не могат да се дефинират толкова еднозначно. Според други резултати (на базата на рейтингови оценки) полови различия в юношеска възраст отсъстват (Björkqvist et al. 1992a). Характерно е и че въпросникът на А. Бъс и У. Уорън, който е комерсиална версия на този на А. Бъс и М. Пери, изисква изчисляване на диференцирани норми само по физическа агресия (но не и по вербална агресия, гняв и враждебност в юношеска възраст) (Buss & Warren, 2000). Накратко, изследванията неизменно регистрират подчертано по-високи резултати по физическа агресия при мъжете/юношите, но по останалите скали, вкл. по вербална агресия, разликите са малки или (в част

от изследванията) статистически незначими¹. От тази гледна точка получените с български юноши резултати не се различават от посочените тенденции.

Системното изложение и интерпретацията на половите различия при агресията (от гледна точка на биологични фактори, социализация и т.н.) излиза извън рамките на това изложение². Специално внимание обаче заслужават данни по скалата за индиректна агресия, която – както беше посочено (с. 86) – се определя като „женска“ форма на агресия. Обзорът на Д. Арчър също потвърждава разликите в полза на момичетата с уточнението за увеличаване на размера на ефекта през юношеските години (Archer, 2004). Обзорни изследвания са представени и в Т. Ваянкур (Vaillancourt, 2005) за индиректната и в Н. Крик и съавтори (Crick et al., 2007) за релационната агресия. Същевременно тези обзори съдържат уговорката за наличието на макар и по-малък брой изследвания, които не потвърждават половите различия или дори свидетелстват за по-високо равнище на индиректната/релационна агресия при момчетата. Според получените по-рано у нас резултати с голяма извадка от 3076 ученици от 4.–10. клас с кратка скала от 3 айтема полови различия не се откриват (Калчев, 2003, втора глава)³. Данните от настоящото изследване също не показват полови различия по *Индиректна агресия* (от MCA).

Въпросът „Зашо момичетата използват по-често индиректни форми на агресия?“ има различни интерпретации. Хронологично

¹ В обзора на Д. Арчър самоописателната вербална агресия има средна стойност на d на Коен за 11–17 години 0,36 (Archer, 2004).

² За обзор по проблема вж. Archer (2004), както и редица учебни пособия. Еволюционната перспектива за функциите и развитието на агресията (в частност за обяснение и на ранно наблюдаваните полови различия по отношение на физическата агресия) е представена в Archer & Cote (2005). Стабилно възпроизвежданата разлика (вкл. и в настоящото изследване) при физическата агресия може да се интерпретира и от гледна точка на убежденията за отрицателните последици от агресията: жените са по-малко склонни да проявяват агресия, когато са убедени, че действията им ще наранят жертвата, крият опасност за самите тях или предизвикват силни чувства на вина или тревожност. Подобни разлики в очакванията обясняват защо мъжете са *физически* по-агресивни, както и защо тези различия намаляват, когато агресията не включва физически форми (Eagly & Steffen, 1986).

³ Момичетата обаче споделят по-високо равнище на индиректна виктимизация, т.е. че са били обект на индиректна агресия (Калчев, 2003, втора глава).

първата хипотеза се базира на характера на двете групи: момичетата по правило участват в по-малки групи, основани на близки, приятелски отношения (за разлика от момчета, членуващи в големи, по-слабо структурирани групи), което създава повече възможности за нанасяне на вреда чрез социална манипулация. Освен това санкциите срещу използването на физическа агресия от момичетата са по-силни в сравнение с толерантността към такива прояви при момчетата (Lagerspez et al., 1988; Björkqvist et al., 1992a)¹. Момичетата са по-фокусирани върху взаимоотношенията с другите (и конструират представата за себе си чрез опита в тази сфера) и затова се опитват да навредят на обекта на агресия чрез поведение, което има за цел да наруши взаимоотношенията на жертвата с останалите. Ако се има предвид, че конфликтите на момичетата обикновено са с други момичета, нарушаването на отношения на жертвата е с най-силен ефект. Освен това индиректната (релационната) агресия се съгласува повече с женския стереотип на поведение и затова толерантността към нея е по-висока (а потенциалните санкции – по-невероятни). Целта на момчетата обаче е инструментално и физическо доминиране в групата и затова те са по-склонни към пряка (физическа, вербална) агресия, водеща до постигането на тези цели (Crick & Grotpeter, 1995; Crick & Bigbee, 1998). Индиректната агресия не е толкова привлекателна за тях, защото постигането на доминация изисква открити действия, демонстриращи силата и възможностите (вж. Vaillancourt, 2005).

Има и данни обаче, че практикуването на индиректната агресия при момичетата корелира с влияние и видимост за околните, т.е. агресивните момичета непряко изпъкват в групата (на момичетата) и са оценявани като по-влиятелни, с повече власт и средства за въздействие (Vaillancourt, 2005).

¹ Има и данни обаче (с деца от начална училищна възраст), които могат да се интерпретират като по-ниска толерантност към проявите на физическа агресия при момчетата (въпреки че подобно поведение в по-голяма степен се съгласува с мъжкия стереотип на поведение), вероятно защото откритите (директните) форми на агресия на момчетата се разглеждат като по-опасни в сравнение с откритата агресия при момичетата (Österman et al., 1994) (вж. бележката под линия на с. 175).

Правени са опити функциите (и по-честото използване от жените) на индиректната агресия да се обяснят от еволюционна гледна точка (Vaillancourt, 2005). В природата (вкл. и при човека) жената обикновено избира партньор с качества и статус, осигуряващи по-добри възможности за възпроизводство и оцеляване на потомството. Това на свой ред поражда съревнование между жените за привличане на мъже с такъв статус/качества или обезкуражаване/дискредитиране на конкуренцията. Т. Ваянкур обобщава няколко аргумента в отговора на въпроса: защо в съревнованието с конкурентките жените използват индиректна агресия:

1. Тя носи малък рисък от отмъщение (агресорът остава неидентифициран), но е ефективно средство за отстраняване на конкуренцията. Жените, които са обект на индиректна агресия, са по-увязими от мъжете по отношение на самооценката, тревожните и депресивните преживявания.
2. Използването на физическа агресия е по-опасно и крие рисък от нараняване, вкл. и на репродуктивните възможности.
3. Предпочитанието към индиректната агресия при жените се наблюдава в различни културни условия.
4. То се регистрира и след развитието на репродуктивните възможности (около пубертета – 11–15 години) и корелира положително с броя на интимните (романтични) партньори и отрицателно – с възрастта на първите срещи (Vaillancourt, 2005).

Заедно с това трябва да се има предвид, че интензивността, с която жената се бори за осигуряване на партньор с висок статус, зависи от степента на икономическата и социалната ѝ зависимост, т.е. връзката би трябвало да е по-силна в неиндустриалните общества (Vaillancourt, 2005, p. 170).

В заключение: налице са някои аргументи, обясняващи по-честата употреба на индиректната агресия от жените като ефективен (и по-малко опасен) начин за отстраняване на потенциалните съперници, а следователно улесняване на достъпа до желания партньор и постигане на по-дългосрочната цел.

Получените у нас резултати със самоописателни въпросници в рамките на две независими изследвания с големи извадки не

установяват разлики в индиректната агресия при момчетата и момичетата и поставят под съмнение традиционните представи за този вид социална манипулация като предимно „женска“ агресивна стратегия. На този етап изглежда по-уместно да не се избързва с възможните заключения. Например, би могло да се разсъждава за размиването на границите между половоролевите стереотипи на поведение, както и за евентуална промяна в основните цели на доминиране в по-голямата по размер и по-слабо структурирана група при момчетата или изграждане и поддържане на взаимоотношения в рамките на по-малка, интимна група при момичетата, или поне в средствата за постигане на тези цели. От друга страна, трябва да се има предвид, че по отношение на директните форми на агресия (като средство за постигане на доминираща позиция) подчертаните по-високи резултати на момчетата по физическа агресия се запазват, но няма разлики по вербална агресия.

Важен е и отговорът на въпроса: дали се наблюдава *по-ниско* равнище на индиректна агресия при момичетата (отколкото би трябвало да се очаква) или *по-високо* равнище при момчетата (в резултат на което половите различия се заличават)? За отговора му обаче са необходими сравнителни (изходни) данни, които за сега не съществуват. Не трябва да се пренебрегва и еволюционната перспектива, според която разликите в използването на индиректните форми на агресия са функция от степента на преживявана зависимост (в икономически или социален план).

Друг влиятелен подход за интерпретация е чрез културния контекст на развитието. Например резултатите с финландски (Lindeman et al., 1997)¹, швейцарски и норвежки ученици (Alsaker

¹ Резултатите на М. Линдеман и съавтори са получени с Въпросник за поведението в конфликтни ситуации (*Social Problems Questionnaire*), представяящ две проблемни ситуации в отношенията с връстниците в училище с 27 възможни решения, чрез които се разграничават три типа реакции: *агресия, отдръпване и просоциално поведение* (методът е изложен детайлно във втората част на настоящото изследване: П. Калчев. *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2*, четвърта глава, под печат). Агресивните действия могат допълнително да се разграничават като директни (вербални) или индиректни (Lindeman et al., 1997). Въпреки че не са цитирани конкретните данни, в тази публикация се посочва, че няма полови различия по индиректна агресия. За целите на сравнителното изследване събрани съответните моменти от български ученици (320 момчета

& Brunner, 1999) не откриват различия или установяват по-високо равнище на индиректна агресия при момчетата. Съществуват и данни, че швейцарски момичета споделят по-високо равнище на индиректна *виктимизация* (т.е. заявяват, че са били обект на индиректна агресия) в сравнение с връстниците си в Норвегия (Alsaker & Brunner, 1999). Подобен факт може да се дължи както на културно обусловени различия в изразяването на гнева, така и на по-особената чувствителност към такъв тип агресивни действия, която на свой ред да отразява значението на „социалната интеграция“ и включеността в групата за дадената културна общност (Alsaker & Brunner, 1999). Системен преглед на културните влияния в използването на релационната агресия е представен в публикувания неотдавна обзор на Н. Крик и съавтори и резултатите показват, че в *някои* от *колективистично* ориентираните общества няма полови различия в равнището на релационна агресия (Crick et al., 2007)¹.

Възрастови различия

По отношение на очакваните възрастови различия могат да се формулират поне две хипотези:

1. Развитието на агресията има нелинеен характер (под формата на Π -образна крива). Това съответства на тезите на М. Линдеман и съавтори (Lindeman et al., 1997). С навлизането в пубертета (юношеството) агресията се засилва, а в по-късните юношески години започва да спада. Момчетата би трябвало да слязат

и 341 момичета от 4.–9. клас) са сравнени по пол (при показател „средна стойност на айтем“) за вербална и индиректна агресия. Резултатите на база t-критерий за независими извадки показват по-високо равнище на вербална агресия при момчетата ($p<0,001$) и липса на значима разлика по индиректна агресия (при тенденция дори в полза на момчетата).

¹ Според данните от въпросника на А. Бъс и У. Уорън (Buss & Warren, 2000) и комерсиална версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992) във възрастовия диапазон 9–18 години няма значими полови различия в индиректната агресия. Тези резултати обаче не са директно съпоставими с получените с MCA поради по-различния подход на дефиниране на индиректната агресия – като тенденция за изразяване на гнева в действия по начин, който избягва директната конфронтация (Buss & Warren, 2000), за разлика от разбирането ѝ като вид социална манипулация, прието и в настоящата работа (вж. първа глава, §1.1.).

под стартовата си позиция (преди началото на пубертета), а момчетата – да се върнат към изходното си равнище (Lindeman et al., 1997). Като причина за повишаване на равнището на агресия в ранните юношески години могат да се посочат биологични и социални фактори (Loeber & Hay, 1997; Lindeman et al., 1997; Tremblay, 2000):

- *Хормоналните промени* (и най-вече повишаването на равнището на тестостерон) водят до по-високо ниво на активност и нарастване на физическата сила.
- Промените във *физическата сила* са предпоставка за сблъсъци с цел установяване на нови йерархии в групата, като доминираща позиция заемат по-големите и по- силни момчета.
- *Доминиращият мъжки статус* сред връстниците е свързан и с привлекателността за другия пол, интересът към който драстично се променя през пубертета.
- Ранното юношество обикновено е период на *преход към нова образователна степен* и новата социална среда също подтиква към сблъсъци с цел утвърждаване на статуса в групата.
- По-голямата физическа сила води не само до по-серииозни наранявания в схватките с връстниците, но и до появата на *физическа агресия* (макар и сред малка част от юношите) *спрямо родителите* (обикновено майката) и *учителите*.
- През юношеството се засилва *груповият характер на проявите на насилие* и зачестява агресията към другия пол.
- Ранното юношество е периодът на оформяне на *организирани групи* (банди), които тормозят и изнудват по-малките деца. Членовете им обикновено са със сходно равнище на агресия, но взаимоотношенията в групата очевидно я подхранват и способстват за асоциалните прояви.
- Преди пубертета прекарването на времето обикновено е сегрегирано по пол, а възникващите конфликти (включително физическата агресия) обикновено се ограничават до деца от един и същ пол. В юношеските години обаче конфликтите между момчетата и момичетата се засилват (момичетата по-често споделят конфликти с момчета, отколкото момчетата

- конфликти с момичета) и с появата на срещите и интимното общуване насилието не е рядкост.
- От гледна точка на теорията за социалното учене юношите са по-силно зависими от негативните модели от връстниците и от медиите.
 - Освен необходимостта от приспособяване към промените в отношенията с връстниците и груповите норми, част от агресивното поведение на юношите вероятно се дължи и на задачите на развитието през този възрастов период – формиране на идентичност и усвояване на половоролевите стереотипи за мъжественост/женственост.

Получените от М. Линдеман и съавтори (Lindeman et al., 1997) резултати се съгласуват с изходното предположение: данните от голяма извадка от финландски ученици ($N=2594$, на 11, 14 и 17 години) показват, че при двата пола се наблюдава повишаване на агресията през ранното юношество, последвано от спад в късните юношески години. За разлика от момичетата, момчетата са не само по-агресивни и през трите изследвани възрасти (11, 14 и 17 години), но на 17 години се оказват на същото равнище, на което са били на 11 години, а момичетата – на по-ниско ниво в сравнение с данните за 11-годишна възраст.

2. Физическата агресия се понижава с възрастта за сметка на индиректната. Вербалната агресия се съхранява на относително високо равнище, тъй като толерантността към нея е значително по-голяма в сравнение с физическата, а от друга страна, има редица ситуации, в които вербалните форми са по-ефективни и водят до незабавен резултат в сравнение с индиректните (социалната манипулация на другите). Тази хипотеза се издига на базата на теоретизирането на К. Бьорквист (вж. с. 23). Резултатите, получени чрез рейтингови оценки от връстниците в четири възрастови групи (8, 11, 15 и 18 години) като цяло потвърждават очакванията на теорията (използването на трите агресивни стратегии е илюстрирано с честотата на три вида поведение: ритане, обиди и клюкарстване (Björkqvist et al., 1992a).

Двете изложени позиции за развитието на агресията обаче не трябва да се противопоставят, защото:

1. Хипотезата на М. Линдеман прогнозира най-общо развитието на агресията, без да конкретизира очакванията за видовете агресия (на практика получените резултати се ограничават с вербалните и индиректните форми; Linde-mann et al., 1997), докато тази на К. Бърквист се отнася до съотношението на различните видове. Може да се допусне, че нелинейният, Π -образен характер на развитие през юношеските години е по-вероятно да се наблюдава при вербалните (и може би индиректните) форми, но не и по отношение на физическата агресия, за чието низходящо възрастово развитие са налице и лонгитюдни данни (Tremblay, 2005; Tremblay & Nagin (2005)¹).
2. Идеята за заместване на една агресивна стратегия с друга не отрича възможния Π -образен характер на развитие. Възможно е спадът в равнището на един вид агресия да започва на по-ранна възраст или да се осъществява с по-бързи темпове. Според получените в цитираното изследване (Björkqvist et al., 1992a) резултати физическата агресия („ритане“) се увеличава при 11-годишните деца и намалява при 15-годишните. „Обидите“ и „клюките“ също се увеличават (но по-рязко) на 11 години, след което следва по-слабо изразена низходяща тенденция (и съответно те остават на по-високо равнище и на 15, и на 18 години в сравнение с физическата агресия).

¹ При оценката на възрастовата динамика на физическата агресия изследователите се сблъскват с на пръв поглед противоречиви данни (Tremblay & Nagin, 2005): от една страна, през юношеските години се наблюдава нарастване на броя на арестите и обвиненията за физическо насилие (по данни от представителни изследвания в САЩ и Канада), а от друга, данните от лонгитюдните изследвания потвърждават намаляване на физическата агресия и при двата пола. Едно от възможните обяснения за това е, че макар при повечето юноши да се наблюдава понижаване, една малка част от тях се характеризира с увеличаване или съхраняване на предишните високи равнища. Подходът на разграничаване на различни *възрастови траектории* на развитието на физическа агресия обяснява разминаването между полицейските статистики и общата низходяща тенденция (Tremblay & Nagin, 2005). Същевременно понижаването на физическата агресия (при повечето юноши) поставя под съмнение традиционните възгледи на теорията за социално учене, тъй като с възрастта съприкосванието с модели на физическа агресия се засилва (Tremblay, 2005; Tremblay & Nagin, 2005).

Получените у нас данни (Калчев, 2003, втора глава) с кратка 12-айтемна скала за оценка на трите вида агресия от 1406 момчета и 1670 момичета от 4.–10. клас показват, че възрастовите изменения при момчетата се съгласуват по-добре с очакването за нелинейна Π -образна крива. Налице е постепенно нарастване на видовете агресия с последващ спад в 10. клас, като съотношението между тях се запазва. Данните за момичетата подкрепят по-скоро „хипотезата за ножицата“: наблюдава се намаляване на физическата, съчетано с нарастване на вербалната и индиректната агресия и при последната отсъства тенденция към понижаване след 9. клас¹. Вследствие на това при момичетата се изменя и съотношението на трите агресивни стратегии: в 4. клас преобладава вербалната агресия, а индиректната и физическата са на едно и също равнище, но в края на периода (10. клас) доминиращата роля на вербалната агресия се съхранява, а индиректната се споделя по-често в сравнение с физическата (Калчев, 2003). Получените данни са и допълнително основание възрастовите изменения в настоящото изследване да се проследят поотделно при двата пола.

Получените в описаното изследване резултати са анализирани чрез серия от двуфакторните дисперсионни анализи (2 [пол] x 5 [клас]) за компонентите и общия показател на МСА. Стойностите на F-критерия за фактора пол възпроизвеждат данните, получени на база t-тестове (подчертани разлики по физическа агресия и значими, но по-малки ефекти при гняв, недоверие и морален скептицизъм). Анализът на фактора клас показват значими, но слаби различия по *Физическа агресия* ($F_{(4,1465)}=3,83$; $p=0,004$), *Индиректна агресия* ($F_{(4,1465)}=3,11$; $p=0,015$) и *Враждебност* ($F_{(4,1465)}=4,113$; $p=0,002$). Множествените сравнения по Шеффе разкриват значими разлики по физическа агресия само между 11. клас (понижаване на равнището) и останалите, по индиректна агресия данните за 11. клас също са по-ниски, а по враждебност е значима единствено разликата между 8. и 11. клас. От тази гледна точка са налице слабо изразени възрастови различия, ограничени до понижаване на равнището на три от показателите в последната възрастова група (11. клас). Оценката на взаимодействието пол x

¹ Този резултат не отрича автоматично възможния нелинеен характер на възрастовите изменения, тъй като е възможно понижаване да настъпва на по-късен етап.

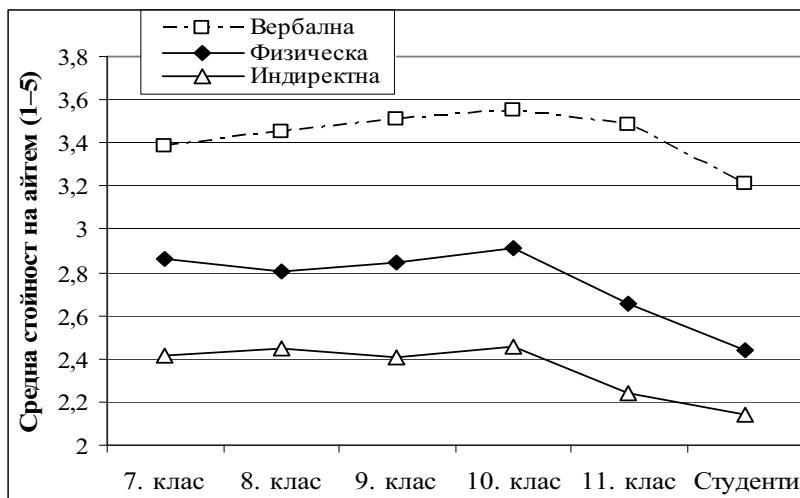
клас при всички анализи дава статистически неначими стойности на F-критерия, т.е. от тази гледна точка отсъстват формални основания възрастовите изменения да се анализират поотделно при двата пола. По тази причина резултатите са обединени (вж. фигури 4.3. и 4.6.). За целите на сравнителния анализ обаче по-долу (вж. фигури 4.4.–4.5.) са дадени и възрастовите изменения при трите вида агресия по пол. На всички фигури данните са представени чрез „средната стойност на айтем“, т.е. сировият бал, разделен на броя на формиращите дадената скала айтеми¹. Към фигурите допълнително са включени резултатите от студентската извадка (93 мъже и 317 жени от специалности: „Психология“, „Педагогика“, „Социални дейности“ и „Неформално обучение“ в „СУ Св. Климент Охридски“). Тъй като извадката е силно дебалансирана по пол, при изчисляване на общите данни (фигури 4.3. и 4.6.) резултатите са осреднени за мъжете и жените. Данните на студентите не са използвани при двуфакторните дисперсионни анализи и са представени по-скоро с илюстративна цел, за да се очертаят тенденции в по-широк възрастов диапазон.

Получените резултати за трите вида агресия (фигури 4.3.–4.5.) илюстрират понижаването на равнищата на физическа и индиректна агресия в 11. клас, а включването на студентската извадка подчертава низходящата тенденция. Същевременно данните не предлагат категорични аргументи за замяната на един вид агресивна стратегия с друг (така биха могли да се тълкуват само промените в 7. и 8. клас при момчетата – тенденциите на понижаване на физическите и повишаване на вербалните форми).

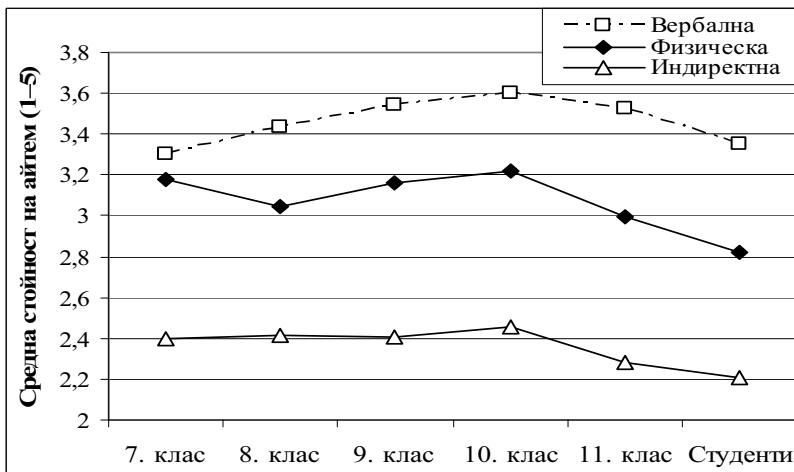
От друга страна, слабите/незначими различия при учениците не очерват ясно и очакваната Π-образна крива на развитие², но е налице низходяща тенденция, която е по-ясно изразена след разширяването на възрастовия диапазон с резултатите на студентите. Ако се допусне, че в предишните години на преходната/ранната юношеска възраст (5.–6. клас) съществуват по-ниски равнища, това би потвърдило нелинейния характер на развитието. На този етап обаче данни за този период отсъстват.

¹ Петстепенната скала за отговори е от 1 (*изцяло невярно*) до 5 (*натълно вярно*).

² Тук термини като „възрастово развитие“ и „възрастова динамика“ се използват условно, тъй като данните са от независими извадки от „срезов“, а не лонгитюден тип.

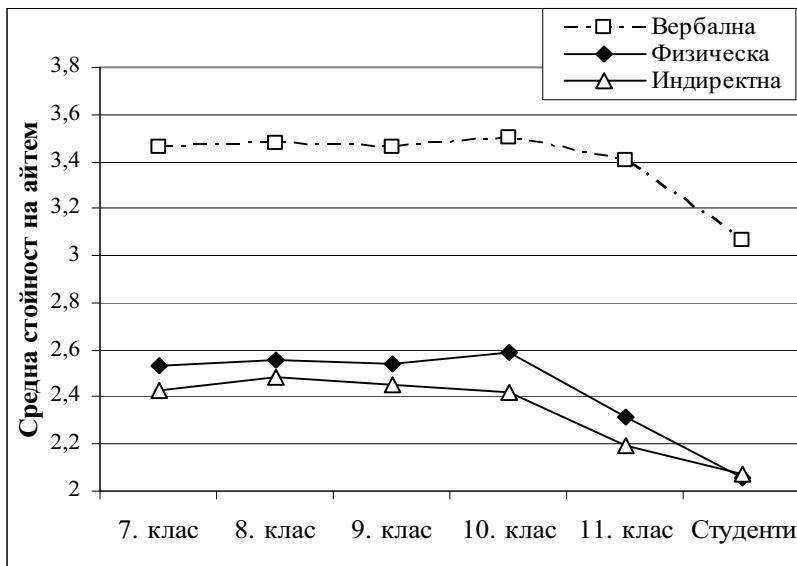
Фигура 4.3. Възрастови изменения при три вида агресия – ОБЩО (N=1614)

Фигура 4.4. Възрастови изменения при три вида агресия – МОМЧЕТА (N=695)

Същевременно трябва да се има предвид, че резултатите, получени с въпросника на А. Бъс и У. Уорън (комерсиална версия на скалата на А. Бъс и М. Пери) също не показват значими въз-

растови разлики по нито една от 5-те скали (физическа, вербална и индиректна агресия, гняв и враждебност) в диапазона от 9 до 16 години, а низходящата тенденция започва около 17, но е по-ясно изразена след 18 години (Buss & Warren, 2000). Аналогична тенденция се установява и в настоящото изследване.

Фигура 4.5. Възрастови изменения при три вида агресия – МОМИЧЕТА (N=1190)

Резултатите на фигури 4.3.–4.5., представени като „средна стойност на айтем“, могат да се интерпретират условно и от гледна точка на преобладаващия вид агресия в юношеска възраст. Такъв анализ обаче е ориентировъчен, защото силно зависи от формулировката на използваните айтеми. Някои от айтемите за оценка на физическа агресия описват извършени действия (напр. „В сравнение с другите по-често се оказвам въвлечен в сбивания“ или „Някои хора така ми играят по нервите, че се стига до сбиване“), но освен „фактологичните“ въпроси има и условни твърдения („Ако се почувствам достатъчно предизвикан, мога да ударя друг човек“ или „Ако трябва да прибегна до насилие, за да защитя правата си, ще го направя“) (вж. и втора глава, §2.2.). Вторият подход оценява по-скоро готовността за използване на физическа

агресия и е възможно да надценява вероятността за подобно поведение в реална ситуация, т.е. положителните отговори все още не означават, че изследваното лице реално е било физическо агресивно, но биха могли да повишат „средната стойност на айтемите“ от скалата¹.

С необходимите предварителни уговорки данните на фигури 4.4.–4.5. показват, че и при двата пола доминира вербалната, а най-рядко използвана е индиректната агресия. При момчетата обаче физическата агресия заема междуинно място, т.е. тя е предпочита на пред индиректната, а при момичетата равнището на индиректните и физическите форми не се различава. В цитираната по-рано публикация (Калчев, 2003, втора глава) се установява, че при момчетата най-честа е вербалната, следвана от физическата и индиректната агресия, т.е. налице е същото съотношение между агресивните стратегии като тук. При момичетата отново доминира вербалната агресия, но ако в 4. клас индиректната и физическата са на едно равнище, в 10. клас индиректната заема средно място между вербалната и физическата, т.е. тя е предпочита на пред физическите форми.

Данните за индиректната агресия при момичетата не се съгласуват с някои получени по-рано резултати, според които тя е най-често използвана агресивна стратегия през юношеските години в тази група. Например в обширно междукултурно изследване във Финландия, Швеция, Израел, Италия и Полша, на 15 години най-често използвана от момчетата е вербалната, следвана от физическата и индиректната агресия (съотношение, получено и в българската извадка). При момичетата обаче индиректната е с най-висок процент, следвана от вербалната и физическата (Österman et al., 1998)². Прякото съпоставяне обаче е условно поради различията в

¹ Това обаче не означава автоматично, че използването на такива въпроси поставят под съмнение валидността на скалата за физическа агресия, тъй като те са достатъчно съгласувани (и в рамките на факторния анализ, и при оценката на надеждността) с останалите „фактологични“ айтеми.

² Резултатите на М. Принстейн и съавтори с юноши (получени чрез Ревизирана версия на въпросника за оценка на опита с връстниците; *Peer Experience Questionnaire* – самоописателен вариант) показват сходни равнища на релационна и открита агресия (обединяваща физически и вербални форми) при момчетата, но при момичетата преобладава релационната агресия (Prinstein et al., 2001).

използвания инструментариум (рейтингови оценки в цитираното изследване срещу самоописание в настоящото), както и поради отсъствие на адекватна база за сравнение (процентното съотношение на трите вида агресия (Österman et al., 1998) не е достатъчно за оценка на тяхното равнище¹.

Според някои резултати пикът на индиректната агресия е през ранното юношество (11 години) (Björkqvist et al., 1992), а според други – през късното юношество (Owens, 1996). Получените в описаното тук изследване резултати не обхващат първата възрастова група, но е налице тенденция за понижаване на равнището след 10. клас. Макар и с предварителен характер, данните на студентите също не подкрепят предположението, че „индиректната агресия вероятно е най-често срещаната при възрастните“ (Tremblay, 2005, p. 279).

Резултатите на студентите (фигури 4.4.–4.5.) биха могли условно да се сравнят и с получените в оригиналното изследване (Buss & Perry, 1992). Средната стойност на айтем в този случай е: за *физическа агресия* при мъжете: $X=2,70$, при жените: 1,99; за *вербална агресия*: 3,04 и 2,70. При българските студенти от двата пола данните са: за *физическа агресия*: 2,86 и 2,05; за *вербална*: 2,98 и 2,75. Получените стойности са близки независимо от различията при формирането на скалите (по-съществени по отношение на вербална агресия).

Данните за останалите четири показателя от МСА (също в „средна стойност на айтем“) – *Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм* – са представени на фигура 4.6.

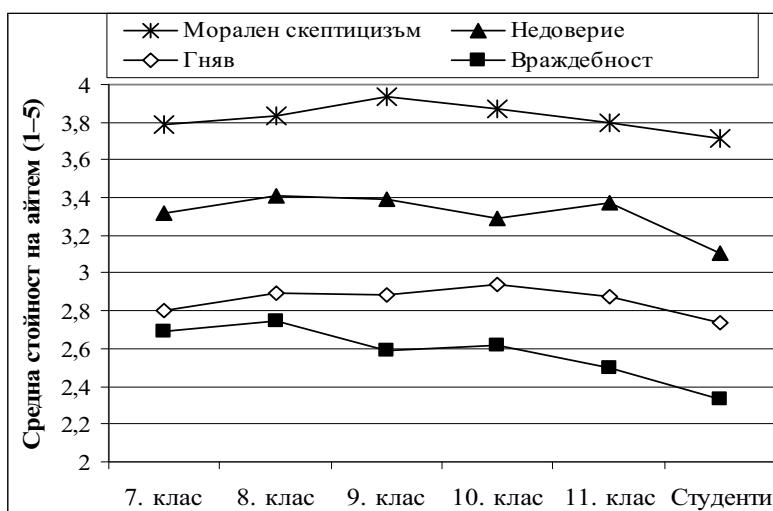
Както беше посочено, серията от двуфакторни дисперсионни анализи (пол х клас [7.–11.])² показват значима, но слаба разлика само при *Враждебност* ($F_{(4,1465)}=4,113$; $p=0,002$), а множествените сравнения по Шеффе идентифицират различия само между 8. и 11. клас. От тази гледна точка, както и при видовете агресия, са налице слабо изразени възрастови разлики.

¹ Както беше посочено, липсата на изходни данни не позволява да се интерпретира и отсъствието на полови различия в българската извадка като дължащи се на по-ниското равнище на индиректна агресия при момичетата или на по-високото при момчетата.

² Без включване на данните на студентите.

4.2. НОРМИ. СТАНДАРТНА ГРЕШКА НА ИЗМЕРВАНЕ

Норми. Тъй като с изключение на очакваната подчертана разлика при физическа агресия (в полза на момчетата) анализите по пол и клас свидетелстват за слаби или незначими различия, нормите не се диференцират по възраст, а по пол – само по отношение на физическа агресия.

Фигура 4.6. Възрастови изменения по Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм (N=1614)

Стандартни оценки и кумулативни проценти. Суровите балове на компонентите и общия показател на МСА се трансформират в стандартни Т-оценки със средна стойност $X=50$ и стандартно отклонение $SD=10$.

Таблици Б.1.–Б.3. в Приложение Б съдържат необходимата информация за трансформацията на суровия бал в стандартни оценки, както и съответните кумулативни проценти.

Стандартните оценки са индикатор за степента на отклонение на индивидуалния бал от средната стойност в нормативната извадка. Например Т-оценка от 60 по *Индиректна агресия* означава, че изследваното лице се намира на едно стандартно отклонение над средната стойност. Т-оценките в таблици Б.1.–Б.3. (Приложение Б.) не са

нормализирани, т.е. представляват линейна трансформация без промяна в изходното разпределение на сурвия бал.

Кумулативните проценти характеризират относителния дял на лицата с по-нисък, същия или с по-висок резултат в нормативната извадка. Например при сурв бал по показателя за Гняв от 36 точки (вж. таблица Б.3., Приложение Б.) 77,0% от лицата в нормативната извадка са с по-нисък, 20,4% (100%–79,6%) – с по-висок, а 2,6% (79,6%–77,0%) – със същия резултат¹.

Двета показателя – стандартни оценки и кумулативни проценти – съдържат различна информация за изследваното лице: степента на отклонение от средната стойност (стандартна оценка) и ранговата позиция по отношение на останалите участници (кумулативна честота). Съотношението между тях се влияе от формата на разпределение. При нормално разпределение стандартните оценки съответстват на определени кумулативни проценти (или персентили – според използвания показател). Тъй като, за разлика от общия показател за агресивност, компонентите на MCA са асиметрично разпределени (при това с положителна или отрицателна стойност), кумулативните проценти не съответстват на стандартните оценки при нормално разпределение (най-съществено е разминаването при *Индиректна агресия* с натрупване към ниските балове). От тази гледна точка се препоръчва стандартните оценки и кумулативните проценти да се използват съвместно при интерпретацията на данните.

¹ Друг популярен показател за позицията на изследваното лице в нормативната извадка е персентилното разпределение. Съгласно базовото определение n -ят персентил представлява точката, под която се намират n процента от оценките (Гласс и Стэнли, 1976). Например под точката, съответстваща на 70-ия персентил, се разполагат 70% от лицата в нормативната извадка (или резултат, съответстващ на 70-ия персентил, превъзхожда 70% от случаите в извадката). В опростен вариант, когато няколко лица са с един и същ бал, за изчисляване на персентилната стойност към процента на лицата с по-нисък резултат се прибавя половината от процента на лицата със същия резултат. В посочения по-горе пример 2,6% от лицата имат сурв бал от 36 точки по скалата за гняв. Следователно на този бал отговаря точката на 78-ия персентил ($77,0 + 1,3 = 78,3$) при закръгление до цяло число. В таблици Б.1.–Б.3. (Приложение Б.) е предпочтен вариантът на представяне на кумулативните проценти (а не на персентилните стойности), тъй като той позволява оценка на относителния дял на лицата с по-нисък, същия и с по-висок резултат. Въз основа на тези данни лесно могат да се изчислят и съответните персентили.

Стандартна грешка на измерване. При интерпретацията на индивидуалните резултати стандартната грешка на измерване и формираният на нейна основа доверителен интервал на индивидуалния бал имат съществено значение. В таблица 4.2. са представени стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за определяне на доверителния интервал около индивидуалния резултат на общия показател и компонентите. Данните са изчислени върху надеждността на скалите за цялата извадка (вж. трета глава, таблица 3.1.).¹

Таблица 4.2. Стандартна грешка на измерване (SEM) и константа за формиране на доверителния интервал при оценката на компонентите и общия показател от МСА

	Стандартна грешка	Константа
Физическа агресия	4,36	≈ 7
Вербална агресия	5,74	≈ 9
Индиректна агресия	4,24	≈ 7
Гняв	4,00	≈ 7
Враждебност	4,36	≈ 7
Недоверие	5,91	≈ 10
Морален скептицизъм	5,29	≈ 9
ОБЩ ПОКАЗАТЕЛ	3,00	≈ 5

Забележка: Стандартната грешка на измерване е изчислена при $X=50$, $SD=10$. Константата за определяне на доверителния интервал е изчислена при вероятност за грешка от 10% след закръгляне до цели стойности (Sattler, 2001). Ако потребителят на инструмента предпочита да работи с по-малка вероятност за грешка (от 5%), при формиране на константата стандартната грешка трябва да се умножи по 1,96 вместо по 1,65.

По-високото равнище на надеждност понижава грешката на измерване и стеснява доверителния интервал на индивидуалния бал. Доверителният интервал около индивидуалния резултат се формира чрез прибавяне и изваждане на константата към получената стандартна оценка. Константата е произведението на стандартната грешка на измерване по коефициента, задаващ вероятността за грешка. В таблица 4.2. стойността е получена при вероятност за грешка 10% ($1,65 \times SEM$) след закръгляне до цяло число.

¹ Въпреки наличието на известни различия в надеждността на скалите по пол и клас (вж. трета глава, таблица 3.1.), е предпочтен по-опростеният вариант на използване на показателите за цялата извадка.

ло (Sattler, 2001). В този случай вероятността истинската стойност на оценката да се намира в дадения доверителен интервал е 90%. Стойностите на константата са представени и в последния ред на таблици Б.1.–Б.3., Приложение Б.

4.3. СКАЛА ЗА НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ОТГОВАРЯНЕ

Самоописателните методи поставят въпроса за валидността на получаваните данни. В рамките на МСА е конструирана *скала за непоследователно отговаряне* на въпросите. На базата на единичните корелации и разлики в средните стойности (оценени чрез t-тестове за зависими извадки) са подбрани 12 двойки айтеми: две двойки от *Физическа агресия*, една – от *Вербална*, три – от *Индиректна агресия*, три – от *Гняв*, и по една от *Враждебност*, *Недоверие* и *Морален скептицизъм*¹.

Разликите в отговорите на айтемите от всяка двойка (вариации от 0 до 4 по използваната 5-степенна скала) се изчисляват в абсолютни стойности (без значение каква е посоката на отклонението) и всички в интервала 0–1 се прекодират като 0, а останалите (в интервала 2–4) – като 1, т.е. приема се, че разлика до една степен е в рамките на съгласувания отговор. Дескриптивните характеристики на формираната по този начин 12-айтемна скала, означена като *Скала за непоследователно отговаряне*, са: $\bar{X}=3,02$; $SD=1,70$ ($min=0$, $max=9$). Скалата е подчертано асиметрична с натрупване към ниските балове и дълга „опашка“ в противоположния край на разпределението. Положителната асиметрия е неизбежна за подобен тип индекси, тъй като голямото мнозинство от изследваните лица не са отговаряли по непоследователен начин. Таблица 4.3. представя сировия бал, честотното разпределение и съответните T-оценки на скалата.

¹ Всички двойки от айтеми са от една и съща скала. Подобен резултат е очакван, тъй като скайлите са извлечени по емпиричен път чрез факторен анализ. Освен това е предпочтен вариантът нито един айтем да не участва в повече от една двойка. Противоположният подход би позволил да се подберат двойки от айтеми с по-силни корелации и като цяло би повишил възможностите на скалата, но по-висок бал може да се получи при непоследователни отговори на малък брой въпроси (напр. поради моментно разсейване). Всички данни са извлечени от балансираната по пол и клас ученическа извадка ($N=1204$).

Таблица 4.3. Суров бал, Т-оценки и честотно разпределение на Скалата за непоследователно отговаряне (N=1204)

Суров бал	Т-оценка	%	Кумулативен %
0	32	4,8	4,8
1	38	13,5	18,3
2	44	23,0	41,3
3	50	25,1	66,4
4	56	14,1	80,5
5	62	10,7	91,2
6	67	5,7	96,9
7	73	2,0	98,9
8	79	0,8	99,8
9	85	0,2	100,0

За оценка на вероятността за непоследователно (случайно) отговаряне е генерирана случайна извадка със същия обем (N=1204). Дескриптивните характеристики на скалата за непоследователно отговаряне в този случай са: X=5,86; SD=1,72. При обединяването на двете извадки данните показват площ под ROC-кривата¹ от 0,872 и оптимална „критична точка“ за различаване на случайното от неслучайното отговаряне – суров бал ≥ 5 , със сензитивност от 0,792, специфичност – 0,805, положителна и отрицателна прогностична сила от 0,802 и 0,795. От тази гледна точка при суров бал от ≥ 5 вероятността за случайно отговаряне е 80,2%. Подобен резултат изглежда достатъчно висок, но в случая трябва да се има предвид, че положителната прогностична сила е силно повлияна от обема на целевата група (в случая – равен на нормативната извадка). Ако например случайно генерираната извадка се намали на 200 лица, това не влияе върху сензитивността и специфичността, но значително намалява положителната прогностична сила: при критерий ≥ 5 вероятността за случайно отговаряне се понижава дори под 50%. По тази причина препоръката за практически цели е при суров бал от 6 точки резултатите да се тълкуват предпазливо, а при бал от 7 или повече точки е налице съмнение за случайно отговаряне и възможно елиминиране на резултатите (при бал ≥ 7 и обем на случайната извадка [целевата група] от 1204 и 200 лица положителната прогнозираща сила на

¹ За популярно изложение на посочения подход вж. Чу (Chu, 1999).

скалата е съответно 92,0% и 67,5%). Подобен критерий изглежда достатъчно обоснован, ако се има предвид, че положителната прогностична сила отчасти е подценена, тъй като и в нормативната извадка вероятно съществуват лица, които са отговаряли непоследователно (или просто са „драскали“ по листа за отговори). Тези протоколи (с изключение на отстранените още в началото поради очевидни дефекти или начина на попълване) не се контролират при анализа на данните.

Непоследователното отговаряне може да се дължи на различни причини: нежелание за сътрудничество, разсейване, неразбиране на въпросите, слаби четивни умения, „драскане“ върху листа за отговори, без да се четат въпросите, и др., но и на съдържанието на конкретни въпроси. Следователно дори и при понисък бал е полезно да се направи преглед на двойките айтеми с несъгласувани данни и при индивидуалното консултиране изследваното лице трябва да бъде „конfrontирано“ заради непоследователните му отговори. Причините и възможните обяснения дават потенциално ценна допълнителна информация.

5.

ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

5.1. ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ИЗЧИСЛЯВАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНИЯ БАЛ

Форми на изследване и възрастов диапазон. Въпросникът е предназначен както за *индивидуално*, така и за *групово* изследване в юношеска възраст. Когато се използва за скринингови цели, се препоръчва груповата форма, за да се обхванат по-голям брой лица. При този вариант склата се попълва от целия клас (група). В изследователски условия тестът е стандартизиран за възрастовия диапазон 7.–11. клас. Налице са и данни за младежка възраст – студенти, но нормативните стойности (особено за мъжете заради малкия брой протоколи) имат предварителен характер.

Постигане на доброжелателна атмосфера и отношения на доверие. Решаването на тази задача (в условията на групово или индивидуално провеждане) зависи от възрастта на лицето, причините за консултиране и др., но най-общо е необходимо подходящо да се представи информация за харектера на изследването (без специализирани данни за оценяваните конструкции), като се наблегне и върху откровеността при отговорите на въпросите.

Инструкция. Разработването на въпросника е осъществено в „изследователски“ условия: групово и анонимно попълване на инструмента в класната стая. Стандартната инструкция, използвана при конструирането на въпросника, е от общ характер и не използва термини като „агресия“, „гняв“, „враждебност“ и др.

Въпросникът е самоописателен, т.е. представената в началото инструкция по принцип е достатъчна и е предназначена за „само-

обслужване“, без допълнителни уточнения от страна на провеждащия изследването. Според възрастта и поведението на изследваното лице общата инструкция би могла да се допълни, като се посочи например, че ако някой от въпросите е неясен, може да се поиска разяснение (практиката при разработване на въпросника обаче показва, че подобен тип въпроси рядко се задават).

Нагласи на изследваното лице. В условията на индивидуално, снемащо анонимността оценяване насоченото за консултиране от възрастен (родител или учител) дете/юноша често е с негативни нагласи и не желае да сътрудничи, още повече като се има предвид оценяваната от въпросника проблематика. В този случай постигането на разбирателство има критично значение за валидността на получаваните данни. По-подробно читателят би могъл да се запознае с решаването на този проблем в специализираната литература (напр. Sattler, 2002), но най-общо акцентът трябва да се постави върху *ценността* на получаваната информация (консултантът посочва колко заинтересован е да научи какво самото изследвано лице мисли за себе си), *откровеността* (като се отбележи колко високо се оценява искреността му) и *конфиденциалността* на данните (като се подчертава доверителният характер на изследването).

Преобладаващият брой въпроси от скалата са с отрицателна конотация (описват преживявания и форми на поведение, които повечето хора не биха определили като лично или социално желателни). От тази гледна точка не е трудно да се симулира позитивен тип отговаряне в съответствие със социално одобряваното поведение. За преодоляването на този проблем е необходимо изследваното лице да бъде мотивирано да участва в оценяването в атмосфера на доброжелателност и доверие. Това невинаги е лесно за осъществяване и трябва да се има предвид, че въпросникът не включва „защитна“ скала за оценка на възможна дисимулация, (или тенденция за „позитивно себепредставяне“). Агресията по принцип се оценява като социално нежелателно поведение (това се отнася най-вече до физическата и вероятно – за индиректната, а не толкова – за вербалната, която се радва на по-голяма търпимост). В условията на *анонимно* проучване изследваните лица (особено момчетата) може дори „да преекспонират“ проблема и „да се заявяват“ чрез приписвани прояви на агресия. При явно изследване обаче е по-вероятно защитно реагиране и отричане на

подобни нагласи или действия, т.е. при анонимно изследване е възможно „надценяване“, а при явно – „подценяване“ на равнешто на агресия. По тази причина *самоописателните* данни не могат да са единствена база за заключения, а трябва да се съчетават с информация от други източници и методи, в частност рейтингови оценки на значимите хора в живота на детето (родители, връстници, учители)¹.

От друга страна, трябва да се има предвид, че част от айтемите от скалата за *Физическа агресия*, която потенциално е най-уязвима за дисимулация, оценяват не извършени агресивни действия, а описват ситуация/обстоятелства, при които те са възможни. Подобен подход за оценка на склонността към агресивни прояви улеснява идентификацията на изследваното лице с описвани форми на поведение и поне отчасти схема защитните реакции при отговорите. Независимо от това важна задача на провеждащия изследването е постигането на разбирателство и желание за сътрудничество.

Попълване на скалата. Изследването трябва да се провежда в контролирани условия: класна стая, консултативен кабинет, клиника и др. Не се допуска въпросникът да се попълва у дома. Отговарянето

¹ Ако използването на самоописателния подход има редица преимущества при оценката на „интернализираните“ проблеми на развитието (тревожност, страхове, депресия), по отношение на „екстернализираните“ проблеми (агресия, опозиционно поведение, асоциални прояви) приоритет имат рейтинговите оценки (Barkley et al., 1999). В училищна възраст вероятно най-добрите „експерти“ за оценка на агресията са връстниците (Österman et al., 1994). Самоописанието (при явно изследване) по правило води до по-ниски резултати в сравнение с оценките на връстниците, тъй като в повечето култури агресията (особено атакуващата) не се одобрява. Разминаването между рейтинговите оценки и самоописанието се означава като „атрибутивен индекс на несъответствие“, чийто размер зависи от степента, в която агресията нравствено се осъждва в дадената култура. Данные с 8-годишни деца наистина потвърждават наличието на междукултурна вариация, но само при момичетата (Österman et al., 1994). Освен това, на пръв поглед неочаквано, размерът на индекса при физическата и вербалната агресия е по-голям при момчетата, което се тълкува като по-слаба търпимост към такива прояви (фактът изглежда парадоксален, тъй като това поведение съответства по-силно на стереотипа за мъжкото поведение). Според К. Остерман и съавтори полученият резултат вероятно се дължи на обстоятелството, че откритите (директните) форми на агресия на момчетата се разглеждат като по-опасни, отколкото откритата агресия при момичетата (Österman et al., 1994).

на въпросите отнема средно под 20 минути, но времето варира според възрастта, мотивацията за участие, а вероятно и личностните особености на изследваното лице. Инструкцията не съдържа ограничение за времето на попълване и не поощрява по-бързото приключване на работата. Връзката между времето за попълване и равнището на оценяваните конструкти в рамките на стандартизацията на въпросника не е контролирана, т.е. отсъстват данни дали лицата с високи или ниски показатели по някои от скалите отговарят по-бързо или по-бавно на въпросите.

Практиката при разработването на въпросника показва, че в изследвания възрастов диапазон въпроси за *съдържанието и избора* на отговор се задават много рядко. Ако изследваното лице не разбира съдържанието на някой термин или въпрос, консултантът трябва да се опита да обясни смисъла по максимално *неутрален* начин. Като цяло обаче препоръката е да поощряват собствените съждения (напр. „Отговорете на въпроса така, както вие го разбирате“, „Дайте отговора, който е най-близък до вашата гледна точка“).

Първична проверка на протоколите. След попълването на въпросника трябва да се направи преглед на първичния протокол за наличие на пропуснати айтеми или „двоен“ отговор (ограждане на повече от една степен). Необходимо е консултантът да помогне изследваното лице да отговори на пропуснатите въпроси или – при двоен отговор – да избере един от вариантите. Пропуските могат да се дължат на слаба мотивация, нежелание за сътрудничество, разсейване по време на изследването, неразбиране на въпроса, но и на неговото съдържание. Затова още на този етап заедно с молбата за попълване или уточняване на отговора трябва да се отбележат пропуснатите айтеми и двойните отговори. Техният анализ е потенциално полезен при интерпретацията на резултатите по-късно.

Прегледът на първичния протокол дава възможност и за идентифициране на някои специфични конфигурации на отговори. Например изследваното лице дава един и същ отговор на цялата страница или отговаря на серии, като очертава определен контур върху листа. Подобни конфигурации пораждат съмнение дали въпросите се четат, или просто се драска върху листа, и се съчетават обикновено с висок резултат по скалата за непоследователно отговаряне, което води до анулиране на данните.

Изисквана квалификация. За целите на масовото скринингово проучване *груповото провеждане* на изследването може да се извършва от лица с минимална базисна психологическа подготовка. В рамките на консултирането *индивидуалното провеждане*, изискващо умения за мотивиране на изследваното лице, снемане на съпротивите и постигане на атмосфера на съгласие, налага специализирана психологическа подготовка, както и практическа компетентност в работата с юноши.

Интерпретацията и съобщаването на резултатите *задължително* трябва да се извършват от лица с базисна и специализирана психологическа подготовка по психология на развитието, психометрия и психодиагностика. Многомерната скала за агресивност е от категория В на приетите на Третия конгрес на психозите в България (октомври 2005 г.) правила за категоризиране (вж. също *Българско списание по психология*, 2, 2006, с. 45–46), с уговорката, че акцентът при интерпретацията се поставя не само върху равнището на отделните скали, но и върху специфичната конфигурация от показатели.

Конфиденциалност на материалите. Всички тестови материали, включително празните и вече попълнени бланки, са поверителни и достъп до тях могат да имат само лица с необходимата професионална подготовка, отговорни за *интерпретацията* на резултатите.

Изчисляване на сировия бал. То се извършва чрез сумиране на точките по айтемите, формиращи отделните скали. За всеки отговор *Напълно вярно* се дават 5, за отговор *По-скоро вярно* – 4, за *Трудно е да се каже* – 3, за *По-скоро невярно* – 2, и за *Изцяло невярно* – 1 точка. Въпросникът съдържа 3 „обърнати“ айтема, изискващи прекодиране на отговорите преди сумирането на данните.

При групово (масово) изследване процесът на пресмятане на сировия бал значително се облекчава, ако изчисленията се извършват с компютърна програма (алгоритъм). Разработеният от автора за тази цел алгоритъм не е самостоятелен софтуерен продукт, а се реализира в рамките на SPSS-среда. Индивидуалните данни се въвеждат в компютър, след което програмата пресмята общия показател и компонентите в супъл бал и в T-оценки ($X=50$; $SD=10$). Потребителят на въпросника може да си разработи собствен алгоритъм на базата на дадените тук нормативни стойности,

ако притежава базисни познания по статистически анализ на данни и работи със статистически пакет SPSS.

Изчисляването на сировия бал може да се извърши и ръчно въз основа на ключа по отделните скали, но този вариант изисква повече усилия и разход на време.

Преобразуване на сировия бал в стандартни оценки и кумулативни проценти. При използване на компютърния алгоритъм стандартните оценки се изчисляват на базата на общите и диференцираните норми по пол за *Физическа агресия*. При ръчна обработка на данните стандартните оценки се получават с помощта на таблици Б.1.–Б.3. от Приложение Б. И при двата вида обработка на данните съответстващите на сировия бал и на Т-оценките кумулативни проценти се получават с помощта на таблици Б.1.–Б.3. в Приложение Б. Всички скали – за физическа, вербална, индиректна агресия, гняв, враждебност, недоверие и морален скептицизъм, са асиметрични (макар и в различна посока) и затова стандартните оценки не съответстват на очакваните при нормално разпределение кумулативни проценти. От тази гледна точка се препоръчва двата показателя да се анализират съвместно.

Пренасяне на стандартните оценки върху профилната бланка. Получените стандартни оценки се нанасят върху профилната бланка (вж. Приложение А.). Препоръчва се заедно със стандартните оценки върху нея да се отбелязва и доверителният интервал около индивидуалния резултат. Константата, на чиято основа се изчислява доверителният интервал (чрез прибавяне и изваждане от индивидуалната стандартна оценка), е представена на последния ред в таблици Б.1.–Б.3. (Приложение Б.; вж. също четвърта глава, таблица 4.2.). Стойностите са изчислени при вероятност за грешка $p=0,10$, т.е. вероятността истинският резултат на изследваното лице да се намира в интервала, получен след прибавяне и изваждане на константата, е 90%.

Използване на различни норми при оценката на резултатите. Приложение Б. (таблици Б.1.–Б.3.) съдържа необходимите данни за трансформиране на данните въз основа на общите норми и нормите по пол за *Физическа агресия*.

Сравнението по пол показва слаби/незначими разлики по всички оценявани компоненти, както и по общия показател за агресивност с изключение на подчертаната разлика по *Физическа*

агресия в полза на момчетата (вж. четвърта глава), т.е. въпросът кои норми трябва да се използват възниква само по отношение на склата за физическа агресия. При отговора му трябва да се има предвид, че и при двата пола показателят се формира на базата на едни и същи айтеми (емпирични признания). По тази причина наличието на разлики между момчетата и момичетата не означава автоматично, че използването на полово диференцираните норми е по-полезно при оценката на анализираните конструкти. Има достатъчно основания да се допусне, че разликите по пол отразяват *реални* различия в равнището на физическа агресия, за чието отразяване е необходимо използването на *общите* норми. С помощта на тях в този случай може да се отговори на въпроса: „В каква степен е физически агресивно даденото лице *независимо от неговия пол?*“¹. В този случай при използването на общите норми момчетата по-често ще получават по-високи балове от момичетата по физическа агресия, но такъв резултат отразява по-високото равнище на конструкта в тази група.

Използването на диференцираните по пол норми елиминира разликите между групите. Въпреки че момичетата имат по-висок суров бал по *Физическа агресия*, високите оценки при тях ще се срещат с еднаква честота с тази при момчетата (в по-строг смисъл разликите в честотата ще се определят от различия в асиметрията на разпределението, а не от тези в нормативните стойности). За разлика от общите норми, тези по пол са полезни за отговора на въпроса: „Колко високо (нетипично) е равнището на физическа агресия в сравнение с другите момчета (момичета)?“.

В заключение: при използването на общите норми резултатът на момчетата ще бъде *надценен*, а на момичетата – *подценен*, в сравнение с използването на диференцираните норми. Освен това, ако се има предвид, че полът е важна модерираща променлива за физическа агресия със стабилно възпроизвеждане в различни

¹ Подобна теза се основава на инвариантност на метода за оценка (в частност допускането, че заложените емпирични признания са подходящи за оценка на агресивността и при двата пола). Данни в полза на това предположение са представени във втора глава, § 2.3., „Инвариантност на факторната структура по пол“, но трябва да се има предвид, че при 6 от 8-те айтрема, предназначени за оценка на *Физическа агресия*, са налице разлики във факторните тегла при момчетата и момичетата.

културни условия по-високи равнища при момчетата/мъжете, препоръката е да се използват диференцираните норми по пол по отношение на този конструкт. Потребителят на въпросника обаче може да използва и общите норми за ориентация в равнището на физическа агресия, без оглед на пола.

Данните свидетелстват за незначими или слаби възрастови различия (четвърта глава), което обосновава използването на общи норми за целия възрастов диапазон (7.–11. клас).

5.2. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Оценка на валидността на индивидуалните протоколи

Интерпретацията на данните трябва да започне с оценка на валидността на индивидуалния резултат. За тази цел в рамките на МСА е конструирана *Скала за непоследователно отговаряне*.

При оценката на резултата по *Непоследователно отговаряне* препоръката е при суроен бал от 6 точки резултатите да се интерпретират предпазливо, докато при бал от 7 или повече точки има съмнения за случайно отговаряне и е възможно резултатите да се елиминират (вж. четвърта глава, §4.3.).

Непоследователното отговаряне е множествено детерминирано и дори и при по-нисък бал е полезно да се направи преглед на двойките айтеми с несъгласувани данни. По-високият бал по скалата може да се обуславя не само от общата негативна нагласа към изследването и причините и възможните обяснения представляват ценна допълнителна информация.

Равнища на интерпретация на данните

Интерпретацията на данните се извършва на три равнища:

- общ бал по МСА, означаван като „Агресивност“;
- компоненти на МСА и тяхната конфигурация;
- отделни айтеми.

Оценка на равнище общ бал

Този показател ориентира в общото равнище на агресивност. Суровият бал на общия показател се трансформира в стандартни Т-оценки и съответстващите им кумулативни проценти (вж. При-

ложение Б., таблица Б.1.). В съответствие с традиционно използвани критерии Т-оценките на общия показател (както и на компонентите, вж. таблица 5.1.) се категоризират в пет основни равнища. Заедно с границите на интервалите в таблица 5.1. е представен и процентът на лицата, попадащи в съответната група. По отношение на общия показател относителният дял на лицата в съответните групи не се различава от този при нормално разпределение, тъй като скалата е с незначими стойности на асиметрия и ексцес (вж. четвърта глава, фигура 4.1.).

Общият показател се формира от сбора от всичките 59 аитема, но с най-високи тегла са *Вербална агресия* и *Гняв*, с по-слаби – *Физическа* и *Индиректна агресия*, и с най-слаби – когнитивните компоненти – *Враждебност*, *Недоверие* и *Морален скептицизъм* (втора глава, фигура 2.3.). Високите и много високите резултати е по-вероятно да се обуславят от по-високи балове по вербална агресия и гняв, без това да изключва и друг тип съотношение на компонентите. Възможно е средните и дори по-ниските равнища на общия показател „да маскират“ високи резултати по някои от компонентите. От тази гледна точка *приоритетно* значение при интерпретацията на резултатите има анализът на равнище компоненти (скали).

Оценка на равнище скали

Суровият бал по компонентите на МСА също се трансформира в стандартни Т-оценки, изчислявани въз основа на общите норми, с изключение на *Физическа агресия*, при която се използват и диференцирани норми по пол. В таблици 5.1.–5.2. са представени границите на интервалите (в Т-оценки) заедно с процента на лицата, попадащи в съответната група¹.

Тези резултати илюстрират положителната асиметрия (натрупване към ниските балове) по *Индиректна* и *Физическа агресия* (в последния случай – само при момичетата)². Вследствие на това ми-

¹ Разпределението при момчетата и момичетата по *Физическа агресия* се основава на всички събрани протоколи, а по останалите показатели – на балансираната по пол извадка.

² За разлика от момичетата, разпределението на физическа агресия при момчетата е симетрично. Положителна асиметрия е налице и в разпределението

нималните оценки са ограничени до две стандартни отклонения под средната стойност, т.е. скалите не различават добре лицата с ниски и много ниски резултати, а от друга страна, е налице по-висок относителен дял на лицата с много висок резултат. Противоположният резултат – положителна асиметрия, се наблюдава по *Морален скептицизъм* (вж. и втора глава, фигура 2.1.), както и по-слабо изразена – по *Недоверие и Вербална агресия*. В този случай натрупването към високите балове показва, че първите две скали не различават добре лицата с високи и много високи показатели (по *Вербална агресия* категоризирането на данните на практика „маскира“ слабо изразената положителна асиметрия).

Таблица 5.1. Интервали на дефиниране на резултатите по общий показател и видовете агресия (при стандартни Т-оценки с $X=50$; $SD=10$) и процент на лицата в съответната група

Равница	Т-оценки	Процент случаи				
		Общ показател	Физическа агресия ♂	Физическа агресия ♀	Вербална агресия	Индиректна агресия
Много високо	≥ 70	2,2	2,3	4,7	2,4	3,6
Високо	60-69	14,7	16,0	11,2	13,1	14,8
Средно	41-59	66,2	64,6	66,8	67,1	61,0
Ниско	31-40	14,9	14,3	17,3	15,1	20,6
Много ниско	≤ 30	2,0	2,8	–	2,3	–

Забележка: ♂ и ♀ означават съответно данните за физическа агресия при момчетата и момичетата.

Интервалите на високото ($T: 60-69$) и много високото равнище ($T \geq 70$) често се определят и като зона на риск и клинично значими оценки. Подобни означения обаче се основават на чисто статистически критерии – степента на отклонение от средните стойности в нормативната извадка. Ако се приложат към настоящото изследване, те са условни, тъй като:

- на този етап инструментът не е валидизиран върху клинична извадка;

на *Гняв и Враждебност*, но тя е по-слабо изразена и близка до статистически незначимите стойности.

- при интерпретацията трябва да се отчита стандартната грешка на измерване, т.е. доверителният интервал около индивидуалния резултат.

Таблица 5.2. Интервали на дефиниране на резултатите по Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм (при стандарти Т-оценки с $X=50$; $SD=10$) и процент на лицата в съответната група

Равнища	Т-оценки	Процент случаи			
		Гняв	Враждебност	Недоверие	Морален скептицизъм
Много високо	≥ 70	3,0	4,2	–	–
Високо	60-69	12,6	15,2	20,6	18,9
Средно	41-59	64,3	63,4	63,3	65,4
Ниско	31-40	19,4	17,0	12,9	11,5
Много ниско	≤ 30	0,7	0,2	3,2	4,2

По-долу е представен кратък преглед на интерпретацията на компонентите на MCA, основана на тяхното съдържание и на получените в рамките на изследването резултати (втора и трета глава).

Физическа агресия. Скалата се формира от 8 айтема, описващи физически форми на агресивно поведение. Показателят се характеризира с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност и с очакван по-висок бал при момчетата, което обосновава и използването на диференциирани по пол норми. Същевременно трябва да се имат предвид двата типа айтеми (вж. с. 164).

В рамките на MCA *Физическа агресия* корелира значимо и по-силно с *Вербална агресия* и *Гняв* (вж. втора глава) и затова тя е по-вероятно да се съчетава с гневни изблици и неовладени емоционални реакции. Високият бал може да се определи и като склонност да се реагира с физически форми на агресия в ситуации, свързани с гняв и фрустрация. Подобна дефиниция обаче е непълна най-малко по две причини:

- От една страна, в рамките на структурните модели на компонентите на MCA (втора и трета глава) не са идентифицирани други *директни* пътеки към физическа агресия, но при разширяване на модела е налице *директен* ефект на *Отмъстителност* (извлечен от скалата за „предъвкване“ на не-

гативния опит на Д. Капара). Следователно възможно е физическата агресия да е непосредствено детерминирана и от други фактори (а не само от гнева)¹.

- В рамките на структурните модели (трета глава) процента на обяснената дисперсия на физическа агресия варира в рамките на 33–44%, т.е. очевидно са налице и други фактори, детерминиращи агресивните реакции, в частност случаите, когато агресивните действия са извършвани с „инструментална“ цел, а не са обусловени от гняв, отмъстителност и др. От тази гледна точка високият бал по *Физическа агресия* може да се интерпретира по-широко като склонност/готовност за използване на физически форми за постигане на личните цели (макар вероятно най-често тези реакции да са резултат от гняв или фрустрация).

От гледна точка на връзките с „външни“ променливи (трета глава) високите резултати по *Физическа агресия* се асоциират със:

- *Отмъстителност* – „предъвкване“ на мисли/нагласи за реванш и възмездие.
- *Нарушаване на нормите и слаб самоконтрол*. В частност, в сравнение с вербалната и индиректната, физическата агресия по-тясно се асоциира с вандализъм (увреждане на собственост), неприятности с полицията, пущене на марихуана, бягства от къщи или стоење по цяла нощ навън, без разрешение на родителите².
- *Антисоциален и садистичен личностен стил* (вж. с. 132).

¹ Освен това емпиричното разпределение на видовете агресори (вж. таблица 5.3.) свидетелства за наличието и на враждебен, и на инструментален физически агресор, т.е. високите равнища на физическа агресия могат да се съчетават с ниско равнище на гняв и високо – на враждебност, или с ниски равнища на двете.

² И трите вида агресия – физическа, вербална и индиректна, се свързват с мамене по време на изпит, бягства от час, дребни кражби, подправяне на документи и конфликти с родителите (както и с конфликти с учителите, разправии със съучениците и употреба на алкохол, но в тези случаи връзката с индиректната агресия е по-слаба).

Разбира се, посочените връзки, част от които са слаби, но незначими, сами по себе си не са достатъчни, за да се прогнозират посочените личностни особености и форми на поведение, но високият бал по *Физическа агресия* прави по-вероятно тяхното наличие.

От друга страна, *Физическа агресия* корелира отрицателно със *самодисциплина/морален кодекс* (от скàлата на социализация X. Гоф), с *емоционална загриженост, приемане на чуждата перспектива и фантазиране* (склонност за вживяване във фиктивни персонажи), както и със социална тревожност. Подобни връзки съответстват на съдържанието на скàлата.

При интерпретацията на *Физическа агресия* трябва да се имат предвид и резултатите по останалите компоненти на агресивността, т.е. данните да се оценяват от гледна точка на конфигурацията на показателите.

Вербална агресия. Скàлата включва 8 айтема, оценяващи склонност към спорове, разправии, изразяване на несъгласие по груб, безцеремонен начин, „поставяне намясто“ на хора с различно мнение, включително чрез обиди и подигравки. Надеждността на *Вербална агресия* (α на Кронбах) е на границата на приемливи-те стойности (за броя на признаките) и е по-ниска от тази на *Физическа и Индиректна агресия*, т.е. признаките за този тип поведение са по-слабо съгласувани помежду си. За сметка на това обаче тя е най-добрят индикатор (с най-високо тегло) на факто-ра от втори ред „Агресивност“ и по тази причина високият бал по общия показател („Агресивност“) е най-вероятно да се съчетава с висок бал по скàлата за вербална агресия.

Вербална агресия корелира най-силно с *Гняв* и затова в много от случаите тя е и гневна агресия. Както при физическата агресия обаче, не е коректно тя да се дефинира само като склонност за отреагиране на гнева във вербална форма, тъй като:

- От една страна, в рамките на структурните модели (трета глава) са идентифицирани *директни пътеки* от другите компоненти (*Морален скептицизъм, Недоверие*) към вербална агресия, т.е. не е задължително вербалните форми да се опосредстват от гнева. Емпиричното разпределение на видовете агресори (вж. таблица 5.3.) потвърждава наличието и

на враждебен, и на инструментален вербален агресор, т.е. високите равнища на вербална агресия е възможно да се съчетават с ниско равнище на гняв и високо – на враждебност, или с ниски равнища на гняв и враждебност.

- От друга страна, в рамките на структурните модели процентът на обяснената дисперсия на вербална агресия достига до 59%, но очевидно има и други значими детерминанти на този тип реакции, които са „пропуснати“ в модела. Затова високият бал по *Вербална агресия* може да се разглежда по-широко като склонност/готовност да се използват вербални изказвания (груб език, повишаване на тона, безцеремонно държане, караници, обиди и др.) за постигане на личните цели (макар най-често този тип реакции да са обусловени от гнева).

В сравнение с физическата, вербалната агресия:

- корелира по-слабо с *отмъстителност, антисоциален личностен стил* (макар връзките със садистичния да са съпоставими) и с *нарушаване на нормите* (при конкретните видове поведение в част от случаите корелациите са съпоставими, а в други са по-слаби от тези с физическа агресия, вж. по-горе).
- корелира отрицателно, но по-слабо или незначимо с *емоционална загриженост, приемане на чуждата перспектива и фантазиране*¹. От тази гледна точка, макар по принцип връзките да не са силни, вербалната агресия прогнозира по-слабо липсата на емоционална загриженост и неприемане на чуждата перспектива.

Накратко, високият бал по физическа агресия изглежда „порисков“ от този по вербална и изисква допълнително проучване не само поради потенциалната опасност от физическо нараняване на околните (или на самия агресор), но и защото високите равнища са свързани с по-проблемни форми на поведение и личностни

¹ Вербалната агресия корелира отрицателно и с избягващия и зависимия личностен стил.

характеристики. От друга страна, трябва да се има предвид, че при двата пола вербалната агресия е най-често срещана и доминира през изследвания възрастов период (7.–11. клас), вероятно защото има по-голяма търпимост към вербалните форми, отколкото към физическите (а може би и индиректните).

Индиректна агресия. Скалата е конструирана в съответствие с концепцията за индиректната агресия като вид социална манипулация (вж. с. 20) и включва 10 айтема, оценяващи разпространяването на клюки, слухове, опити за настройване на останалите срещу хора, които не са симпатични, коментари за външния вид, разпространение на чужди тайни, погаждане на „номера“ и, най-общо, опити да се навреди на другия, „без той да разбере откъде му е дошло“. В нея се съдържат и айтеми за сближаване с някого с цел да се отмъсти на друг човек или любезноПриятелско държане с някого – само за да бъде по-лесно засегнат впоследствие¹.

От гледна точка на формулировката *Индиректна агресия* обединява два типа айтеми: за конкретно поведение (напр. „Случвало се е да настройвам познатите си срещу някого, който не ми е симпатичен“, „Отмъщавам си на този, който ме е обидил, като споделям лични неща за него пред другите“), както и за пообщи нагласи към подобни действия („Няма нищо лошо да се разпространяват слухове, дори ако не са напълно верни, за хора, които си го заслужават“). Може да се допусне, че във втория случай положителните отговори изразяват съгласие/оценка на подобен тип поведение, без да означават, че изследваното лице се идентифицира с такива действия. *Индиректна агресия* обаче се характеризира с високо равнище на вътрешна съгласуваност, т.е. положителното отношение по принцип към такива действия се съчетава с реалното им практикуване.

Въпреки традиционните представи за индиректната агресия като предимно „женска форма на агресия“, получените резултати не разкриват полови различия: и двата пола са еднакво склонни да я използват.

¹ Последните два признака са по-близо до оценката на релационната агресия (вж. с. 21). Индиректната и релационната агресия са със сходно съдържание.

И при момчетата, и при момичетата индиректната агресия е по-рядко използвана от вербалната (а при момчетата физическата агресия също е по-често използвана) (вж. с. 20). Тя вероятно се обуславя от по-различни фактори, защото реализацията ѝ изисква по-продължително съхраняване на агресивното намерение. Получените резултати показват, че в сравнение с физическата и вербалната, индиректната агресия:

- Корелира по-слабо с гнева, но по-силно с враждебността. В рамките на структурните модели са налице *директни* пътеки (без опосредстваща роля на гнева) от *Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм* към нея. Емпиричното разпределение на видовете агресори (вж. таблица 5.3.) потвърждава наличието и на враждебен, и на инструментален индиректен агресор, т.е. високите равнища на индиректна агресия могат да се съчетават с ниско равнище на гняв и високо – на враждебност, или с ниски равнища на двете.
- В по-малка степен може да се „обясни“ от останалите компоненти на МСА и има по-различна детерминация в сравнение с „класическите“ вербални и физически форми.

По отношение на връзките с „външни“ променливи индиректната агресия корелира:

- по-силно (като тенденция) с *отмъстителност* в сравнение с физическата и вербалната агресия, при това е налице по-силна директна връзка *Отмъстителност → Индиректна агресия*, т.е. високото равнище на отмъстителност прави по-вероятни индиректни действия за възмездие;
- по-слабо със *slab самоконтрол и нарушаване на нормите* (от скалата за екстернализирани проблеми);
- по-слабо (в сравнение с физическата) с *антисоциалния личностен стил*, но по-силно с *параноичния, хистрионния и нарцистичния* (корелациите със *садистичния* са съпоставими, дори с тенденция в полза на индиректната агресия);
- отрицателно с емоционална загриженост и приемане на чуждата перспектива (подобно на физическата), т.е. високо-

ките равнища понижават вероятността за съчувствие и желанието за отчитане на чуждата гледна точка¹.

Като цяло резултатите затвърждават впечатлението, че високото равнище на индиректна агресия отразява склонността и предпочтанието към прикрити, „подмолни“ форми на деструктивно поведение, изискващи предварително планиране, обмисляне и по-добър самоконтрол.

Тъй като индиректната агресия е по-слабо проучен конструкт, интерес представляват и резултати, получени в други изследвания, но с необходимите предварителни уговорки (за обзори вж. Vaillancourt (2005) и Crick et al., 2007). Например индиректната агресия корелира положително с отхвърляне от връстниците, чувство на самота и депресия (и при двата пола), макар посоката на влияние да остава неясна. Интерес представлява и възможната нелинейна връзка с проблемите на психосоциалната адаптация и по-конкретно дали умереното/пестеливото и внимателно използване на индиректните форми на агресия не предвижда други последици в сравнение с честата и импулсивната ѝ употреба? От друга страна, за разлика от физическата, индиректната агресия корелира със социалната интелигентност, с привлекателността за околните и стилното обличане, но „профилът“ на индиректно агресивните лица остава недостатъчно изяснен. Тази форма на агресия може би е свързана и с компетентността като средство за популярност в групата: чрез нея се постига и се поддържа хегемония, а използвашите я момичета се възприемат като популярни и влиятелни, но заедно с това и отхвърлени от голяма част от социалната мрежа (Vaillancourt, 2005).

¹ Последният резултат не отговаря на предварителните очаквания, тъй като индиректните форми на агресия (като вид социална манипулация) би трябвало да означават и умения за отчитане на чуждата перспектива. С други думи, дори ако не е загрижен или склонен да отчита гледната точка на жертвата, за да бъдат успешни действията му, агресорът трябва да си дава сметка за перспективата на манипулираните хора, т.е. тези, чрез които планира да постигне агресивната си цел. За получения резултат вероятно от значение е и начинът, по който се измерва приемането на чуждата перспектива (със скълата на М. Дейвис) (този въпрос се обсъжда във втората част на настоящото изследване, П. Калчев, *Скалъци за агресия в юношеска възраст. Част 2*, трета глава, под печат).

Изследванията на Н. Крик и съавтори (Crick et al., 2007) също свидетелстват, че използването на релационна агресия се асоциира с отхвърляне от връстниците, емоционални проблеми и нарушащо нормите поведение. Има данни и за връзката на този вид агресия с граничното личностно разстройство¹. Според други резултати (Prinstein et al., 2001) релационната агресия има самостоятелен ефект, прогнозиращ екстернализирани симптоми при момичетата (след отчитане на влиянието на откритата агресия). От друга страна, високите равнища на релационна агресия при момчета противоречат на половоролевите стереотипи на поведение и крият по-висок риск за проблеми в адаптацията (точно както за момичето по-рискови са високите равнища на „ненормативната“ за женския пол физическа агресия). В близките отношения високите равнища на релационна агресия се асоциират и с ревност, претенции за права и изключителност (Crick et al., 2007).

Гняв. Скалата включва десет айтема с високо равнище на вътрешна съгласуваност, които оценяват прояви като раздразнителност, избухливост, емоционална лабилност, нисък праг на реагиране в ситуация на фрустрация, водещ до гневни изблици и слаб самоконтрол. В рамките на структурните модели гневът е с основна детерминираща роля и за трите вида агресия (по-слабо по отношение на индиректната), при това не само *пряко*, но и *индиректно* – опосредства ефектите на враждебност, недоверие и морален скептицизъм. Той е с второ по сила тегло по вторичния фактор „Агресивност“ и високият общ е много вероятно да се асоциира с високо равнище на гняв.

От друга страна, трябва да се има предвид, че е необходимо съдържателно да се различават силата на емоционалните реакции (вариращи по интензивност от леко раздразнение до ярост) от равнището на поведенчески самоконтрол (в частност дефицита на емоционална саморегулация). Тези два аспекта: интензивност на гневните реакции и равнище на самоконтрол, обаче са неразличими от емпирична гледна точка в рамките на скалата. Затова ви-

¹ На равнище единични връзки и в публикуваното тук изследване граничният личностен стил корелира значимо с индиректната агресия, при това по-силно в сравнение с връзките с директните – физически и вербални форми (вж. трета глава, §3.2. таблица 3.7.).

сокият бал е индикатор и за сила на реакциите, и за слаб самоконтрол, но средният или дори нисък бал може да се дължи както на ниско равнище на гневни реакции, така и на умения за справяне със силните емоции. С други думи, склонността да се изпада в състояние на гняв все още не означава неумение за управление/модулиране на гневните емоции.

При анализа на връзките с „външни“ променливи *Гняв* корелира:

- по-силно с отмъстителност, отколкото с обидчивост и злопаметност;
- по-силно (от всички останали компоненти на МСА) със *Слаб самоконтрол*, но значително по-слабо – с *Нарушаване на нормите* (от скълата за екстернализирани проблеми);
- с почти всички личностни стилове (с изключение на шизоидния, шизотипния и избягващия), като най-силен е кофициентът с параноидния стил; след отчитане на връзките между личностните стилове отново доминира ефектът на граничния стил (подобен резултат е в съответствие с характерните за този стил раздразнителност, емоционална неуравновесеност, чести и трудноконтролирани изблици на гняв);
- отрицателно, но по-слабо с емоционална загриженост и приемане на чуждата перспектива, като, за разлика от трите форми на агресия, връзката с личен дистрес е с противоположен знак – слаба, но положителна.

В заключение: високият бал по *Гняв* е по-вероятно да се характеризира с неовладени, „експлозивни“ емоционални реакции, но голяма част от „гневните“ хора „бързо се палят, но и бързо изстиват“ (и след това обикновено съжаляват за стореното). Затова, от една страна, гневът е предпоставка за агресия, но от друга, като състояние на силна възбуда той неизбежно намалява във времето. В този смисъл е по-вероятно високият бал да се асоциира с по-нисък праг на отключване на гневните реакции (вкл. и по незначителни поводи), а не с постоянно високо равнище на гняв. Това е причината тренингът за овладяване и справяне на гнева да има първостепенно значение.

Враждебност. Десетте айтема оценяват теми като негодуване/ озлобление (нагласи, че животът е несправедлив, че другите получават повече шансове и възможности, че човек е наказван без причина), социално отчуждение (другите не ги е грижа, че не проявяват разбиране, не уважават това, което човек прави, или се надсмиват) и подозрителност (някой се опитва да навреди).

Враждебността, от една страна, корелира по-силно с *Недоверие* и *Морален скептицизъм*, като йерархичният конфирматорен модел дава основание трите конструкта да се обединят като „когнитивни“ компоненти на агресивността. От друга страна, корелациите с трите вида агресия са по-слаби и след изолацията на връзките с гнева се оказват статистически незначими (с физическа и вербална агресия) или намаляват (с индиректната агресия). Този резултат съответства на разбирането за гнева като „психичен мост“ между когнитивните и инструменталните (поведенческите) компоненти на агресията (Buss & Petty, 1991). Оценката на структурните модели потвърждава два възможни пътя за влиянието на враждебността върху агресията:

- опосредствано чрез гнева (*Враждебност* → *Гняв* → *Физическа, Вербална и Агресия*). Може да се допусне, че враждебността повишава вероятността от гневни реакции (враждебният човек е по-склонен да реагира с гняв дори при незначителни провокации), което на свой ред е предпоставка за агресивни действия.
- Директно чрез преки ефекти върху агресията. В този случай в рамките на структурните модели е идентифициран прям ефект само върху индиректната агресия (*Враждебност* → *Индиректна агресия*). По отношение на физическите и вербални форми влиянието е само непряко чрез гнева, но от друга страна, емпиричното разпределение на видовете агресори (вж. таблица 5.3.) потвърждава наличието на враждебен агресор, т.е. високите равнища на враждебност да се съчетават с високи равнища на агресия, но с ниски – на гняв.

За разлика от гнева, който неизбежно се утвърждава във времето (ако човек не се почувства провокиран отново), враждебността е по-устойчив феномен (повечето хора биха се съгласили, че човек не

може постоянно да е гневен, но е възможно да е постоянно враждебен). В тази връзка възниква въпросът за ролята на враждебността за продължителното „предъвкане“ на негативния опит и съхраняване на агресивната цел и нейната реализация в дългосрочен план. В рамките на настоящото изследване очевидно не може да се даде емпиричен отговор, но връзките с „предъвкането“ на негативния опит (от скалата на Д. Капрара) показват, че в сравнение с гнева враждебността корелира по-силно с *обидчивост* и по-слабо – с *отмъстителност*. Освен това враждебността:

- корелира по-слабо (в сравнение с гнева и видовете агресия) със *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*, като след отчитане на корелацията с гнева първата връзка е близка до незначимата, а втората – с незначима стойност;
- е единственият компонент на агресивността, който и при двата пола корелира значимо с всички скали за личностни стилове (разстройства). В рамките на структурния модел след отчитане на връзките между личностните стилове са налице значими ефекти при 5 скали: *параноидна, шизоидна, избягваща, пасивно-агресивна* и *себеувреждаща*. Ако ефектите на параноидния и пасивно-агресивния стил могат да се предвидят, по-силните корелации със себеувреждащата скала („алtruистичния тип“ в адаптивния вариант) са отчасти неочаквани (вж. по-подробно трета глава, §3.2.).

За разлика от гнева и видовете агресия, враждебността не корелира отрицателно нито с емоционална загриженост, нито с приемане на чуждата перспектива, но е положително свързана с личния дистрес.

Недоверие. Скалата се формира само от 5 айтема с доминираща тема за недоверие и предпазливост в междуличностните отношения. *Недоверие* корелира по-слабо с видовете агресия и с гнева, но по-силно – с *Враждебност* и *Морален скептицизъм*. Както беше посочено, оценката на йерархичния измервателен модел дава основание трите скали да се разглеждат като когнитивен компонент на агресивността, но тяхното разграничаване позволява по-диференцирана оценка на този аспект на проблема.

Недоверие е с по-ниско равнище на вътрешна съгласуваност, но за сметка на по-малкия брой айтеми (при съпоставимо равнище на интеркорелации между признаците с останалите компоненти на агресивността).

Данните от структурните модели идентифицират само директни ефекти на *Недоверие* върху *Вербална и Индиректна агресия*. От тази гледна точка след отчитане на връзките с гнева, враждебността и моралния скептицизъм, високият бал по *Недоверие*, от една страна, повишава риска за вербални и индиректни, но не и за физически форми на агресия, а от друга, отсъстват опосредстващи ефекти чрез гнева¹, т.е. тезата за гнева като „психичен мост“ между недоверието и агресивните действия в този случай се поставя под съмнение.

От гледна точка на връзките с „външни“ променливи, *Недоверие*:

- подобно на враждебността, корелира по-слабо от гнева с отмъстителност, но за разлика от нея – значително по-слабо и с обидчивост;
- не корелира със *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* (от скалата за екстернализирани проблеми);
- корелира слабо или незначимо с голяма част от личностните стилове, като доминира по-силна връзка с параноидния стил (в рамките на структурния модел след отчитане на връзките между личностните стилове значими се оказват ефектите само на параноидния и шизоидния стил върху *Недоверие*);
- корелира слабо (отрицателно) с емоционална загриженост и приемане на чуждата перспектива и слабо (положително) – с личен дистрес.

Морален скептицизъм. Скалата включва 8 айтема, 6 от които произлизат от скалата за цинизъм, конструирана чрез факторен анализ на айтеми от Минесотския многопрофилен въпросник (MMPI) (цит. по Raikkonen et al., 2000). От гледна точка на под-

¹ Такива индиректни ефекти са налице само след изключване на *Враждебност* от модела (вж. втора глава, фигура 2.8).

чертаната отрицателна асиметрия на разпределението (натрупване към високите балове) е предпочтено названието *Морален скептицизъм*. Скалата е с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност за броя на признаците. Характерно е обаче, че всички айтеми са формулирани не в лична форма, а като твърдения за преобладаващи нагласи/форми на поведение (напр. „Повечето хора биха изльгали, за да постигнат това, което искат“, или „Повечето хора биха използвали и нечестни средства, за да спечелят“). Възниква въпросът, доколко съгласието с подобни твърдения отразява склонността самото лице да действа по съответния начин. Очевидно оценката на дадено поведение като преобладаващо или характерно за повечето хора не означава автоматично, че човек го одобрява или го оценява като свойствено за самия него. Това допускане поражда съмнение във възможностите на скалата да прогнозира равнището на агресията в личен план. От друга страна, скептицизъмът към спазването на нормите от околните, дори когато това не съвпада с личните убеждения, може да служи като оправдание за собствените действия или да засилва склонността да се действа по този начин. Отговорът на въпроса, доколко полезна може да е скалата, се съдържа в емпиричните данни.

Получените резултати надхвърлят предварителните очаквания. От една страна, скалата корелира по-силно с *Враждебност* и *Морален скептицизъм*, като данните от йерархичния измервателен модел подкрепят обединяването на трите скали като когнитивни компоненти на агресивността. От друга страна, след отчитане на връзките с *Гняв*, *Враждебност* и *Недоверие*, *Морален скептицизъм* има самостоятелни директни ефекти върху *вербалната и индиректната агресия* (но не и върху *физическа агресия*). Също както и при враждебността, са налице и индиректни пътеки на влияние (чрез гнева) върху двете форми на агресия, т.е. отново има основание да се предположи, че високият бал по *Морален скептицизъм* прави по-вероятни гневните реакции, което на свой ред е предпоставка за агресивни действия. Освен това:

- по отношение на връзките с „предъвкане“ на негативния опит *Морален скептицизъм* корелира подобно на *Недоверие* с тенденция за по-слаба връзка с отмъстителност;

- връзките с екстернализирани проблеми са аналогични с тези при *Враждебност*;
- връзките с личностните стилове са сходни с тези на *Недоверие*: най-силна корелация отново е налице с параноидния личностен стил, като в рамките на структурния модел той се оказва единственият, имащ значим ефект върху *Морален скептицизъм*¹;
- подобно на враждебността, *Морален скептицизъм* не корелира с емоционална загриженост и приемане на чуждата перспектива, но е положително свързан с личен дистрес.

Типология на агресорите. При интерпретацията на резултатите от съществено значение е конфигурацията на компонентите на агресивността. В първа глава, §1.2., теоретично са разграничени три вида агресори от гледна точка на съотношението в равнищата на агресия, гняв и враждебност:

1. *Инструментален агресор*: високо равнище на *агресивни действия*, ниско – на *гняв и враждебност*. Агресивните действия в този случай обикновено се задвижват не от гняв или враждебност, а са средство за постигане на конкретна цел. Основният проблем тук се отнася до сферата на ценностите и готовността да се използват агресивни средства за постигане на личните цели.
2. *Гневен агресор*: високо равнище на *агресивни действия* и *гняв*, ниско – на *враждебност*. Действията са тласкани от гнева. Проблемът произтича от ниското равнище на самоконтрол и затова е необходимо овладяване на гневните изблици и „канализирането“ им в социално приемливи форми на поведение.

¹ Ако се сравнят връзките на трите когнитивни компонента на агресивността с личностните стилове, най-много значими корелации са налице при *Враждебност* (дори след отчитане на връзките между стиловете пет от тях прогнозират по-високи равнища на враждебност). При *Недоверие* и *Морален скептицизъм* са налице по-малък брой връзки с доминираща роля и в двата случая на параноидния стил. Вследствие на това личностните стилове „детерминират“ в по-голяма степен враждебността (58% обяснена дисперсия), а за недоверие и морален скептицизъм стойностите са значително по-ниски – съответно 27% и 17%.

3. *Враждебен агресор*: високо равнище на *агресивни действия*, ниско – на *гняв*, и високо – на *враждебност*. Действията се извършват не с инструментална цел или за отреагиране на гнева, а „хладнокръвно“, с желание да се причини болка и страдание на жертвата като самоцел. В основата на подобни действия вероятно стои враждебността като когнитивен компонент на агресията.

Данни за емпиричното разпределение на видовете агресори след разграничаване на високите и ниските равнища, получени с първата българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери, са публикувани в Калчев (2002; 2003; 2005б). По-долу за улеснение на читателя е представено емпиричното разпределение, получено с компонентите на MCA.

Количествените (дименсионалните) балове по *Физическа, Вербална, Индиректна агресия, Гняв и Враждебност* са категоризирани в три равнища – „ниско“, „средно“ и „високо“. Изборът на „критични точки“ за граници на интервалите е условен (и затова названията са поставени в кавички). С цел осигуряване на по-голям брой лица в групите са приети следните критерии за нивата:

- „ниско“ – T-оценка под 50;
- „средно“ – T-оценка в интервала от 50 до 55;
- „високо“ – T-оценка над 55 ($T > 55$).

При анализа на резултатите лицата със „средно равнище“ предварително са изключени. В съответствие с тази позиция емпирично се разграничават следните категории:

1. *Инструментален агресор* („високо“ равнище на агресия, „ниско“ – на гняв и враждебност).
2. *Гневен агресор* („високо“ равнище на агресия и гняв, „ниско“ – на враждебност).
3. *Враждебен агресор* („високо“ равнище на агресия и враждебност, „ниско“ – на гняв).
4. *Гневно-враждебен агресор* („високо“ равнище на агресия, гняв и враждебност).

Посочените 4 категории са разграничени поотделно при трите вида агресия, като по отношение на физическата данните са изчислени поотделно по пол на базата на диференцираните норми. В таблица 5.3. са представени относителните дялове (в процент към всички изследвани лица).

Таблица 5.3. Относителен дял на видовете агресори по трите вида агресия (в % от цялата извадка)

Видове агресори	Физическа агресия момчета	Физическа агресия момичета	Вербална агресия	Индиректна агресия
Инструментален	6,4	5,1	9,4	8,1
Гневен	9,4	11,6	10,3	6,2
Враждебен	2,3	2,7	3,5	5,0
Враждебно-гневен	13,0	13,7	12,4	12,8

Резултатите в таблица 5.3. свидетелстват, че най-често срещани са враждебно-гневният и гневният агресор. И при трите вида агресия най-рядък е „чистият“ враждебен агресор, но с тенденция за по-висок относителен дял при индиректната агресия (5%). Този резултат произтича и от характеристиките на индиректната агресия, коментирани в текста. Прави впечатление, че в рамките на структурните модели при груповия анализ не е идентифицирана директна пътека от враждебността към физическата агресия, но на индивидуално равнище при физическата агресия присъства „чистият“ враждебен тип, макар и с най-нисък относителен дял при двата пола.

В заключение, както беше посочено, разпределението на видовете агресори е условно и е силно повлияно от избраните критични точки за категоризиране на дименсионалния бал. Приемането на по-строги критерии за ниското и високото равнище би довело до съществено намаляване на относителния дял на видовете агресори. Възможно е освен това групирането на индивидуално равнище да се извърши с помощта на други процедури (чрез кълстърен анализ на лицата). Затова данните в таблица 5.3. по-скоро илюстрират необходимостта и от анализ на конфигурации на компонентите на МСА като предпоставка за разширяване на възможностите за интерпретация.

Оценка на равнище айтеми

Отделните айтеми представляват прекалено специфични/тесни аспекти на преживявания и поведение и сами по себе си не са достатъчно надежден индикатор за оценяваните конструкти (в статистически смисъл отговорът на отделния въпрос е обременен с по-голяма грешка на измерване). От друга страна обаче, при внимателна и предпазлива интерпретация отговорите на отделните айтеми носят ценна допълнителна информация. Затова в рамките на последващо *индивидуално* изследване чрез подходящи сондиращи въпроси е полезно да се проучат някои от айтемите, особено тези с категорични положителни отговори (*Напълно вярно*), например „Някои хора така ми играят по нервите, че се стига до сбиване“, „Имам чувството, че често ме наказват без причина“, „Има моменти, когато чувствам, че животът е несправедлив към мен“ и др. При висок бал по дадена скала е необходимо да се направи преглед на айтемите, въз основа на които е получена по-високата оценка. Юношите често са по-склонни да споделят върху белия лист, но се съпротивляват при директно задавани въпроси. Затова попълнените в листа отговори предлагат възможност да се стигне до по-подробно проучване на загатнати проблеми. В рамките на индивидуалното изследване трябва да се проучат и причините за непоследователното отговаряне, ако има такива съмнения от протокола.

ЛИТЕРАТУРА

- Берковиц, Л. (2001). *Агрессия. Причины, последствия и контроль.* Санкт-Петербург: Прайм-ЕвроЗнак.
- Бэрон, Р., Д. Ричардсон (1997). *Агрессия.* Санкт-Петербург: Питер.
- Гласс, Д., Д. Стэнли (1976). *Статистические методы в педагогике и психологии.* М.: Прогресс.
- Зографова, Й. (2001). *Агресивността на българина в условията на преход.* С: Академично издателство „Проф. М. Дринов”.
- Калчев, П. (1997). Кратка форма на въпросника на Ф. Кулидж за личностни разстройства. *Българско списание по психология, 2.*
- Калчев, П. (2002). Агрессия и тормоз от връстниците. *Педагогика, 1.*
- Калчев, П. (2003). *Тормоз и виктимизация от връстниците.* С.: Парадигма.
- Калчев, П. (2005а). *Тревожност в юношеска възраст. Конструиране и използване на многомерна скала за оценка.* С. Парадигма.
- Калчев, П. (2005б). Българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери за оценка на агресията. *Психологични изследвания, 2.*
- Калчев, П. (2007). *Скали за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 2. Социална тревожност.* С. Изток-запад.
- Калчев П. (2007) Личностни стилове, виктимизация и агресия в юношеска възраст. *Годишник на СУ “Св. Климент Охридски”, том 96, книга Психология.*
- Калчев П. (2008). *Индиректна скала за употреба на психоактивни вещества.* С. Изток-запад.
- Калчев, П., Ст. Калчева, Ж. Бурушкина, П. Хорозова (1995). Българска адаптация на въпросника на Ф. Кулидж за личностни разстройства (CATI) – надеждност на скалите. *Българско списание по психология, 4.*
- Олдхэм Д., Морисс Л. (1997). *Узнай себя. Автопортрет вашей личности.* М.: Рипол Классик.
- Хекхаузен, Х. (1986). *Мотивация и деятельность.* М.: Педагогика.

- ка, Т. 1.
- Крэйхи, Б. (2003). *Социальная психология агрессии*. М.: Питер.
- Олуеус, Д. (1996). Проблемите с издевателствата в училище. *Перспективи, том XXVI*, 2, юни.
- Попов, Х. (2007) Човешката агресия С.: Информа Ителект.
- Собчик, Л. (2004). *СМИЛ (MMPI) Стандартизованный Многофакторный Метод Исследования Личности*. Санкт-Петербург: Речь.
- Alsaker, F. & A. Brunner (1999). Switzerland. In P. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying. A cross-national perspective*. London: Routledge.
- American Psychiatric Association (1987). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3rd. ed. rev.). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th. ed.). Washington, DC: Author.
- Ando A., S. Soga, K. Yamasaki, S. Shimai, H. Shimada, N. Utsuki, O. Oashi, A. Sakai (1999). Development of the Japanese version of the Buss-Perry Aggression Questionnaire (BAQ)]. *Shinrigaku kenkyu: The Japanese Journal of Psychology*, 70, 384-392.
- Ang, R. (2007). Factor structure of the 12-Item Aggression Questionnaire: Further evidence from Asian adolescent samples. *Journal of Adolescence*, 30, 671-685.
- Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology*, 8, 291-322.
- Archer, J., G. Kilpatrick & R. Bramwell (1995a). Comparison of two aggressions inventories. *Aggressive Behavior*, 21, 371-380.
- Archer, J., R. Holloway & K. McLoughlin (1995b). Self-reported physical aggression among young men. *Aggressive Behavior*, 21, 325-342.
- Archer, J. & S. Côté (2005). Sex differences in aggressive behavior: A developmental and evolutionary perspective. In: R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.) *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Bandura, A., C. Barbaranelli, G. Caprara & C. Pastorelli (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency.

- Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 364-374
- Bandura, A., G. Caprara, C. Barbaranelli, C. Pastorelli & C. Regalia (2001). Sociocognitive self-regulatory mechanisms governing transgressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 125-135.
- Barkley, R., G. Edwards & A. Robin (1999). *Defiant Teens: A clinician's manual for assessment and family intervention*. New York: Guilford Press.
- Berthold, K. & J. Hoover (2000). Correlates of bullying and victimization among intermediate students in the Midwestern USA. *School Psychology International*, 21, 65-78.
- Björkqvist, K. (1994). Sex differences in physical, verbal and indirect aggression: A review of recent research. *Sex Roles*, 30, 177-188.
- Björkqvist, K. & P. Niemela (1992). New trends in the study of female aggression. In K. Björkqvist & P. Niemela (Eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression*. San Diego, CA: Academic Press, 3-16.
- Björkqvist, K., K. Österman & A. Kaukiainen (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In K. Björkqvist & P. Niemela (Eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression*. San Diego, CA: Academic Press, 51-64.
- Björkqvist, K., & K. Österman (1998). Direct & Indirect Aggression Scales (DIAS). In: *Scales for research on interpersonal relations. Pro Facultate*, 4.
- Björkqvist, K., K. Österman, & A. Kaukiainen (2000). Social intelligence-empathy=aggression? *Aggression and Violent Behavior*, 2, 191-200.
- Brown, K. & R. Parsons (1998). Accurate identification of childhood aggression: A key to successful intervention. *Professional School Counseling*, 2, 135-140.
- Bryant, F. & B. Smith (2001). Refining the architecture of aggression: A measurement model for the Buss-Perry Aggression Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 35, 138-167.
- Bushman, B., H. Cooper & H. Lemke (1991). Meta-analysis of factor analyses: An illustration using the Buss-Durkee Hostility Inventory. *Personality and Psychology Bulletin*, 17, 344-349.
- Bushman, B., & C. Anderson (2001). Is it time to pull on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Re-*

- view, 108, 273–279.
- Buss, A. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Buss, A. (1990). Components of aggression. Paper presented at the IX Biennial ISRA meeting, Banff, Alberta, 12–17 June.
- Buss, A. & Durkee, A. (1957). An inventory for assessing different kind of hostility. *Journal of Consulting Psychology*, 21, 343–349.
- Buss, A. & M. Perry (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Buss, A., & W. Warren (2000). *Aggression Questionnaire*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Camodeca, M., F. Gossans, M. Meerrum & C. Schuengel (2002). Bullying and victimization among school-age children: Stability and links to proactive and reactive aggression. *Social Development*, 11, 332–345.
- Caprara, G. (1986). Indicators of aggression: The Dissipation-Rumination Scale. *Personality and Individual Differences*, 7, 763–769.
- Caprara, G., C. Barbaranelli, C. Pastorelli & M. Perugini (1994). Individual differences in the study of human aggression. *Aggressive Behavior*, 20, 291–303.
- Caprara, G., M. Paciolo, M. Gerbino & C. Cugini (2007). Individual differences conductive to aggression and violence: Trajectories and correlates of irritability and hostile rumination through adolescence. *Aggressive Behavior*, 33, 359–374.
- Card, N. & T. Little (2006). Proactive and reactive aggression in childhood and adolescence: A meta-analysis of differential relations with psychosocial adjustment. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 466–480.
- Clark, A. & D. Watson (1995). Constructing validity: Basic issues in objective scale development. *Psychological Assessment*, 7, 309–319.
- Collins, K. & R. Bell (1997). Personality and aggression: The Dissipation-Rumination Scale. *Personality and Individual Differences*, 22, 751–755.
- Coolidge, F. (1993). *The Coolidge Axis II Inventory: Manual*. Colorado Springs: University of Colorado.
- Crick, N. & J. Grotpeter (1995). Relational aggression, gender and social-psychological adjustment. *Child Development*, 66, 710–722
- Crick, N. & K. Dodge (1996). Social information-processing mechanism in reactive and proactive aggression. *Child Development*,

- 67, 993–1002.
- Crick, N. & J. Grotpeter (1996). Children's treatment by peers: Victims of relational and overt aggression. *Development and Psychopathology*, 8, 367–380.
- Crick, N. & M. Bigbee (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337-347.
- Crick, N. & K. Dodge (1999). "Superiority" is in the eye of the beholder: A comment on Sutton, Smith and Swettenham. *Social Development*, 8, 128–131.
- Crick, N., J. Ostrov & Y. Kawabata (2007). Relational aggression and gender: An overview. In D. Flannery, A. Vazsonyi & I. Waldman (Eds.), *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruz, J., T. Joiner, J. Johnson, L. Heisler, R. Spitzer & J. Pettit (2000). Self-defeating personality disorder reconsidered. *Journal of Personality Disorder*, 14, 64-70.
- Davis, M. (1983a). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113–126.
- Davis, M. (1983b). The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach. *Journal of Personality*, 51, 167–184.
- Diamond P. & P. Magaletta (2006). The short-form Buss-Perry Aggression Questionnaire (BPAQ-SF) A validation study with federal offenders. *Assessment*, 13, 227-240
- Dodge, K. & J. Coie (1987). Social-information processing factors in reactive and proactive aggression children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 146–1158.
- Duncan, R. (1999). Peer and sibling aggression: An investigation of intra- and extra-familial bullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 14, 871-886.
- Eagly, A. & V. Steffen (1986). Gender and aggressive behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100, 309-330.
- Eisenberg, N., R. Fabes, B. Murphy, M. Karbon, P. Maszk, C. O'Boyle & K. Suh (1994). The relations of emotionality and regulation to dispositional and situational empathy-related responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 776-797.

- Feshbach, S. (1964). The function of aggression and the regulation of aggressive drive. *Psychological Review*, 71, 257–272.
- Floyd, F. & K. Widaman (2000). Factor analysis in the development and refinement of clinical assessment instruments. *Psychological Assessment*, 7, 286-299.
- Fossati, A., C. Maffei, E. Acquarini & A. Di Ceglie (2003). Multi-group confirmatory component and factor analyses of the Italian version of the Aggression Questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment*, 19, 54–65.
- Frodi, A., J. Macaulay, & P. Thome (1977). Are women always less aggressive than men? *Psychological Bulletin*, 84, 634-660.
- Gallardo, D., A. Maydeu-Olivares, A. Pueyo & U. Kramp (2004) A Spanish adaptation of the Aggression Questionnaire-Refined: Preliminary results. Poster presented at the “Séptima Jornada de la SEIDI”, September, 17th 2004, Lleida (Spain). вж. също http://www.ub.edu/gdne/dgallardo/pdfs/lleida_1.pdf
- Gallardo-Pujol, D., U. Kramp, C. García-Forero, M. Pérez-Ramírez, A. Andres-Pueyo (2006). Assessing aggressiveness quickly and efficiently: The Spanish adaptation of Aggression Questionnaire-Refined version. *European Psychiatry*, 21, 487-494.
- Galen, B. & M. Underwood (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33, 589-600.
- Garcia-León, A., G. Reyes, J. Vila, N. Pérez, H. Robles, M. Ramos (2002). The Aggression Questionnaire: a validation study in student samples. *The Spanish Journal of Psychology*, 5, 45-53.
- Gendreau, P. & J. Archer (2005). Subtypes of aggression in humans and animals. In R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Gerevich, J., E. Bácskai & P. Czobor (2007). The generalizability of the Buss-Perry Aggression Questionnaire. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 16, 124-136.
- Gladue, B. (1991). Qualitative and quantitative sex differences in self-reported aggressive behavioral characteristics. *Psychological Reports*, 68, 675-684.
- Glickauf-Hughes, C., M. Wells (1991). Current conceptualizations on masochism: Genesis and object relations. *American Journal of Psychotherapy*, 45, 53-68.
- Goodwin, L. & W. Goodwin (1999). Measurement myths and miscon-

- ceptions. *School Psychology Review*, 14, 408-427.
- Gough, H. (1987). *California Psychological Inventory. Administrators guide*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Gough, H. (1994). Theory, development and interpretation of the CPI Socialization Scale. *Psychological Reports*, Monograph Supplement 1, 75, 651-700.
- Frick, P., Y. Van Horn, B. Lahey, M. Christ, R. Loeber, E. Hart, L. Tannenbaum & K. Hanson (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinical sample. *Clinical Psychology Review*, 13, 319-340.
- Harachi, T., R. Catalano & J. Hawkins (1999). United States. In P. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying. A cross-national perspective*. London: Routledge.
- Henry, C. & D. Sager (1996). Adolescents' perception of family system characteristics, parent-adolescent dyadic behaviors, adolescent qualities, and adolescent empathy. *Family Relations*, 45, 283-292.
- Hornsveld, R., P. Muris, F. Kraaimaat & C. Meesters (2008). Psychometric properties of the Aggression Questionnaire in Dutch violent forensic psychiatric patients and secondary vocational students. *Assessment*, (Oct., publ. ahead of print).
- Jöreskog, K. (2003). Factor analysis by MINRES. <http://www.ssicentral.com/>.
- Jöreskog, K., D. Sörbom, S. du Toit, M. du Toit (2001). *LISREL 8: New statistical features*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom (1993a). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom (1993b). *PRELIS 2: User's Reference Guide*. Chicago: Scientific Software International.
- Harris, J. (1995). Confirmatory factor analysis of the Aggression Questionnaire. *Behaviour Research and Therapy*, 33, 991-993.
- Harris, J. (1997). A further evaluation of the Aggression Questionnaire: Issues of validity and reliability. *Behaviour Research and Therapy*, 35, 1047-1053.
- Hartup, W. (2005). The development of aggression: Where do we

- stand? In: R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Hartup, W. (1974). Aggression in childhood: Developmental perspectives. *American Psychologist*, 29, 336-341.
- Hatcher, S., & M. Nadeau (1994). The teaching of empathy for high school and college students: Testing Rogerian methods with the Interpersonal Reactivity Index. *Adolescence*, 29, 961-974.
- Hawker, D. & M. Boulton (2000). Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: A meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 441-455.
- Kalchev, P., J. Balev, F. Coolidge (1997). The Coolidge Axis II Inventory (CATI): Evidences for psychometric and factorial validity for Bulgarian nonclinical sample. *Personality and Individual Differences*, 22, 363-369.
- Kline, R. B. (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York Guilford Press.
- Lagerspetz, K., K. Björkqvist, & T. Peltonen (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11-12 years old children. *Aggressive Behavior*, 14, 403-414.
- Liehr, P., J. Meininger, W. Mueller, W. Chan, L. Frazier & L. Reyes (2000). Psychometric testing of the adolescent version of the Cook-Medley Hostility Scale. *Issue in Comprehensive Pediatric Nursing*, 23, 103-116.
- Lindeman, M., T. Harakka, & L. Keltinkangas-Jarvinen (1997). Age and sex differences in adolescents reactions to conflict situations: Aggression, prosociality, and withdrawal. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 339-351.
- Lippa, R. (2005). *Gender, nature, and nurture*. New Jersey, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publ.
- Litvack-Miller, W., D. McDougall, & D. M. Romney (1997). The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, 303-324.
- Loeber, R. & D. Hay (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology*, 248, 371-410.
- Martin, R., D. Watson, & C. Wan (2000). A three-factor model of trait anger: Dimensions of affect, behavior and cognition. *Journal of*

- Personality*, 68, 869-897.
- Marsh, H. & D. Hocevar (1985). Application of confirmatory factor analysis to the study of self-concept: First- and higher-order factor models and their invariance across groups. *Psychological Bulletin*, 107, 562-582.
- McAdams, C. & G. Lambie (2003). A changing profile of aggression in schools: Its impact and implications for school personnel. *Preventing School Failure*, 47, 122-130.
- McCullough, M., C. Bellah, S. Kilpatrick & J. Johnson (2001). Vengefulness: Relationships, well-being and the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 601-610.
- Meesters, C., Muris, P., Bosma, H., Chouten, E., Beuving, S. (1996). Psychometric evaluation of the Dutch version of the Aggression Questionnaire. *Behaviour Research and Therapy*, 34, 839-843.
- Nakano, K. (2001). Psychometric evaluation on the Japanese adaptation of the Aggression Questionnaire *Behaviour Research and Therapy*, 39, 853-858
- Olweus, D. (1978). *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*. Washington, DC: Hemisphere (Wiley).
- Österman, K., K. Björkqvist, K. Lagerspetz, A. Kaukiainen, S. Landau, A. Fraczek & G. Caprara (1998). Cross-cultural evidence of female indirect aggression. *Aggressive Behavior* 24, 1-8.
- Owens, L. (1996). Sticks and stones and sugar and spice: Girls' and boys' aggression in schools. *Australian Journal of Guidance and Counseling*, 6, 45-55.
- Paquette, J. & M. Underwood (1999). Gender differences in young adolescents' experiences of peer victimization: social and physical aggression. *Merrill-Palmer Quarterly*, 45, 242-266.
- Pham, T. Psychometric assessment of the Buss and Perry Aggression Questionnaire (1992) and its relationship to the PCL-R in a Belgian prison population (presented at the 2002 annual congress of the International Association of Law and Psychiatry in Amsterdam).
- Pine, D., E. Cohen, J. Brook & P. Cohen (2000). Social phobia and the persistence of conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 657-665.
- Polman, H., B. de Castro, W. Koops, H. van Boxtel & W. Merk (2007). A meta-analysis of the distinction between reactive and proactive aggression in children and adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 35, 522-535.

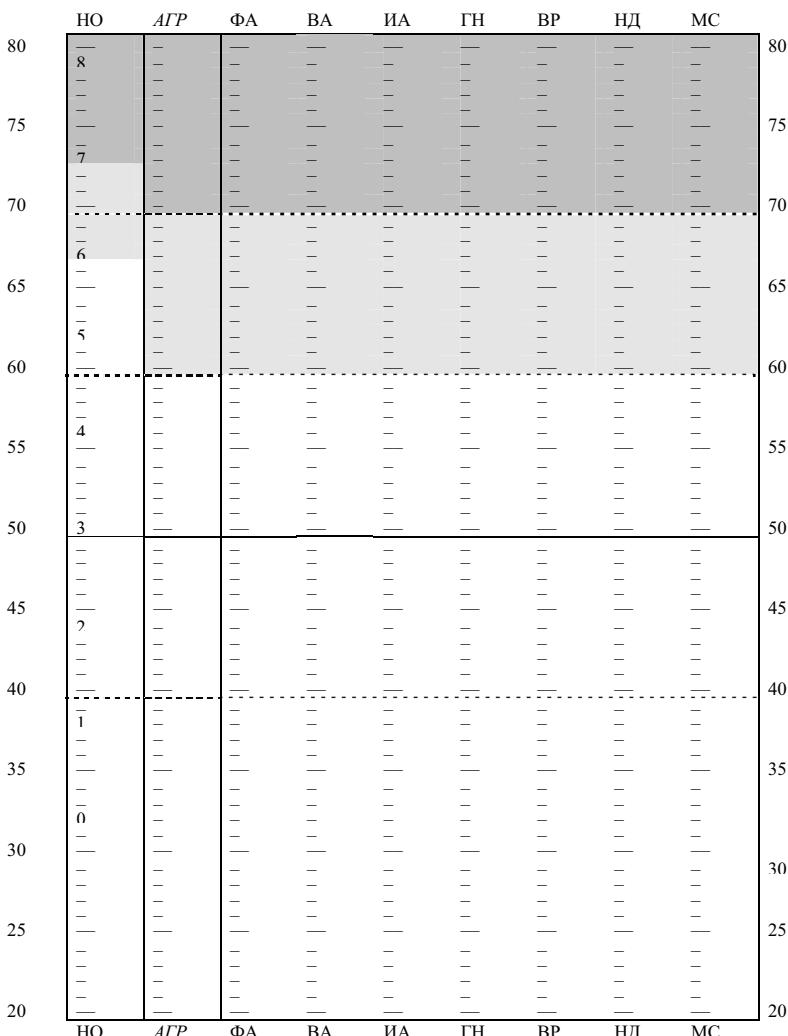
- Prinstein, M., J. Boergers & E. Vernberg (2001). Overt and relational aggression in adolescents: Social-psychological adjustment of aggressors and victims. *Journal of Clinical Child Psychology*, 30, 479-491.
- Raikkonen, K., S. Katainen, P. Keskivaara, L. Keltikangas-Jarvinen (2000). Temperament, mothering and hostile attitudes: A 12-year longitudinal study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 3-12.
- Reynolds, C. & R. Kamphaus (1992). *BASC: Behavior assessment system for children. Manual*. Circle Pines: American Guidance Service.
- Rigby, K. (1997). *Bullying in school and what to do about it*. London: Jessica Kingsley.
- Roland, E., & T. Idsoe (2001). Aggression and bullying. *Aggressive Behavior*, 27, 446-462.
- Salmivalli, C., K. Lagerspetz, K. Björkqvist, K. Österman, & A. Kaukiainen (1996). Bullying as a group process: Participants roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Salmivalli, C., & E. Nieminen (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. *Aggressive Behavior*, 28, 30-44.
- Salmon, G., A. James, & D. Smith (1998). Bullying in schools: Self-reported anxiety, depression and self-esteem in secondary school children. *British Medical Journal*, 317, 924-925.
- Samani, S. (2008). Study of reliability and validity of the Buss and Perry's Aggression Questionnaire. *Iranian Journal of Psychiatry and Clinical Psychology*, 13, 359-365.
- Santisteban, C., J. Alvarado & P. Recio (2007). Evaluation of a Spanish version of the Buss and Perry aggression questionnaire: Some personal and situational factors related to the aggression scores of young subjects. *Personality and Individual Differences*, 42, 1453-1465.
- Sattler, J. (2001). *Assessment of children. Cognitive applications*. San Diego: Sattler.
- Sattler, J. (2002). *Assessment of children. Behavioral and clinical applications*. San Diego: Sattler.
- Schumacker R. & R. Lomax (2004). *A beginner's guide to structural equation modeling*. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- Schwartz, D. (2000). Subtypes of victim and aggressors in children's

- peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 181-192.
- Shainess, N. (1997). Masochism revisited: Reflections on masochism and its childhood antecedents. *American Journal of Psychotherapy*, 51, 552-568.
- Smith, N. (1996). Uses and abuses of coefficient alpha. *Psychological Assessment*, 8, 350-353.
- Segerstrom, S., J. Tsao, L. Alden, & M. Craske (2000). Worry and rumination: Repetitive thought as concomitant and predictor of negative mood. *Cognitive Therapy and Research*, 24, 671-688.
- Sommantico, M., M. Guzmàn, S. Parrello, B. De Rosa, A. Donizzetti. Local validation study of the Italian version of the Aggression Questionnaire (AQ) in Southern Italy: 193.2.70.110/alpsadria08 /files/Sommantico%20et%20al.,%20Paper.doc
- Spitzer R., S. Feister, M. Gay, B. Pfohl (1991). Results of a survey of forensic psychiatrists on the validity of the sadistic personality disorder diagnosis. *American Journal of Psychiatry*, 148, 875-879.
- SPSS Base 14.0 User's Guide (2005). Chicago: SPSS Inc.
- Sukhodolsky, D., A. Golub & E. Cromwell (2001). Development and validation of the anger rumination scale. *Personality and Individual Differences*, 31, 689-700.
- Sutton, J., P. Smith, & J. Swettenham (1999). Social cognition and bullying: Social inadequacy or skilled manipulation? *British Journal of Developmental Psychology*, 17, 435-450.
- Tremblay, R. (2000). The development of aggressive behavior during childhood: What have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development*, 24, 129-141.
- Tremblay, R. (2005). Aggressive and prosocial behavior. In: B. Hopkins (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Child Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tremblay, R. & D. Nagin (2005). The developmental origins of physical aggression in humans. In R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Tsorbatzoudis H. (2006). Psychometric evaluation of the Greek version of the Aggression Questionnaire. *Perceptual & Motor Skills*, 102, 703-718.
- Vaillancourt, T. (2005). Indirect aggression among humans: Social construct or evolutionary adaptation? In R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.

- Vitaro, F. & M. Brendgen (2005). Proactive and reactive aggression: A developmental perspective. In: R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Vitaro, F., M. Brendgen & R. Tremblay (2002). Reactively and proactively aggressive children: antecedent and subsequent characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 495–505.
- Vitaro, F., P. Gendreau, R. Tremblay & P. Oigny (1998). Reactive and proactive aggression differentially predict later conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 39, 377-385.
- Von Collani, G. & R. Werner, R. (2005). Self-related and motivational constructs as determinants of aggression. An analysis and validation of a German version of the Buss-Perry Aggression Questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 38, 1631-1643.
- Williams, T., J. Boyd, M. Cascardi, N. Poythress (1996). Factor structure and convergent validity of the Aggression Questionnaire in an offender population. *Psychological Assessment*, 8, 398-403.
- Whitney, I. & P. Smith (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35, 3-25
- Woolley, K. (1997). How variables uncorrelated with the dependent variable can actually make excellent predictors: The important suppressor variable case. Paper presented at the annual meeting of the Southwest Educational Research Association, Austin, TX.

ПРИЛОЖЕНИЕ А. ПРОФИЛНА БЛАНКА
МНОГОМЕРНА СКАЛА ЗА АГРЕСИВНОСТ В
ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ (МСА)

Име _____
 Пол: _____ Възраст: _____ Провел изследването: _____ Дата: _____

Означения на скълите от Профилната бланка:

НО	Непоследователно отговаряне
AGR	Агресивност – Общ показател
ФА	Физическа агресия
ВА	Вербална агресия
ИА	Индиректна агресия
ГН	Гняв
ВР	Враждебност
НД	Недоверие
MC	Морален скептицизъм

ПРИЛОЖЕНИЕ Б.
НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ

Таблица Б.1. Преобразуване на суровия бал по общия показател за агресивност от МСА в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Суров бал	Т-оценки	Кумул.%	Суров бал	Т-оценки	Кумул.%
75	17	0,1	179–181	51	56,0
88	21	0,2	182–184	52	60,0
89–95	23	0,4	185–187	53	63,5
98	24	0,6	188–190	54	67,6
101	25	0,7	191–194	55	72,1
104	26	0,8	195–197	56	75,6
107	27	1,2	198–200	57	77,7
109–110	28	1,3	201–203	58	80,8
112–113	29	1,6	204–206	59	83,1
114–116	30	2,0	207–209	60	85,0
117–119	31	2,8	210–212	61	87,2
120–123	32	4,2	213–215	62	89,3
124–126	33	4,9	216–218	63	90,7
127–129	34	5,7	219–221	64	92,1
130–132	35	7,2	222–224	65	92,7
133–135	36	8,7	225–227	66	94,0
136–138	37	10,7	228–231	67	95,4
139–141	38	12,4	232–234	68	96,7
142–144	39	15,0	235–237	69	97,8
145–147	40	16,9	238–239	70	98,1
148–150	41	20,3	242–243	71	98,5
151–153	42	23,6	245	72	98,6
154–156	43	26,2	247–248	73	98,9
157–160	44	29,6	251	74	99,0
161–163	45	32,6	253–255	75	99,3
164–166	46	36,3	256–258	76	99,7
167–169	47	40,8	260	77	99,8
170–172	48	43,9	266	79	99,9
173–175	49	48,3	272	81	100,0
176–178	50	51,6	ДИ		5

Таблица Б.2. Преобразуване на супровод по Физическа агресия (общо и по пол), Вербална агресия и Индиректна агресия от МСА в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- пров од	Физическа— общо		Физическа— момчета		Физическа— момичета		Вербална— общо		Индиректна— общо		Су- пров од
	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	
8	29	0,8	24	0,7	32	1,5	15	0,1	—	—	8
9	31	1,3	—	—	34	2,4	—	—	—	—	9
10	32	2,7	27	1,3	35	4,9	—	—	33	2,0	10
11	34	4,7	29	2,2	37	8,2	20	0,2	34	3,7	11
12	35	6,7	30	2,8	38	12,3	22	0,4	36	6,6	12
13	36	10,1	32	4,0	40	17,3	23	0,5	37	10,0	13
14	38	13,6	33	6,0	41	22,2	25	1,0	38	13,7	14
15	39	16,6	35	7,1	43	27,7	27	1,7	39	16,8	15
16	41	21,8	36	10,1	44	34,5	29	2,3	40	20,6	16
17	42	26,6	38	13,5	46	41,1	31	3,9	42	23,8	17
18	44	31,4	39	17,1	47	46,8	32	5,6	43	28,1	18
19	45	36,1	41	20,8	49	52,1	34	8,0	44	33,0	19
20	46	41,4	42	25,7	50	58,3	36	10,7	45	38,2	20
21	48	47,2	44	31,1	52	63,9	38	13,7	46	43,4	21
22	49	52,2	46	36,2	53	69,1	40	17,4	48	48,1	22
23	51	57,0	47	42,4	54	72,9	41	22,1	49	51,2	23
24	52	61,9	49	47,8	56	76,6	43	27,7	50	55,6	24
25	53	65,8	50	52,0	57	80,4	45	32,2	51	59,8	25
26	55	71,5	52	59,5	59	84,1	47	40,1	52	64,3	26
27	56	75,6	53	64,5	60	87,3	49	45,6	54	69,2	27
28	58	79,5	55	70,8	62	88,3	50	52,2	55	72,8	28
29	59	82,5	56	75,2	63	89,9	52	60,8	56	75,7	29
30	61	85,2	58	78,7	65	91,5	54	67,9	57	78,6	30
31	62	87,5	59	81,7	66	93,0	56	73,2	59	81,6	31
32	63	90,0	61	85,5	68	93,8	58	79,3	60	83,6	32
33	65	92,8	62	89,9	69	95,3	59	84,5	61	86,0	33
34	66	94,4	64	92,7	71	96,1	61	88,3	62	87,4	34
35	68	95,1	65	93,9	72	96,6	63	92,0	63	89,8	35
36	69	97,0	67	96,5	74	97,5	65	94,9	65	91,4	36
37	71	98,3	68	97,7	75	98,6	66	96,4	66	93,0	37
38	72	98,7	70	98,0	77	98,9	68	97,6	67	94,9	38
39	73	99,2	71	98,5	78	99,8	70	98,7	68	95,7	39
40	75	100,0	73	100,0	80	100,0	72	100,0	69	96,4	40
41	—	—	—	—	—	—	—	—	71	97,0	41
42	—	—	—	—	—	—	—	—	72	97,7	42
43	—	—	—	—	—	—	—	—	73	98,3	43
44	—	—	—	—	—	—	—	—	74	98,8	44
45	—	—	—	—	—	—	—	—	75	99,1	45
46	—	—	—	—	—	—	—	—	77	99,4	46
47	—	—	—	—	—	—	—	—	78	99,6	47
48	—	—	—	—	—	—	—	—	79	99,8	48
49	—	—	—	—	—	—	—	—	81	100,0	49
ДИ	7		7		7		9		7		ДИ

Таблица Б.3. Преобразуване на сировия бал по Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм от МСА в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- ров бал	Гняв		Враждебност		Недоверие		Морален скептицизъм		Су- ров бал
	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	
5	–	–	–	–	22	0,4	–	–	5
6	–	–	–	–	25	0,7	–	–	6
7	–	–	–	–	27	1,5	–	–	7
8	–	–	–	–	29	3,2	–	–	8
9	–	–	–	–	32	5,6	9	0,1	9
10	29	0,5	30	0,2	34	8,2	–	–	10
11	30	0,7	31	1,3	36	12,0	–	–	11
12	31	1,4	32	2,7	39	16,1	15	0,3	12
13	32	2,6	33	4,1	41	22,8	16	0,4	13
14	33	3,7	35	6,1	43	29,5	18	0,6	14
15	35	5,7	36	8,3	46	37,0	20	1,0	15
16	36	8,2	37	11,9	48	46,0	22	1,3	16
17	37	10,5	38	14,0	50	55,3	24	1,7	17
18	38	13,5	40	17,2	53	64,5	26	2,1	18
19	39	16,4	41	20,6	55	72,8	28	3,0	19
20	40	20,1	42	24,0	57	79,4	30	4,2	20
21	41	22,8	43	28,7	60	85,1	32	5,7	21
22	42	26,6	45	33,5	62	90,0	33	7,5	22
23	43	30,4	46	38,5	65	94,3	35	9,6	23
24	45	34,4	47	42,6	67	96,7	37	12,5	24
25	46	38,4	48	47,4	69	100,0	39	15,7	25
26	47	42,5	50	53,2	–	–	41	19,0	26
27	48	46,9	51	58,3	–	–	43	24,7	27
28	49	50,7	52	62,5	–	–	45	30,2	28
29	50	55,5	53	68,9	–	–	47	36,0	29
30	51	58,6	55	72,4	–	–	49	43,4	30
31	52	61,5	56	75,6	–	–	50	52,0	31
32	54	66,2	57	78,2	–	–	52	59,8	32
33	55	70,1	58	80,6	–	–	54	67,3	33
34	56	73,3	60	83,6	–	–	56	74,7	34
35	57	77,0	61	86,3	–	–	58	81,1	35
36	58	79,6	62	88,6	–	–	60	87,0	36
37	59	82,2	63	90,7	–	–	62	91,4	37
38	60	84,4	65	92,4	–	–	64	94,8	38
39	61	86,7	66	94,0	–	–	66	97,2	39
40	63	89,2	67	95,3	–	–	67	100,0	40

Таблица Б.3. Преобразуване на сировия бал по Гняв, Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм от МСА в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти (продължение)

Су- ров бал	Гняв		Враждебност		Недоверие		Морален скептицизъм		Су- ров бал
	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	Т- оценки	Кумул. %	
41	64	90,4	68	95,8	—	—	—	—	41
42	65	91,9	70	96,3	—	—	—	—	42
43	66	93,2	71	97,1	—	—	—	—	43
44	67	94,4	72	97,5	—	—	—	—	44
45	68	95,9	73	98,3	—	—	—	—	45
46	69	97,0	74	98,9	—	—	—	—	46
47	70	97,9	76	99,2	—	—	—	—	47
48	72	98,8	77	99,4	—	—	—	—	48
49	73	99,3	78	99,6	—	—	—	—	49
50	74	100,0	79	100,0	—	—	—	—	50
ДИ	7		7		10		9		ДИ

Пламен Калчев
Скалъ за агресия в юношеска възраст
Част 1. Многомерна скала за агресивност

Българска. Първо издание.

Редактор Людмила Андреева.
Оформление на корицата Румен Хараламбиев .

Излязла от печат през 2009 г.
Формат 60/90/16
Печатни коли 14
Компютърна обработка Людмила Андреева
Печат „Изток-Запад“

Издателство „Изток-Запад“
1124 София, ул. Н. В. Гогол № 5
тел. (02) 944 73 80, тел./факс: (02) 946 35 21
e-mail: iztok_zapad@mail.bg; iztok_zapad@abv.bg
www.iztok.net

